НАБАТ АБДУЛЛАЈЕВА

МҮАСИР ЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН СИНТАКСИСИ

БАКЫ — 1999

Елми редактору: **Забит Мәммәдов.**

Н. Туси адына АДПУ-нун Педагожи факүлтәсинин Елми Шурасынын 29 ијун 1999-чу ил тарихли ичласынын гәрарына әсасән чап едилир (пр. № 10).

СИНТАКСИС

Синтаксис сөзү мәншәинә көрә јунан сөзүдүр, мә'насы «бирләшмә, тәртибат» демәкдир. Синтаксисин предмети, тәдгиг етдиј објект һаггында дилчиликдә мүхтәлиф фикирләр вардыр. Биринчи фикир тәрәфдарлары синтаксисин објектинин чүмлә вә чүмлә үзвләриндән, икинчи фикир тәрәфдарлары сөз бирләшмәләриндән (предикатив вә гејри-предикатив), үчүнчүләр исә чүмләләр вә сөз бирләшмәләриндән ибарәт олдуғуну гәбул едирләр.

Азәрбајчан дилчилијиндә үчүнчү фикир өз әксини тапмышдыр. Синтаксис — чүмләләрдән, онларын тәркибини тәшкил едән сөзләрин бирләшмәсиндән, бу бирләшмәләр үчүн лазым олан гајда вә ганунлардан бәһс едир. Синтаксисин әсас предмети чүмлә вә сөз бирләшмәсидир. Сөз вә сөз бирләшмәләри дилин грамматик ганун вә гајдалары әсасында бирләшир вә чүмләни әмәлә кәтирир. Синтаксис чүмлә һаггында нәзәријјәни өјрәнир. Лакин чүмлә бир-бири илә әлагәси олмајан сөзләр јығымы дејилдир. Чүмләни әмәлә кәтирән сөзләр һәм дахили мә'насына көрә, һәм дә грамматик чәһәтдән бағлана билән сөзләр ола биләр.

Синтактик әлагәләр

Тәбиәтдә олан әшја вә һадисәләр мүхтәлифдир. Һәмин мүхтәлифликләрдә сөзләр арасындакы мүнасибәтләрдә өз әксини тапыр. Сөзләр һәм дахили мәзмун вә мә'насына, һәм дә грамматик формасына ујғун олараг бир-бири илә бирләшә билир. Сөзләрин бирләшмәси һәр чүр сөзләрин бир-бири илә бирләшмәси дејил, дахили мәзмун әлагәси олан сөзләрин бирләшмәсидир. Мәсәлән, китабын јарпағы, ағачын сәһифәси демәк ағыласығмаздыр. Лакин китабын сәһифәси вә ағачын јарпағы бирләшмәләрини әмәлә кәтирән сөзләрин дахили мә'на әлагәси вардыр. Әшјанын әламәтини, кејфијјәтини, кәмијјәтини, һәрәкәтини, истигамәтини, јерини вә с.

- OYU -
KİTABXANA

ајдынлашдыран сөзләр бир-бирилә дахили әлагәјә кирә билир. Мәсәлән, мараглы ојун, үч китаб, мәктәби гуртармаг, кәндә кетмәк, мәктәбдән кәлмәк вә с. бирләшмәләриндә олдуғу кими. Бирләшән, әлагәјә кирән сөзләрин бир гисми бир-бириндән асылы, дикәрләри исә мүстәгил, ејниһүгуглу олур. Бу чәһәтдән јанашылдыгда синтактик әлагәнин ики формасы вар: табесизлик әлагәси вә табелилик әлагәси.

Табесизлик әлагәси

Табесизлик әлагәси әсасында бирләшән сөзләр вә чүмләләр мә'на вә грамматик чәһәтдән бир-бири илә әлагәдар олсалар да, онлар ејниһүгуглу мүнасибәтдәдир, бири дикәриндән асылы дејилдир. Мәсәлән:

Шәһәрин башачылмаз сәс-күјү, ачлыг вә јохсуллуғун пис мәнзәрәләри кишини дә, Фирудини дә дарыхдырар, горхудар, ваһимә ичиндә кери гајытмаға мәчбур едәрди. Јорулур, әлдән дүшүр, нә данышачағыны билмир, сонра да өзү өз сөзүнүн пешманчылығыны чәкир (М. Ибраһимов). Дәниз сакит вә ләпәсиз көрүнүрдү (М. Һүсејн). Залдакылар ону марагла динләјир, бә'зиләри дә һирсләриндән јерләриндә гурчаланырдылар, бә'зиләри исә тәрпәнмирдиләр (И. Шыхлы).

Табесизлик әлагәси чүмләнин һәмчинс үзвләри вә табесиз мүрәккәб чүмләнин тәркиб һиссәләри арасында ишләнир. Мәсәлән:

Думдуру дәнизи андыран көј табағы, орада парлајан илк улдузлар, узаг Саваландан әсән һәзин меһ кәнчин јорғун, әзкин вүчудуна динчлик кәтирир, хәјалыны узаг вә хош бир аләмә учурурду (М. Ибраһимов). (Һәмчинс мүбтәдалар — көј табағы, улдузлар, меһ); Гүдрәт иштаһ илә јејир, чајын гајнамағыны көзләјирди (М. Һүсејн), һәмчинс хәбәрләр (јејир, көзләјирди); О, анасыны, јерә дөшәнән Салатыны, горхусундан рәнки ағарыб, додаглары титрәјән Мәләји, атасынын горхунч, һејбәтли сифәтини көзүнүн габағына кәтирди (И. Шыхлы) һәмчинс тамамлыглар (анасыны, Салатыны, Мәләји, атасынын сифәтини); һәмчинс тә'јинләр: Чәмил дә әлини Сәмәндәрин әтли вә јумшаг овчуна чырпды. (М. Һүсејн), (әтли вә јумшаг); Һәмчинс зәрфликләр — Гадынлар башларыны галдырмадан, белләрини дүзәлтмәдән кәтмән вурурдулар (Ә. Вәлијев), (башларыны галдырмадан, белләрини дүзәлтмәдән) табесизлик әлагәси әсасында бағланмыш үзвләрдир

Табесизлик әлагәси табесиз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән ајры-ајры чүмләләри дә әһатә едир. Мәсәлән:

Мүһарибә достларын һәрәсини бир јана атмышды: әскәр кеданләрин чоху гајытмамыш, архаја көчүрүләнләр орда-бурда илишиб көк салмышды. Икиси дә бу суал-чавабын евдәки данышыға охшадығыны дујду: Мәрјәм нараһатлыгла күчәјә бахды, нәдәнсә суал вердијинә пешман олду, санки бу суалла үрәјиндә гәрибә, һәлә дә өзү дә ајырд едә билмәдији һиссләрин күчәдәки чылпаг будаглар кими һамыја, һәтта өзүнә дә ајдын ола биләчәјиндән горхду (Ч. Һүсејнов). Бу мәнзәрәдә тәбии бир гүввә вә көзәллик варды, адам тамашасындан дојмурду, лакин о, мешә јанғыны кими вә ја чај дашғыны кими инсанлар үчүн фәлакәт кәтирирди.

Табесизлик әлагәсинин формал әламәти јохдур, бу әлагә садалајычы интонасија вә табесизлик бағлајычыларынын көмәји илә јараныр.

Табелилик әлагәси

Азәрбајчан дилиндә табелилик әлагәсинин ишләнмә даирәси даһа кенишдир. Бу әлагә сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында, чүмләнин һәмчинс олмајан бүтүн үзвләри арасында, табели мүрәккәб чүмләнин баш вә будаг чүмләси арасында олур. Табелилик әлагәси әсасында бирләшән сөзләрин, чүмләләрин бири табе едән, дикәри исә табе оландыр. Ифадә формасындан асылы олараг сөзләр арасындакы табелилик әлагәси үч јерә ајрылыр:

1) узлашма әлагәси;
2) идарә әлагәси;
3) јанашма әлагәси.

Узлашма әлагәси

Узлашма әлагәсинә көрә, һәм табе едән, һәм дә табе олан тәрәфләрин һәр икиси дә ејни шәхсдә вә ејни кәмијјәтдә олур. Шәхсә көрә узлашма кәмијјәтә көрә узлашмадан даһа мөһкәмдир.

Табе едән тәрәфин мүхтәлиф әшјалара, варлыглара аид олмасы узлашманын нисбәтинә тә'сир көстәрир.

1. Ајры-ајры фәрдләр нәзәрә чарпдырылырса, узлашма вачиб олур, кәмијјәт топлу һалда верилирсә, узлашмаја еһтијач олмур.

Мәсәлән: Адамлар бураја кәләндә нә гәдәр тәләсирдиләрсә, онлар бурадан чыханда да еләчә тәләсирдиләр. Аталар оғул истәр ки, чырағы сөнмәсин.

2. Табе едән тәрәф гушлара вә һејванлара аиддирсә, табе тәрәф онунла узлашар да, узлашмаз да, мәсәлән; Сәсимә сәс верир гушлар јувадан. ..атлар даһа да чошурдулар.

3. Табе едән тәрәф чансыз варлыглара аиддирсә, табе тәрәф чох һалларда онунла узлашмыр, бә'зән узлашыр, мәсәлән: Гылынчлар јенә дә парылдады, дағлар, дәрәләр титрәди. Прожекторлар бухтада нә исә ахтарырлар.

Мүбтәда биринчи, икинчи вә үчүнчү шәхсин тәки илә ифадә олундугда хәбәр биринчи шәхсин чәминдә (мән, сән вә о бирликдә кедәчәјик), икинчи вә үчүнчү шәхсин тәкиндә олдугда хәбәр икинчи шәхсин чәминдә (сән вә о кетмәлисиниз) олур.

Узлашма әлагәси әсасән чүмләнин мүбтәдасы илә хәбәри арасында баш вердији кими, сөз бирләшмәси арасында да ола билир. Сизин атаныз бирләшмәси арасында узлашма әлагәси вардыр. Узлашма әлагәси хәбәрлик категоријасы илә бағлыдыр. Араларында узлашма әлагәси олан сөзләр бә'зән ја кәмијјәтә, ја да шәхсә көрә (бу бир груп бирләшмәдә өзүнү көстәрир) узлашмыр. Бу бахымдан узлашманын ики типи вар: там узлашма вә јарымчыг узлашма. Узлашан тәрәфләрин һәр икиси дә һәм шәхсә, һәм дә кәмијјәтә көрә ејнидирсә, бу, там узлашма (Әһмәд онун јанында киримишчә дајанмышды. Мән тәбиәтин ағушунда кәзирәм) адланыр. Узлашан тәрәфләрдән бири ја кәмијјәтә (биринчиләр бизим мә'дәнин һесабындадыр), ја да шәхсә көрә (Кәнд тәсәррүфат институтуну битирән мән, агрономлуг едән сән. Һачыдан кәлән мән, хәбәр верән сән. Зәһмәтини чәкән биз, кефини сүрән сиз) узлашмырса, бу, јарымчыг узлашма адланыр.

Идарә әлагәси

Идарә әлагәсиндә ики тәрәф, табе едән вә табе олан тәрәф вар.

Табе олан тәрәф табе едән тәрәфин тәләбинә ујғун олараг исмин һал шәкилчисини гәбул едир. Мәсәлән: кәнди көрмәк, кәндә кетмәк, кәнддә јашамаг, кәнддән кәлмәк вә с. бирләшмәләриндә табе олан тәрәф (кәнди, кәндә, кәнддә, кәнддән) табе едән тәрәфин тәләбинә көрә (көрмәк, кетмәк, јашамаг, кәлмәк) исмин тә'сирлик, јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һалларында ишләнмишдир.

Идарә әлагәсиндә табе едән сөз әсасән фе'лләрдир, лакин башга нитг һиссәләри дә идарәетмә просесиндә иштирак едә билир. Буна көрә дә идарә әлагәси һәм фе'лләрин, һәм дә башга нитг һиссәләринин көмәји илә әмәлә кәлир.

Фе'лләрлә идарә исмин дөрд һалыны — јөнлүк, тә'сирлик, јерлик, чыхышлыг һалларыны әһатә едир. Мәсәлән: ушағы динләмәк, ушаға демәк, ушагдан ешитмәк, онда көрмәк вә с.

Табе олан тәрәфин ифадә васитәсинә көрә идарә әлагәсинин ашағыдакы нөвләри вар:

а) исимләр јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләрини гәбул едир, мәсәлән: мәктәбә кетмәк, дәфтәри ачмаг, кәнддә јашамаг, ишдән кәлмәк.

б) сифәтләр јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һаллары илә идарә олунур, мәсәлән: гараја бахмаг, көзәли көрмәк, писдән гачмаг.

в) сајлар јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һаллары илә идарә олунур, мәсәлән: биринчиләрә демәк, үчү чыхмаг, бешинчиләрдән апармаг вә с.

г) әвәзликләр јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләри гәбул едир, мәсәлән: сәнә бахмаг, мәни динләмәк, ондан өјрәнмәк.

ғ) мәсдәрләр јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләрини гәбул едир, мәсәлән: охумаға кетмәк, јазмағы өјрәнмәк, ојнамагдан јорулмаг вә с.

д) фе'ли сифәтләр јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләри гәбул едир, мәсәлән: данышана бахмаг, данышаны динләмәк, данышандан өјрәнмәк вә с.

е) зәрфләр исмин јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләри гәбул едир, мәсәлән: керијә дөнмәк, сабаһы көрмәк, узагда јашамаг, јухарыдан енмәк вә с.

Фе'лләрдә идарә олунан тәрәфләрин һамысы исмин јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләрини гәбул етмир, бунлардан јалныз исимләр, зәрфләр бу дөрд һал шәкилчиләрини гәбул едә билир, сај, әвәзлик, мәсдәр вә фе'ли сифәт исмин јерлик һал шәкилчисини гәбул едә билмир. Фе'лләр исмин јијәлик һалы илә әлагәләнә билмир вә ону идарә етмир. Јијәлик һалы исимләрлә идарә олунур, мәсәлән: Диләрәнин нәнәси, онун бабасы, бешин тә'сири, көзәллијин күчү вә с. Бу нүмунәләрдә идарә олунан тәрәф исим, әвәзлик, сај, идарә едән тәрәф исә исимдир. Биринчи тәрәфин мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олунмасындан асылы олмајараг онлар исмин јијәлик һалыидадыр. Бә'зи һалларда, конкрет

олараг идарә әлагәси илә бирләшән сөзләрдән бири сај илә ифадә олунарса, биринчи тәрәф, јә'ни идарә олунан тәрәф исмин тәкчә јијәлик һалы илә јох, һәм дә чыхышлыг һалы илә ифадә олунур, мәсәлән: алмаларын үчү, алмалардан үчү, бешинчиләрдән дири, бешинчиләрин бири, үчдән бири вә с.

Јанашма әлагәси

Јанашма әлагәсинин формал әламәти, грамматик көстәричиси јохдур. Бу әлагә илә бирләшән сөзләр јанашы олур, јанашан — табе сөз әввәл, табе едән сөз исә сонра ишләнир, мәсәлән: кәзмәли јер, назик кағыз, галын дәфтәр вә с. Јанашма әлагәсинин ики типи вар: там јанашма вә там олмајан јанашма.

Там јанашмада бирләшән сөзләрин арасына башга бир сөз әлавә етмәк олмур, мәсәлән: Зәки орадакы нефт јатагларыны узагдан да јахшы көрүрдү (М. Сүлејманов) чүмләсиндә орадакы (нефт), јахшы (көрүрдү) сөзләрини сонракы сөзләрдән ајырыб башга јердә ишләтмәк олмаз, чүнки һәмин сөзләрин јери дәјишдирилсә, мә'на позула биләр.

Там олмајан јанашмада исә сөзләрин бир-бирилә бағланмасы, јанашмасы зәиф олур, она көрә дә јанашан сөзләрин сырасыны, јерини дәјишмәк мүмкүндүр, мәсәлән: Зејнәб гача-гача јолу кечиб, әтрафы чәпәрли евә јахынлашды (И. Шыхлы) чүмләсиндә *гача-гача* сөзү илә *кечди* сөзү арасындакы јанашма зәифдир, она көрә дә бунларын арасында *јолу* сөзү ишләнмишдир. Лакин *чәпәрли ев* бирләшмәсиндә *чәпәрли* сөзүнүн јерини дәјишмәк мүмкүн олмадығына көрә бу, там јанашмадыр.

Сөз бирләшмәләри

Сөзләрин бирләшмәси мүхтәлиф тәрәфләрдән ишыгландырыла биләр. Лексик ваһид олан мүрәккәб сөзләр дә, фразеоложи бирләшмәләрдә дә, чүмләләрдә дә сөзләр бирләшир. Лакин сөз бирләшмәси һәм лексик, һәм фразеоложи, һәм морфоложи категорија кими мүрәккәб сөзләрдән фәргли олан сөзләрин бирләшмәсидир. Бунлар дилин һәр бир гатында ишләнә билән вә һәмин гатда өзүнәмәхсус хүсусијјәт дашыјан дил ваһидләридир. Дил гатларындакы јеринә көрә сөз лексик категоријадыр, сөз бирләшмәси исә синтактик категоријадыр. Сөз тәкдир, сөз бирләшмәси исә ән азы ики сөздән ибарәтдир. Сөз сәсләрдән, сөз бирләшмәси сөзләрдән ибарәтдир. Сөз үмуми, сөз бирләшмәсиндәки сөзләр исә даһа конкретдир. Мәсәлән, ата—Мәним атам, мүәллим—Агшинин

мүәллими, мәктәб — Еминин мәктәби вә с. биринчиләр (ата, мүәллим, мәктәб) үмуми сөзләрдир, икинчиләр исә (мәним, Агшинин, Еминин) даһа конкретдир.

Сөз бирләшмәси ики компонентли олур, лакин онда иштирак едән сөзләрин сајы компонентләрин сајындан чох ола биләр, мәсәлән: Еминә тәрәф кетмәк, мәктәбә гәдәр өтүрмәк вә с.

Мүрәккәб сөзләр дә ики, үч сөзләрин бирләшмәсиндән јараныр, лакин мүрәккәб сөзү әмәлә кәтирән компонентләр мүстәгил мә'насындан узаглашыр, мәсәлән: хош сөз — хошгәдәм, ачыг гапы — ачыг сөз, көј чәмән — көјкөз, тәмиз палтар — тәмизүрәк вә с.

Сөз бирләшмәсиндәки сөзләр мүстәгил олдуғу үчүн онларын компонентини башга сөзлә әвәз етмәк мүмкүндүр, мәсәлән: мәктәбин шакирди, мәктәбин бинасы, колхозун бинасы вә с. Мүрәккәб сөзләрин тәркибини дәјишмәк, бир сөзү башгасы илә әвәз етмәк олмур, мәсәлән: әлүзјујан, гушәппәји, голукөдәк вә с.

Мүрәккәб сөзләрин тәрәфләринә ајрылыгда суал вермәк олмур, сөз бирләшмәләринин тәрәфләринә исә ајрылыгда суал вермәк мүмкүндүр, мәсәлән: китаба бахан — күнәбахан. Биринчи һалда һәрәкәтин (бахан) истигамәти (һара) верилир, икинчи һалда битки адыдыр.

Мүрәккәб сөзүн компонентләри мүстәгил мә'насыны итирдији кими, вурғусуну да итирмиш олур. Сөз бирләшмәсиндә исә һәр бир сөзүн вурғусу вардыр, мәсәлән: ајаггабы, бојунбағы сөзләриндәки «ајаг вә бојун» сөзү мүстәгил мә'насындан узаглашмыш вә вурғусуну итирмишдир. Она көрә дә битишик јазылмышдыр.

Мүрәккәб идарә адлары вә сөз бирләшмәләри

Идарә, мүәссисә вә тәшкилатлары адландырмаг мәгсәдилә мүасир Азәрбајчан дилиндә мә'на вә грамматик чәһәтдән јахын олан сөзләрин бирләшмәсиндән истифадә олунур (ичра һакимијјәти, Бакы Дөвләт Университети). Мүрәккәб идарә адларынын јалныз она мәхсус олан хүсусијјәтләри нәзәрә алынмадығына көрә узун заман Азәрбајчан дилчилијиндә бунлар мүрәккәб исимләрә дахил едилмишдир.

Идарә, мүәссисә вә тәшкилат адларыны мүрәккәб сөзләрдән вә сөз бирләшмәләриндән фәргләндирән хүсусијјәтләр һансылардыр?

1. Мүрәккәб идарә адлары үмуми модел әсасында јараныр. Адын тә'јинатыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн моделин бир

компоненти дәјишир (Бакы Шәһәр Ичра Һакимијјәти, Нәсими Рајон Ичра Һакимијјәти, Ветеранлар Шурасы, Ағсаггаллар Шурасы, Гадынлар Шурасы).

2. Мүрәккәб идарә адларынын компоненти ики, үч вә чох ола биләр. Мүрәккәб сөзләрин компоненти ики сөздүр, бә'зи һалларда үч сөзлү олур, мәсәлән: ағсаггал, көзајдынлығы, кедиш-кәлиш, топдансатыш, тахылбичән, әлүзјујан вә с. мүрәккәб сөзләри мүхтәлиф јолларла јаранмышдыр, әксәријјәти дә ики компонентлидир. Лакин Азәрбајчан Иншаат-Мүһәндисләр Университети, Бакы Дөвләт Университети, Н. Туси адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Университети идарә адлары чох сөздән ибарәтдир.

3. Мүрәккәб идарә адларынын компонентләриндән бири фәалијјәтдән галарса, о, јени сөзлә әвәз олунур, мәсәлән: маариф шө'бәси — тәһсил шө'бәси, назирләр совети — назирләр кабинети вә с. Мүрәккәб сөзләрдә исә (хәстәхана, абгора) ајрылыгда дилин лүғәт тәркибиндә фәалијјәтдә олмајан сөзләр (хана, аб) галмышдыр.

Мүрәккәб идарә, мүәссисә вә тәшкилат адлары грамматик әламәтинә (мәнсубијјәт шәкилчиси) көрә сөз бирләшмәсинә охшаса да, һәм мүрәккәб сөздән һәм дә бирләшмәдән кәскин шәкилдә фәргләнир.

Мәсәлән: *дәвәдабаны, әмигызы, дүнјакөрүшү* вә с. мүрәккәб сөзләри бир вурғулудур, биринчи компонент (дәвә, әми, дүнја) вурғусуну итирмиш, она көрә дә битишик јазылмышдыр. Бунлар мүркәкәб сөзләрдир.

Лакин Бакы Дөвләт Университети идарә адындакы компонентләрин һәр биринин вурғусу вар, ајры јазылыр.

Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи компонентини (анлә үзвү) мүәјјән јијәлик һалында ишләтмәк мүмкүндүр — анләнин үзвү. Лакин һәм мүрәккәб сөздә (дәвәдабаны — дәвәнин дабаны), һәм дә мүрәккәб идарә адларында (Бакы Дөвләт Университети — Бакынын Дөвләтинин университети) белә әмәлијјат апармаг мүмкүн дејилдир. Демәк, һәм мүрәккәб сөз, һәм дә идарә адлары өзләринә мәхсус олан гәлибдән кәнара чыха билмәз, чүнки бунлар дашлашмыш грамматик форма әсасында јаранмышдыр.

Сөз бирләшмәси вә чүмлә

Һәм сөз бирләшмәси, һәм дә чүмлә синтактик категоријадыр, синтаксисин тәдгигат објектидир. Һәр ики категорија сөзләр әсасында јараныр. Бу сөзләр арасындакы мүнасибәт-

ләр, грамматик васитәләр, синтактик әлагәләр сөзләрин сыраланмасы ујғун олур. Сөз бирләшмәси илә чүмлә арасындакы охшарлыг бурада сона јетир. Бәс фәргли хүсусијјәтләр һансылардыр?

Чүмлә үнсијјәт васитәсидир, битмиш фикир ифадә едир. Чүмлә бир нечә сөздән тәшкил олундуғу кими, бир сөздән дә ибарәт ола биләр (кәлирәм, тәләбәдир вә с.). Сөз бирләшмәси исә азы ики сөздән әмәлә кәлир.

Чүмләнин әсас әламәти предикативликдир.

Чүмләнин икинчи әламәти битмә интонасијасыдыр. Чүмләдә ифадә олунан фикрә мүнасибәт билдирмәк мүмкүндүр. Бу мүнасибәт модаллыг јарадыр. Модаллыг көмәкчи васитәләрлә, хитаб, ара сөз, нида, бағлајычылар васитәсилә әмәлә кәлир. Чүмләнин имканлары сөз бирләшмәсиндән кенишдир. Чүмләдәки сөзләр предикативлик, интонасија вә модаллығын көмәји илә фәалијјәтдәдир, динамикдир. Бу хүсусијјәтләрин һеч бири сөз бирләшмәләриндә јохдур. Сөз бирләшмәләри сөз кими чүмлә үчүн тикинти материалыдыр, чүмләнин тәркибиндә ишләнир, чүмлә гурмаға хидмәт едир. Предикативлик, интонасија вә модаллыға малик дејилдир.

Сөз бирләшмәләринин нөвләри

Сөз бирләшмәләрини әмәлә кәтирән сөзләрин лексик-семантик мә'насына көрә сөз бирләшмәләри ики чүр олур: сабит бирләшмәләр вә сәрбәст бирләшмәләр.

Сабит бирләшмәләр лексик, сәрбәст бирләшмәләр исә грамматик бирләшмәләрдир. Одур ки, сабит бирләшмәләрдән лексикада, сәрбәст бирләшмәдән синтаксисдә данышылыр.

Сабит бирләшмәјә дахил олан сөзләр өз мүстәгил мә'наларындан узаглашмышдыр, бүтөвлүкдә бир анлајыш ифадә едир, мәсәлән: ағлым кәсмир — инанмырам мә'насында, гулаг асмыр — ешитмир мә'насында ишләнир. Сәрбәст бирләшмәләрдә исә сөзләр һәгиги мә'насыны сахламыш вә мүстәгилдир, мәсәлән: бычағым кәсмир, палтары асыр (сәрир). Сабит бирләшмәләр дилдә һазыр шәкилдәдир, сәрбәст бирләшмәләр исә јарадылыр, дүзәлдилир. Сабит бирләшмәдәки сөзләр статик вәзијјәтдә, сәрбәст бирләшмәдәки сөзләр динамик вәзијјәтдәдир.

Садә вә мүрәккәб бирләшмәләр

Сөз бирләшмәләри гурулушуна көрә садә вә мүрәккәб олур.

Ики сөзлү бирләшмәләр садә бирләшмәләрдир, мәсәлән, даш һасар, тикинти идарәси, дәмир көрпү вә с. Икидән чох мүстәгил сөзлү бирләшмәләр мүрәккәб бирләшмә адланыр, мәсәлән: һәјәтин учуг дивары, ичра һакимијјәтинин бинасы вә с.

Табе едән тәрәфин ифадә васитәсинә көрә сөз бирләшмәләринин ашағыдакы типләри вар: исми вә фе'ли бирләшмәләр. Исми бирләшмәләр тә'јини сөз бирләшмәләри вә тә'јини сөз бирләшмәсинә дахил олмајан исми бирләшмәләри әһатә едир.

Тә'јини сөз бирләшмәләри

Тә'јини сөз бирләшмәси ики вә даһа чох сөзүн синтактик әлагәләр әсасында бирләшмәсидир. Тә'јини сөз бирләшмәсинин тәркибини тәшкил едән сөзләрин мигдарындан асылы олмајараг онун ики тәрәфи вар: биринчи тәрәф вә икинчи тәрәф. Бу тәрәфләр һәм лексик-семантик, һәм дә грамматик чәһәтдән бир-бири илә әлагәләнир. Биринчи тәрәф икинчи тәрәфи ајдынлашдырыр, тә'јин едир, буна көрә дә тә'јини сөз бирләшмәси адланыр. Азәрбајчан дилиндә тә'јини сөз бирләшмәсинин үч нөвү вардыр: биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси, үчүнчү нөв тә'јини сөз бирләшмәси.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәркибини тәшкил едән сөзләр һеч бир морфоложи әламәт гәбул етмир вә јанашма әлагәси илә бирләшир. Бу бирләшмәнин биринчи тәрәфи исим, сифәт, сај, ишарә әвәзлији вә фе'ли сифәтлә, икинчи тәрәфи исә исимлә ифадә олунур. Мәсәлән: дәмир көрпү, баш бәнд, јашыл зәми, көј бичәнәк, дөрд отаг, бу гајғы, о шакирд, ишләјән фәһлә вә с. Тәрәфләр арасына гејри-мүәјјәнлик билдирән бир сөзү дахил ола биләр.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри ајрылыгда синтактик суала чаваб верир вә икинчи тәрәф мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, биринчи тәрәф исә һәмишә икинчи тәрәфлә ифадә олунмуш үзвүн тә'јини олур.

Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси чүмләдәки вәзијјәтинә, тәрәфләрин нитг һиссәси илә ифадәсинә, синтактик әлагәсинә көрә биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән фәргләнир.

Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри илә, икинчи тәрәфи исимлә ифадә едилдији һалда, икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һәр ики тәрәфи исимлә ифадә едилир, мәсәлән: дәрс отағы, кәнд һавасы, шакирд дәфтәри, бағча мүдири вә с.

Бә'зән II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи мәсдәр, бә'зән дә икинчи тәрәфи зәрфлә ифадә олунур, мәсәлән: охумаг һәвәси, јашамаг арзусу бирләшмәләринин биринчи тәрәфи мәсдәрлә; ахшам тәрәфи, мәктәб јаны бирләшмәләринин икинчи тәрәфи зәрфлә ифадә едилмишдир.

II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри бүтөвлүкдә бир синтактик суал тәләб едир вә чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Мәсәлән: Јашамаг, јаратмаг, күлмәк һәвәси,
Гәлбиндә күл ачыр бир баһар кими.

Зәки узагдан нефт буругларыны көрдү. Дәниз гырағында агыз дејәни гулаг ешитмирди (М. Сүлејманов).

Биринчи чүмләдәки «јашамаг, јаратмаг, күлмәк һәвәси» II нөв тә'јини сөз бирләшмәси мүбтәда, икинчи чүмләдәки «нефт буругларыны» икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси тамамлыг, үчүнчү чүмләдәки «дәниз гырағында» икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси зәрфлик вәзифәсиндә ишләнмишдир. I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри јанашма әлагәси илә, II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри узлашма әлагәси илә бирләшир. II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәркибини тәшкил едән икинчи сөз биринчи сөзүн шәхс вә кәмијјәти илә узлашыр.

Узлашма әлагәсиндән билдијимиз кими кәмијјәтә көрә узлашма бә'зән позула билир. II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи һеч бир формал әламәт гәбул етмир, икинчи тәрәфи исә нисбәт шәкилчиси (III шәхс) гәбул едир. Мәсәлән: *Колхоз сәдрләри, мәктәб мүдирләри, һәмкарлар тәшкилатлары.* Бу бирләшмәләрдә биринчи вә икинчи мисалдакы икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасындакы грамматик әлагә натамам, үчүнчү мисалда тәрәфләр арасындакы грамматик әлагә там узлашма әсасында формалашмышдыр. Биринчи вә икинчи нүмунәләрдәки бирләшмәнин икинчи тәрәфи биринчи тәрәфин шәхси илә узлашдығы кими, кәмијјәти илә дә узлашмамышдыр. Чүнки биринчи вә икинчи мисалда бирләшмәнин биринчи тәрәфи тәк, икинчи тәрәфи җәмдәдир.

II нөв тә'јини сөз бирләшмәси мә'насына көрә гејримүәјјәнлик, үмуми анлајыш ифадә едир. Мәсәлән, *колхоз саһәси, бағча мүдири* бирләшмәләриндә саһәнин һансы (кон-

крет) колхоза, мүдирин һансы бағчаја аид олмасы мә'лум дејилдир. II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына һеч бир сөз дахил ола билмир.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәси

III нөв тә'јини сөз бирләшмәси формал әламәтинә вә бә'зи хүсусијјәтләринә көрә һәм I, һәм дә II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән фәргләнир.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи исмин јијәлик һал шәкилчиси, икинчи тәрәфи исә нисбәт шәкилчиси гәбул едир. III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри идарә вә узлашма әлагәси илә бағланыр. Биринчи тәрәфин јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмәси икинчи тәрәфин тәләбиндән ирәли кәлир, бу һал идарә әлагәсини јарадыр. Икинчи тәрәф нисбәт шәкилчиси гәбул едир, биринчи тәрәфлә һәм кәмијјәт, һәм дә шәхсә көрә узлашыр.

Билдијиниз кими, шәхсә көрә узлашма там, кәмијјәтә көрә узлашма натамамдыр. Јә'ни кәмијјәт узлашмасы позула биләр. Мәсәлән: *Мәним журналларым* бирләшмәсинин биринчи тәрәфи тәк, икинчи тәрәфи исә чәмдә ифадә едилмишдир. *Бизим журналымыз* бирләшмәсиндә исә әксинә, биринчи тәрәф чәм, икинчи тәрәф тәкдә ифадә едилир. Лакин шәхсә көрә һәр ики һалда биринчи шәхсдәдир, шәхсә көрә узлашма исә позулмамышдыр. III нөв тә'јини сөз бирләшмәси дә II нөв тә'јини сөз бирләшмәси кими бир синтактик суала чаваб верир вә чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Мәсәлән: 1. Ағарды Ајкүнүн сифәти дүм ағ. 2. Күләкләр јајарды кениш дүзләрә, Муған гызларынын шәргиләрини (С. Вурғун).

Биринчи чүмләдәки *Ајкүнүн сифәти* III нөв тә'јини сөз бирләшмәси чүмләнин мүбтәдасы, икинчи чүмләдәки *Муған гызларынын шәргиләрини* III нөв тә'јини сөз бирләшмәси чүмләнин тамамлығы вәзифәсиндә ишләнмишдир. III нөв тә'јини сөз бирләшмәси чүмләнин башга үзвләри дә ола билир. III нөв тә'јини сөз бирләшмәси II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән даһа конкретлик ифадә едир. Мәсәлән:

Мәктәбин мүдири, колхозун сәдри бирләшмәләриндә һәр һансы мәктәбин мүдири, јахуд һәр һансы колхозун сәдри анлајышы дејил, конкрет колхозун, дејәк ки, Сәмәд Вурғун колхозунун, беш сајлы мәктәбин һаггында мә'лумат верилир.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәси II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндән фәргли олараг формал әламәтә малик олдуғу үчүн бирләшмәнин тәрәфләри арасына истәнилән гәдәр сөз

дахил ола билир. Мәсәлән: Таһирин һәмишә гајыг кәлән сәмтә бахан көзләри вә онун һәсрәтлә долу бахышлары уста Рамазанын нәзәриндән јајынмырды (М. Һүсејн). Сәнин о дәһшәтә дајана билмәјәчәјинә инана билмирәм (Ч. Чаббарлы).

Биринчи чүмләдә ишләнмиш *Таһирин көзләри* III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасына *һәмишә гајыг кәлән сәмтә бахан* ифадәләри (икинчи тәрәфин тә'јинидир), икинчи чүмләдә *сәнин дајана биләчәјинә* бирләшмәсинин арасына *о дәһшәтә* сөзләри дахил олмушдур.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәси тәрәфләри арасына дахил олан сөзләр чох вахт икинчи тәрәфи мүәјјәнләшдирән тә'јинләр олур. III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи, бә'зән дә икинчи тәрәфи бир нечә сөздән ибарәт олур. Мәсәлән: Мәһәббәтин, нәзакәтин шө'ләси дүшүр. Сөнүб кетмиш хатиринә онун јенә дә. Илк күнләрин, илк ајларын нәш'әси дүшүр. Бу чүмләләрдәки *мәһәббәтин, нәзакәтин шө'ләси, илк күнләрин, илк ајларын нәш'әси* III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфләри ики сөзлә (мәһәббәтин, нәзакәтин; ајларын, илләрин) ифадә едилмишдир. Јахуд: *Бизим ганунумузу, ичтимаи мүлкијјәтимизи, сәдагәтли вәтәндашларымызы* мүдафиә едәчәјәм (С. Рәһимов) чүмләсиндә ишләнмиш III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи (ганунумузу, мүлкијјәтимизи, вәтәндашларымызы) үч сөздән ибарәтдир.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә едилир. Бу хүсусијјәтинә көрә дә III нөв тә'јини сөз бирләшмәси өзүндән әввәлки бирләшмәләрдән фәргләнир. Мәсәлән:

Әсди хәзан јели, пајыз јетишди. Бағын мәнзәрәси тамам дәјишди. Севил, сәнин башында горхунч бир ојун ојнајыр. Мән папаг дејиләм ки, күндә биринин башына өртүлүм (Ч. Чаббарлы). Демәк, сәнин һәмишә бир јанын дивар олачаг, бир јанын ағач. Мәним өз ишим анчаг өз ишимдир вә она гарышмаг кимсәнин борчу дејилдир (Ч. Чаббарлы). Биринчи чүмләдә *бағын мәнзәрәси* III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин һәр ики тәрәфи исимлә, икинчи чүмләдә *сәнин башында* III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи әвәзликлә, үчүнчү чүмләдә *биринин башына* бирләшмәсинин биринчи тәрәфи сајла, дөрдүнчү чүмләдә *сәнин бир јанын* бирләшмәсиндә икинчи тәрәфи зәрфлә, бешинчи чүмләдә *кимсәнин борчу* бирләшмәсинин биринчи тәрәфи гејри-мүәјјән әвәзликлә ифадә едилмишдир. Бә'зән III нөв тә'јини сөз бир-

ләшмәсинин биринчи тәрәфи ихтисар едилир, икинчи тәрәфдә ишләнән нисбәт шәкилчиси васитәсилә биринчи тәрәфи асанлыгла бәрпа етмәк олур.

Мәсәлән: Вахты илә (мәним) әлимдә олан бир чүт гәрәнфили көрсәјдиз өмрүнүздә гәрәнфилдән башга чичәк севмәздиниз (Ә. Садыг).

Бу чүмләдә (мәним) *әлимдә* сөзү III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфидир, биринчи тәрәф *мәним* сөзү ихтисар едилмишдир.

III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи бә'зән исмин чыхышлыг һалы илә ифадә едилир. Мәсәлән: мәктәблиләрдән бири, шакирдләрдән бир нечәси, тәләбәләрдән үчү вә с. Бу вәзијјәт чохдан бир һиссәнин ифадәси заманы баш верир.

Азәрбајчан дилиндә елә бирләшмәләр дә вар ки, онлар тә'јини сөз бирләшмәләри кими синтактик әлагәләр әсасында бирләшсәләр дә, әмәлә кәлмә васитәләринә көрә бунлардан тамамилә фәргләнир. Бунлар **тә'јини сөз бирләшмәсинә дахил олмајан исми бирләшмәләр** адланыр. Тә'јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан исми бирләшмәләр әмәлә кәлмә васитәсинә көрә дөрд јерә ајрылыр.

1. Биринчи тәрәф мәнсубијјәт шәкилчили исим, икинчи тәрәф дүзәлтмә сифәтлә ифадә олунур вә икинчи тәрәф биринчи тәрәфин әламәтини билдирир, мәсәлән: әлләри јағлы, көзләри бағлы, голу сыныг, чиби долу вә с. Бу бирләшмәләрин тәрәфләри јанашма әлагәси әсасында бирләшир.

2. Биринчи тәрәф исмин јөнлүк, јерлик вә чыхышлыг һаллары, икинчи тәрәф исим вә сифәтлә ифадә олунур. Тәрәфләр арасында идарә әлагәси олур, мәсәлән: инсана һөрмәт, доста хәјанәт, әлиндә чөрәк, ајдан ары, судан дуру, гоншудан пај вә с.

3. Тәрәфләр мүгајисә мә'налы гошма васитәсилә бирләшир вә јанашма әлагәсинә әсасланыр, мәсәлән: дәниз кими мави, Сидигә кими ағыллы, дағ бојда адам вә с.

4. Биринчи тәрәфи мүәјјәнләшдирән, дәгигләшдирән əлавәли исми бирләшмәләр һеч бир шәкилчи гәбул етмир. Мәсәлән: кимја-биолокија (тәмајүллү), мүһәндис-иншаат (институту) вә с.

Исми бирләшмәләрин тәрәфләри зәрф, исим вә әвәзликлә дә ифадә олунур, мәсәлән: олдугча сакит (данышмаг), чох кәскин (тәнгид етмәк), мәндән кеч, сәндән тез (кәлмәк), ушаглардан тез (дурмаг) вә с. Бу бирләшмәләр арасында јанашма, идарә әлагәси олур.

Фе'ли бирләшмәләр

Сөз бирләшмәсинин бир нөвү олан фе'ли бирләшмәләрин әмәлә кәлмәсиндә апарычы, әсас, мәркәзләшдиричи сөз фе'л төрәмәләридир. Фе'л төрәмәләринә тәсрифләнмәјән фе'лләр — фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәр дахилдир. Фе'ли бағлама, фе'ли сифәт вә мәсдәрин икили хүсусијјәти (фе'лә мәхсус бир нечә категоријаны мүһафизә едиб өзүндә сахламасы) онларын әтрафында сөз топланмасына имкан јарадыр. Бу сөзләр чүмләнин хәбәри илә бағланмыр, јалныз фе'л төрәмәси илә бирликдә бир синтактик суала чаваб верир вә бүтөвлүкдә чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Фе'ли бирләшмәдәки сөзләр фе'л төрәмәси иштирак етмәдән чүмләнин хәбәри илә әлагәјә кирә билмир.

Мәсәлән: Нуријјә сөјүдлү архын кәнарында голларыны чарпазламыш һалда онунла таныш олдуғу кечәни хатырламаға чалышды (И. Әфәндијев). Һәмин нүмунәдә нәјә чалышырды? суалына чаваб олан *кечәни хатырламаға* мәсдәр бирләшмәсиндәки нәји? суалына чаваб верән *кечәни* сөзү мәсдәрлә бағланыр, һансы кечәни суалына чаваб верән *онунла таныш олдуғу* фе'ли сифәт тәркибиндәки *онунла* сөзү киминлә? суалы илә фе'ли сифәтә бағланыр, нә чүр? суалына чаваб олан *сөјүдлү архын кәнарында голларыны чарпазламыш һалда* гошмалы фе'ли сифәт тәркиби тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир. Бирләшмәдә *голларыны* сөзү нәји? суалы илә, *архын кәнарында* бирләшмәси һарада? суалы илә, *сөјүдлү* сөзү һансы? суалы илә гошмалы фе'ли сифәтә (чарпазлашмыш һалда) бағланмышдыр.

Фе'л төрәмәләри бирләшмәнин сонунда она табе олан, онун идарә етдији сөзләр исә әввәлиндә ишләнир. Бу сөзләр фе'л төрәмәси илә субјект, објект, мәкан, заман, кәмијјәт вә с. әлагәсинә кирир. Мәсәлән: *Зәһмәткешләрин һәјаты илә даим марагланан, онларын мадди рифаһынын јүксәлмәси гајғысына галан Залхај һәмин наразылығын тезликлә арадан галдырылмасына чалышды* чүмләсиндә (Залхај) мүбтәда вә (чалышды) хәбәри арасында узлашма әлагәси вардыр. *Зәһмәткешләрин һәјаты илә даим марагланан, онларын мадди рифаһынын јүксәлдилмәси гајғысына галан* фе'ли сифәт тәркиби илә мүбтәда арасында јанашма әлагәси, *һәмин наразылығын тезликлә арадан галдырылмасына* мәсдәр тәркиби илә хәбәр арасында идарә әлагәси вардыр.

Фе'ли бирләшмәләр васитәсилә ифадә олунан чүмлә үзвүндә донуг, фәалијјәтсизләшмиш мә'лумат олса да, пре-

- OYU -
KİTABXANA
20811

дикативлик јохдур. Бу сәбәбдән дә фе'ли бирләшмәләр тә'јини сөз бирләшмәләри кими чүмлә үзвү сәвијјәсиндән кәнара чыха билмир. Мәсәлән: Музеј мүдири онун дарүлмүәллим мүдиријјәтинин ичазәсилә бурада галмағыны, мүнасиб ишдә чалышмағыны мәсләһәт билди (С. Рәһимов).

Бу чүмләнин мүбтәдасы (музеј мүдири) икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә, тамамлыглары (онун дарүлмүәллим мүдријјәтинин ичазәсилә бурада галмағыны, мүнасиб ишдә чалышмағыны) мәсдәр тәркиби илә ифадә олунмушдур.

Фе'ли бирләшмәләр биринчи тәрәфин ифадә васитәсинә көрә үч формада груплашдырылыр: адларла фе'лләрин, фе'лләрлә фе'лләрин вә зәрфләрлә фе'лләрин бирләшмәси.

Адларла фе'лләрин бирләшмәсиндә исмин һал шәкилчиләри иштирак едир. Исмин јијәлик һалындан башга фе'лләр бүтүн һалларла әлагәјә кирир. Адларла бирләшән фе'ли бирләшмәнин биринчи тәрәфи исим, сифәт, сај, әвәзликлә ифадә олунур. Мәсәлән: китабы охујанда, китабы охујан, китабы охумаг; сән јазанда, сән јазан, сәни көрмәк; писи көрәндә, писи көрән, писи көрмәк; бешә вуранда, бешә вуран, бешә вурмаг вә с.

Фе'ли бирләшмәләр гошмаларын көмәји илә дә әмәлә кәлир, гошма мүстәгил сөз илә фе'л төрәмәсинин арасында ишләнир вә грамматик әлагә јарадыр. Мүстәгил сөз илә гошма бирләшмәнин биринчи тәрәфи, фе'л төрәмәси исә икинчи тәрәфидир. Бу компонентләрин лексик мә'насы вә гошманын мә'насындан асылы олараг бирләшмәнин мә'насы дәјишә билир. Мәсәлән: мәктәбә кетмәк, мәктәбә сары кетмәк, ишә кими кетмәк, ахшама кими кетмәк вә с. бирләшмәләриндә биринчи компонентин мүстәгил сөзү (мәктәб, иш вә ахшам) исмин јөнлүк һалындадыр, үчүнчү вә дөрдүнчү нүмунәдә еjни гошма ишләнмишдир (кими) лакин үчүнчү нүмунә мәкан, дөрдүнчү нүмунәдә заман әлагәси јаранмышдыр.

ЧҮМЛӘ

Чүмлә һаггында тә'лим дилчилијин мараглы мәсәләләриндән биридир. Үнсијјәт васитәси олан дил чүмләләрлә ифадә едилир. Чүмлә аид олдуғу дилин грамматик ганунларына сөјкәнир, чүмлә фикри ифадә едән дил ваһидидир. Чүмләнин әмәлә кәлмәсиндә сөз, сөзүн бир-бири илә грамматик әлагәси, һәм форма, һәм дә мәзмун бирлији кими ганунлар иштирак един. Һәр чүр сөзләрин јығымы чүмлә дејилдир. Сөз чүмлә гурмаг үчүн тикинти материалы олса да, онун фикир ифадә едә билмәси үчүн мүәјјән гајдалара әсасланан әлагәси олмалыдыр. Үнсијјәт васитәси олан чүмләнин варлығы предикативлик* вә интонасија илә мүәјјәнләшир. Варлыг һаггында мүәјјән мә'лумат вермәк вә ја мә'лумат алмаг, бир шеји ја тәсдиг, ја да инкар етмәк, инсаны әһатә едән һәр бир варлыға мүнасибәт билдирмәк предикативлијин әсасында дурур.

Чүмләнин характер әламәтләриндән икинчиси предикативлији тамамлајан интонасијадыр. Интонасијанын имканлары чох кенишдир. Интонасија, ејни материал әсаслы вә ејни сыралы ики чүмләни фәргләндирә билир. Интонасија нәинки сөзләрин бирләшмәси үчүн, һәм дә тәк бир сөзүн ифадәси үчүн әһәмијјәтлидир. Мәсәлән, нидалар васитәсилә ифадә едилән наразылыг, нифрәт, севинч өз мәзмунуну интонасија илә тамамлајыр. Интонасија сөз бирләшмәсини чүмләләрдән фәргләндирир. Интонасија чүмләнин мәгсәдә көрә нөвләрини мүәјјәнләшдирир (О, сизин мүәллимдир. О, сизин мүәллимдир?). Бу чүмләләрдә ифадә едилән фикрин, мә'луматын материал әсасы дәјишмир, лакин һәмин фикрә мүнасибәт интонасија васитәсилә фәргләнир. Интонасија өз-өзлүјүндә һеч бир фикир ифадә едә билмәз. Бунун үчүн материал әсас — сөзләр олмалыдыр, сөзләр грамматик формаја дүшмәли, бир-бирилә мүәјјән әлагәјә кирмәли, предикативлији өзүндә топламаладыр. Чүмләдә мүстәгил сөзләрлә јанашы көмәкчи сөзләр дә иштирак един. Бу сөзләрин көмәји илә данышан садәчә мә'лумат вермир, бә'зән она өз мүнасибәтини дә чатдырыр. Бу мүнасибәт модаллығы мејдана чыхарыр. Модал формалар фикри тәсдиг вә ја инкар етмәклә јанашы, һәм дә ону гүввәтләндирир (Сабаһ кәләчәксән?— бәли, јох, әлбәттә, мүтләг, һеч вахт, гәтијјән вә с.).

---

* Предикативлик, хәбәрлик категоријасыдыр. Хәбәрлик категоријасы хәбәр шәкилчиләри, фе'лин заман вә шәхс шәкилчиләри васитәсилә ифадә олунур.

Беләликлә, чүмлә үчүн предикативлик, интонасија, модаллыг кими әламәтләр вәһдәтдә көтүрүлмәлидир.

МӘГСӘД ВӘ ИНТОНАСИЈАЈА КӨРӘ САДӘ ЧҮМЛӘНИН НӨВЛӘРИ

Нитгдәки чүмләләр гаршылыглы анлашманын зәрурилији нәтичәсиндә мүхтәлиф мәрамлы олмушдур. Инсанлар бир-биринә ја билдији һаггында мә'лумат вермәк, ја билмәдијини өјрәнмәк, ја да башгасыны бир ишин мүхтәлиф јолларла тәһрик етмәк мәгсәдилә даими вә һәјати бир зәрурәт олан фикир мүбадиләсинә башламышлар. Бу мәгсәдләр мүхтәлиф олдуғу кими, ону ифадә едән чүмләләр дә мүхтәлиф олмуш вә бу мәгсәдләри ифадә едән чүмләләр формалашмышдыр. Мәгсәд вә интонасијаја көрә чүмләләр дөрд група бөлүнүр:

1. Нәгли чүмлә.
2. Суал чүмләси.
3. Әмр чүмләси.
4. Нида чүмләси.

НӘГЛИ ЧҮМЛӘ

Ади тәсвири јолла һадисә, факт һаггында мә'лумат вермәк мәгсәдилә сөјләнән чүмлә нәгли чүмлә адланыр. Чүмләнин әввәлинә нисбәтән тон чүмләнин сонунда зәифләмәјә, ашағы енмәјә башлајыр. Ишләклијинә көрә нәгли чүмлә дилин бүтүн үслубларында даһа чох күтләвидир. Елми әсәрләрдән тутмуш, ади сөһбәтләримиздә ән чох нәгли чүмлә ишләдилир. Мүрәккәб чүмләнин дә тәркиб һиссәләринин чоху нәгли чүмлә илә ифадә олунур. Сөз сырасы, хәбәрин чүмләнин сонунда ишләнмәси кими гајдалар бу чүмләдә нөвүндә өз әксини даһа дәгиг тапыр. Нәгли чүмләнин хәбәри, ифадә васитәсиндән асылы олмајараг, ја тәсдиг, ја да инкарда олур.

Тәсдиг чүмләси. Тәсдиг чүмләләри һәм тәсдиг, һәм дә инкар васитәләри илә дүзәлир. Мәсәлән: Күчәләрин даш дөшәмәси үзәриндә гар әримишди. Бурада евләр вә балача мејханалар дашдан тикилмишди. Јај сәһәри ачылмышды. Бу сәһәрин ачылышында бир бајрам тәнтәнәси, бир аз да инсана кәдәр верән нә исә бир шеј дујулурду.

Бу нәгли чүмләләрин хәбәри тәсдиг фе'лләри илә (ери-

мишди, тикилмишди, ачылмышды, дујулурду) ифадә едилмишдир. Инкар васитәли тәсдиг чүмләләринин хәбәриндә ики инкар әламәти олур: Мәсәлән: Бир мүддәт о, һәгигәтән пис ишләмәди. Мәнчә, белә бир сәфәрин мәним кәләчәк ишимә дә хејри аз олмајачагдыр (Ә. Садыг) Әлбәттә, онларын ичиндә е'тибарсыз чыханлар, Чәннәт халанын һаггыны, әмәјини итирәнләр дә јох дејилди.

Бу чүмләләрдә *пис ишләмәди — јахшы ишләди, аз олмајачаг — чох олачаг, јох дејилди — варды* мә'насында ишләнир.

Фе'лин бачарыг шәкли илә ифадә олунан хәбәрин һәр ики сөзү инкар шәкилчиси гәбул едәрәк тәсдиг мәзмуну јарадыр. Мәсәлән: Охучу бу дөврдә Сүлејман Рүстәмин комсомол мөвзусуна һәср едилмиш ше'рләриндә кәнч комсомол нәслинин өткәм сәсини дујмаја билмир. О, адәти үзрә белә һалларда данышмаја билмәзди (М. Чәлал).

Фе'ли бағлама вә инкар шәкилчиси гәбул етмиш фе'лин гоша ишләнмәси васитәсилә тәсдиг чүмләси әмәлә кәлир. Мәсәлән: Боғаз ислатмаға бары бир шејин вар? Өзү дә чаваб верди: *олмамыш олмаз* (М. Сүлејманов).

Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән ајры-ајры садә чүмләләрин хәбәри инкар васитәлидирсә, мүрәккәб чүмлә бүтөвлүкдә тәсдиг билдирир. Мәсәлән: О инанырды ки, Әһмәд даһа гајытмајачагдыр. Бир гујуда әкәр нефт көрүнмәјибсә, бу һеч дә о демәк дејил ки, јерли-дибли нефт јохдур. Әлбәттә, олар, сән билмирсән ки, мән пис адам тәклиф етмәрәм (М. Сүлејманов).

Шәрти олараг, тәсдиги мүсбәт, инкары мәнфи адландырсаг, фе'ли хәбәрли садә чүмләләрдә ики мәнфи, ријазијјатда олдуғу кими бир мүсбәтлә нәтичәләнир. Ејни мүбтәдалы чүмләдә һәм дејил, јох, һәм дә тәсдиг формалы хәбәр оларса, мәзмун тәсдиги билдирир. Мәсәлән: Мүәллим дејил, агрономдур. Бу иш Емини дејил, Чәмили мараглaндырыр.

Нә, ким суал әвәзликләри инкар формалы фе'ллә тәсдиг мә'насы јарадыр. Мәсәлән: Забит салдата нәләр демәди? Ханын зүлмүнү ким билмирди?

Инкар чүмләси. Инкар чүмләләриндә иш, һал, һәрәкәтин ичра едилмәдији ифадә олунур. Инкар чүмләси мүхтәлиф васитәләрлә әмәлә кәлир.

а) Хәбәри фе'лин инкарында ишләнмиш әмр шәкли илә: Мәсәлән:

Кет улу Һүрмүзә јалвар ки, сән дә
Өлүм вә хәстәлик олмасын јердә (С. Вурғун).

Бошла, аj молла даjы, сән дә бизи чәкмә дара.

(М. Ә. Сабир).

б) Хәбәри фе'лин инкарында ишләнмиш хәбәр шәкли васитәсилә. Мәсәлән: Фамилиjасыны билмирәм... jығынчагларда данышанда һеч кәс онун дилинә дил jетирә билмир (С. Рәһман).

в) Хәбәри фе'лин вачиб шәкли васитәсилә. Мәсәлән: Мәним мәмләкәтимдә аз да олса, зүлм олмамалыдыр. Мирзә Тәги хан, мәним һүзурумда кимсә нәзакәтсиз бир һәрәкәтә чәсарәт етмәмәлидир (Ч. Чаббарлы).

г) Фе'лин бачарыг шәкли васитәсилә. Мәсәлән:

Демәк, тарих әjә билмәз чәлладлара өз башыны
Гоча дүнjа тез гучаглар, өз әдаләт гардашыны

(С. Вурғун)

ғ) Хәбәри фе'лин инкарында ишләнмиш шәрт шәкли васитәсилә. Мәсәлән: Мүһарибә олмасаjды, мән али мәктәби чохдан гуртармышдым.

д) Исми хәбәрли чүмләләрдә **jох**, **деjил** сөзләри инкар чүмләси әмәлә кәтирир. Мәсәлән: Бизим дәстәдә о адда адам jохдур. Сән артыг ушаг деjилсән. Мәнә кәниз лазым деjил.

Нә, нә дә инкар бағлаjычысы тәсдиг фе'лли чүмләнин мәзмунуна инкарлыг верир. Мәсәлән: Бунларын кими тәрәфиндән кәтирилдиjи нә гыза, нә дә анаjа мә'лум оларды. О нә гырғыз, нә дә газах маһныларына охшаjырды (Ч. Аjтматов).

СУАЛ ЧҮМЛӘСИ

Азәрбаjчан дилиндә һәм мәзмунуна, һәм дә заһири әламәтләринә көрә нәгли чүмләдән фәргләнән чүмлә нөвү — суал чүмләси формалашмышдыр. Суал чүмләси әсасән мә'лумат алмаг, өjрәнмәк мәгсәдилә ишләдилир. Бу мәгсәди ифадә етмәк үчүн суал интонасиjасы илә мүшаjәт олунур. Суал чүмләси мүхтәлиф васитәләрлә дүзәлир: морфоложи jолла вә синтактик jолла.

Морфоложи васитәләр суал әвәзликләри, суал әдатларыдыр. Мәсәлән: Сиз мәним кәндә кәләчәjими һарадан билдиниз? (С. Рәһман). Сәнчә, нә көстәрир бизә бахтымыз? (С. Вурғун).

Суал әвәзликләри илә әмәлә кәлән суал чүмләләри мүәјјәнләшдирмәк истәдији чүмлә үзвүнүн сајы гәдәр мүхтәлифдир. Мәсәлән: Бу вахта гәдәр бизим протоколларымызы ким јазырды? Кәлән кимдир? Мүәллим сәндән нәји сорушур? Мән кимдән горхурам? О һансы мәктәбдә охујур? Әсл баһар нәји һардан кәлир?

Һәмин нүмунәләрдә ким? суалы мүбтәданы, кимдир? суалы хәбәри, нәји? суалы васитәсиз тамамлығы, кимдән? суалы васитәли тамамлығы, һансы? суалы тә'јини, һарадан? суалы исә зәрфлији мүәјјәнләшдирир.

Суал чүмләләрини әмәлә кәтирән морфоложи васитәләрдән бири дә суал әдатларыдыр. Суал әдаты (-мы, -ми, -му, -мү) ән чох хәбәрә бирләшир, лакин чүмләдә мүәјјәнләшдирилмәси лазым олан сөзләрин һәр бири суал әдаты гәбул едә биләр. Мәсәлән: Ханлардан бир хәбәр вармы? Бахын, лајигмидир Вагифә зиндан? (С. Вурғун).

Јухарыдакы чүмләләрдә суал әдаты хәбәрә (вармы, лајигмидир) әлавә едилмишдир. Лакин суал шәкилчиси чүмләнин башга үзвләринә гошула биләр. Мәсәлән: Инадымы гәлбини чүрүдүб једи? Билмәдим башымдан даһа нә кечди? Ешгин булағындан јенәми ичди? Тајымдан, тушумдан керими галым? Мејлими мәтбәхә, евәми салым? (С. Вурғун).

Бу чүмләләрдә суал әдаты мүбтәдаја (инадымы), зәрфлијә (јенәми) вә тамамлыға (мәтбәхә, евәми) әлавә едилмишдир.

Суал әдатлары бә'зән мүстәгил, бә'зән дә суал шәкилчиләри вә суал әвәзликләри илә бирликдә суал чүмләси әмәлә кәтирир. Мәсәлән:

> Бәлкә, хәстәләнди, о, чөлдә бирдән
> Бир ичим су верән олмасынмы, бәс? (С. Вурғун).

Синтактик јолла әмәлә кәлән суал чүмләләри јалныз интонасија васитәсилә дүзәлир. Мәсәлән: Сәнин дә гардашын кәлир? Сиз һектарын тамлығы уғрунда бу чүр мүбаризә апарырсыныз? (Ә. Вәлијев).

Суал чүмләләринин бүтүн ифадә формаларында интонасија (суал интонасијасы) әсасдыр вә суал олунан сөз хүсуси вурғу илә ифадә едилир. Синтактик јолла әмәлә кәлән суал чүмләсинин хәбәринин сон һечасындакы саит сәс узун тәләффүз олунур. Суал чүмләләринин һамысы чаваб алмаг үчүн ишләнмир. Бә'зән чаваба еһтијачы олмајан суал чүмләләри ишләнилир. Бунлар риторик суал адланыр. Мәсәлән: Инсан да бу чүр һәјат сүрә биләрми? (С. Рәһимов). Адамда

да бу гәдәр тамаһ олар? Бәс Салман Әһмәдов нә үчүн үрәкләданыша билмәди? Чүнки сон заманлар бу үрәк халг мәнфәәти үчүн аз дөјүнүр (С. Рәһимов).

ӘМР ЧҮМЛӘСИ

Мәгсәд вә интонасијаја көрә садә чүмләләрин бир нөвү дә әмр чүмләсидир. Әмр чүмләсиндәки интонасија тәһрик етмәси чәһәтдән суал чүмләсиндәки интонасијадан фәргләнир. Суал чүмләсиндә вурғу дәгигләшмәси лазым кәлән сөзүн үзәриндә олдуғу һалда, әмр чүмләсиндә мәнтиги вурғу хәбәрин үзәринә дүшүр. Әкәр белә бир фикир гәбул едиләрсә, әмр чүмләсиндәки интонасијаны тәһрик едичи, суал чүмләсиндәки интонасијаны исә сорғу интонасијасы адландырмаг даһа мүнасиб оларды. Мәсәлән: Биз хаһиш етмирик, тәләб едирик, бу гардаш гырғыны дајандырылсын. Вер әлини, Сона, вер әлини, Бахшы, гој кечмишин ганлы тарихи бу көһнә мәзарлыгда әбәди көмүлсүн (Ч. Чаббарлы).

Әмр чүмләси, әсасән, фе'лин әмр шәкли илә ифадә олунур. Әмр шәклинин биринчи шәхси икинчи вә үчүнчү шәхсләрә нисбәтән аз ишләнир, чүнки әмр һәмишә биринчи шәхс тәрәфиндән икинчи вә үчүнчү шәхсләрә истигамәт алыр. Әмр чүмләси ашағыдакы васитәләрлә јараныр.

1. Хәбәри фе'лин әмр шәклинин I шәхс тәк вә чәми илә, мәсәлән: Гој мән дә өјрәним (И. Шыхлы), Оғул, кәл бу күндән гардаш олаг биз (С. Вурғун). Билирсинизми, биз кәрәк һәмишә чамаатла әлагә сахлајаг (И. Әфәндијев).

2. Хәбәри фе'лин икинчи шәхс тәк вә чәми илә, мәсәлән: Сән о Солмаздан әл чәк. Сиз о гәдәр дә нараһат олмајын (С. Рәһимов). Ләман, дур, әл-үзүнү ју, сонра мәнә диггәтлә гулаг ас.

3. Хәбәри фе'лин әмр шәклинин III шәхс тәк вә чәми илә, мәсәлән: Гој онлар да билсинләр ки, ушаглар бајрама јахшы һазырлашмышлар. Гој сәндән өјрәнсин (Ә. Вәлијев).

4. Хәбәри фе'лин вачиб шәкли илә, мәсәлән: Өз ишимизи өзүмүз көрмәлијик. Сән өзүн һәр шеји билмәлисән (Ә. Вәлијев).

5. Хәбәри фе'лин арзу шәкли илә, мәсәлән: Көјчајда бир адам вар, она кәрәк кағыз апарасан. Гој бу әкин-бичин гуртарсын, ишләр јолуна дүшсүн, кәрәк өзүн бунлары апарыб верәсән (Ә. Әбүлһәсән).

Әмр чүмләләри ифадә формаларына көрә мүхтәлиф олдуғу кими, мәзмун вә мә'наларына көрә дә мүхтәлифдир.

Белә ки, әмр чүмләләри һәмишә әмр мәгамында дејил, өјүд, нәсиһәт, арзу, мәсләһәт, хаһиш, тәклиф, јалварыш, гарғыш, алгыш, тапшырыг, чағырыш, тәсәлли, истәк мә'нада вә мәгамларында ишләнир. Мәсәлән: Данышын. Гысганчлыг һиссини өлдүрүн (И. Әфәндијев). Хаһиш едирәм, јолдаш де. Әглинизи башыныза топлајын (Ә. Әбүлһәсән). Ај бала, кет аграному бура чағыр (И. Шыхлы). Кәл, ана јурдумун гызы, кәлини, Сән дә әсиркәмә көмәк әлини (С. Рүстәм). Бәј дә өз тојунда ојнасын кәрәк. Дүнја башдан-баша гој чәннәт олсун. Белә чаваб верән дилин вар олсун. Амандыр өртмәсин, еј назлы никар, О ај чәмалыны гара булудлар. Јурдуну атана дүнја дар олсун. Утансын һүснүндән о кор тәбиәт (С. Вурғун). Гурбан, бир аз сәбирли ол (И. Шыхлы).

Әмр чүмләләриндә әмр әдатлары да ишләнир. Бу әмрин мә'насыны гүввәтләндирир, мәсәлән: Кет, пулу кәтир, һајды. Дур кет алверинә, дур, марш. Гој вичданын тәмиз олсун.

НИДА ЧҮМЛӘСИ

Нида чүмләсиндә јүксәк һисс вә һәјәчан ифадә олунур.

Нида чүмләләри гејри-ади интонасија илә сөјләнән нәгли, суал вә әмр чүмләләридир. Белә чүмләләрдә нида сөзләри дә иштирак едир. Мәһз буна көрә һәмин чүмләләрин сонунда ики дурғу ишарәси ишләнир. Бу да тәсадүфи дејил ки, әввәл суал ишарәси, сонра нида ишарәси гојулур. Мәсәлән: Көр мәни кимә охшатдылар?! Нијә динмәјирсән, бир даныш, гызым?! (С. Вурғун). Биз бу шәһәри ингилабын сарсылмаз галаларындан биринә чевирәчәјик! (Һ. Меһди). Нә үчүн сиз һәгигәти истеһза кими баша дүшүрсүнүз?! (И. Әфәндијев). Ах, бу ушаглар нечә бәдзатдылар?! (М. Ә. Сабир).

Нида чүмләсинин әмәлә кәлмәсиндә нида сөзләри илә бирликдә суал әвәзликләри дә иштирак едир. Мәсәлән: Аһ! Нечә кеф чәкмәли әјјам иди?! (М. Ә. Сабир).

ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИ

Чүмләнин тәркибини тәшкил едән сөзләр бу вә ја дикәр синтактик вәзифә дашыјыр, бир-бирилә грамматик чәһәтдән бағланыр вә мүәјјән синтактик суал тәләб едир. Чүмлә тәркибиндәки белә сөз вә сөз бирләшмәләринә чүмлә үзвү дејилир. Чүмлә үзвләри чүмләдә дашыдығы вәзифәсиндән асылы олараг ики һиссәјә бөлүнүр:

1. Баш үзвләр.
2. Икинҹи дәрәҹәли үзвләр.

Ҹүмләнин икинҹи дәрәҹәли үзвләри (тамамлыг, тә'јин, зәрфлик), баш үзвләр әтрафында (мүбтәда, хәбәр) групалашыр вә онлары мүәјјәнләшдирир, изаһ едир.

Ҹүмлә үзвләринин грамматик әлагәсини ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы схемә нәзәр салаг.

1. Дәнизчиләр ушаглара јелкәнли кәми бағышладылар.
2. Ҝәнҹ гызлар күн батанда тарладан евә гајыдырды.

МҮБТӘДА

Мүбтәда ҹүттәркибли ҹүмләнин баш үзвләриндән бири олуб, грамматик ҹәһәтдән ҹүмләнин башга үзвләриндән асына хидмәт едир. Башга сөзлә, мүбтәда хәбәрдә ифадә едилән иш, һәрәкәт вә һөкмүн саһибини билдирир. Мүбтәда әсасән, лы олмадан хәбәрдә верилән фикрин, һөкмүн ајдынлашмасыисим, шәхс әвәзлији вә исимләшмиш адлыг һалында олан сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәлән:

Атам ишләјир. Биз тәзә бина тикирик. Чохлары бу пајызда оғлунун тојуну етмәк, гызына ҹеһиз алмаг, инәјини икиләшдирмәк һәсрәтилә јашајырды. Һәмин ҹүмләләрдә *атам, биз, чохлары* мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә едилмиш мүбтәдалардыр.

Мүбтәдада инсан мә'насы ифадә едән сөзләрлә ифадә олундугда *ким?*, мәкан мә'насы ифадә едән сөзләрлә ишләндикдә *һара?*, инсандан башга дикәр ҹанлылары вә ҹансызлары ифадә едән сөзләрлә ишләндикдә *нә?* суалына ҹаваб верир. Мүбтәданын суаллары ифадә олундуғу сөзүн лексик мә'насындан асылы олараг дәјишә биләр.

Мәсәлән: 145 онун карнавал нөмрәси иди ҹүмләсиндә *145* сајла ифадә олунмуш мүбтәда нә? суалы илә јанашы, лексик мә'насы илә бағлы олараг неҹә? суалыны да тәләб едир. Бурада неҹә? суалы онун морфоложи суалыдыр.

Нә? суалы һәм мүбтәданын, һәм дә тамамлығын суалыдыр. Мәсәлән: *Китаб мараглыдыр* вә *китаб алдым* ҹүмләләриндә *китаб* сөзү шәкилчисиздир. Һәр икиси дә нә? суалына ҹаваб олур. Лакин биринҹи ҹүмләдә һөкмүн саһибини ифадә едир, ону ајдынлашдырыр, буна ҝөрә дә ҹүмләнин мүбтәдасыдыр. Икинҹи ҹүмләдәки *китаб* сөзү исә алдым хәбәриндә ифадә олунан иш вә һәрәкәтин тә'сиринә дүшән әшја-

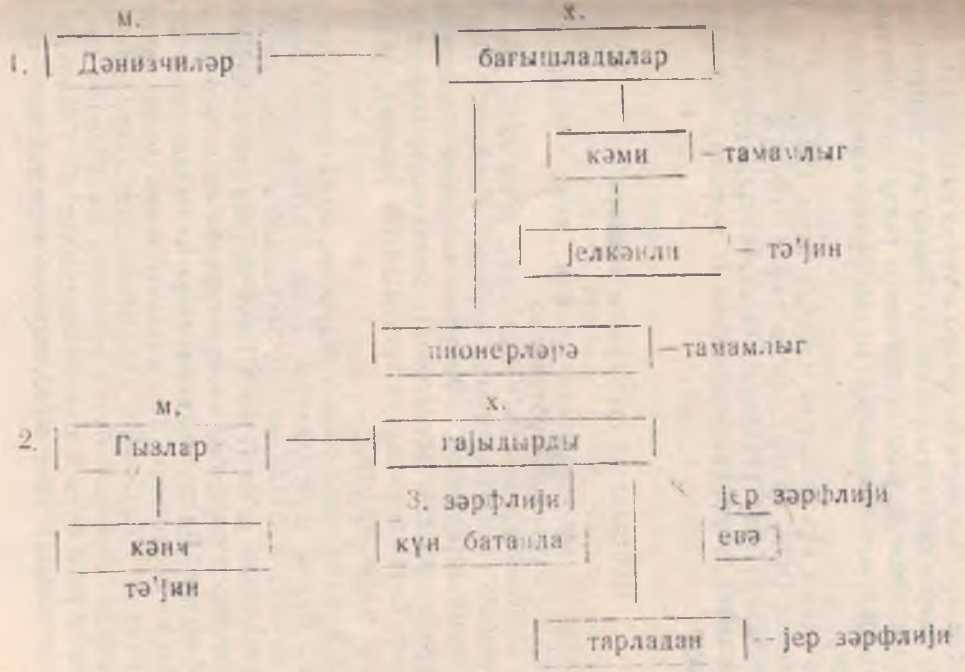
м.
1. Дənизчилəр
х.
бағышладылар
кəми
тамамлыг
јелкəнли
тə'јин
пионерлəрə
тамамлыг
м.
2. Гызлар
х.
гајыдырды
кəнч
тə'јин
3. зəрфлији
күн батанда
јер зəрфлији
евə
тарладан
јер зəрфлији

објект олдуғу үчүн һәмин чүмләдә вәзијјәтини дәјишиб нәји? суалыны да тәләб едә билир (китабы алдым).

Исмин адлыг һалы мүбтәданын ифадәси үчүн әсас формадыр. Мүбтәда исмин адлыг һалында олан мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуна биләр. Мәсәлән:

Ширзад ајрылыб сола дөндү вә кәнд евләринин арасында итди (М. Ибраһимов). Трактор нәрилдәјиб ағыр-ағыр тәрпәнди. Мән сәни севмишәм көрпәлијимдән (С. Вурғун). Онлар моторлу гајыға миниб јола дүшдүләр (М. Сүлејманов). Кедир гәрбә тәрәф һүчум чәкәнләр, Кедир гатар-гатар бомба төкәнләр. Чохлары бу фикрә е'тираз едирди (И. Шыхлы). Беш мәним севдијим рәгәмдир. Бәлкә ики күнүн ичиндә көһнә еви сөкмәк, јери дүзәлтмәк о гәдәр дә тәәччүблү дејилдир. Ашағы чөкәкликдир. Бу аһ-уфлар мәни тәнкә кәтирмишди.

Јухарыдакы нүмунәләрдә мүбтәда исим (Ширзад, тракторд, әвәзлик (мән, онлар), фе'ли сифәт (һүчум чәкәнләр, бомба төкәнләр), сај (чохлары, беш), мәсдәр (еви сөкмәк, јери дүзәлтмәк), зәрф (ашағы), нида (аһ-уфлар) илә ифадә олунмушдур.

Мүбтәданын гурулушча нөвләри

Гурулушуна көрә мүбтәданын ики нөвү вардыр: садә мүбтәдалар вә мүрәккәб мүбтәдалар.

Садә мүбтәдалар лексик ваһидләрлә, јә'ни садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: Онлар хырманы тәмизләјирдиләр. Фирудин чајханаја кәлдијини анлајыб үрәкләнди (М. Ибраһимов). Залдакылар ону мараглa динләјир. Сағычы инәкләрә хүсуси диггәт јетирир. Ағдаш, Көјчај исти рајонлардыр.

Һәмин нүмунәләрдә *онлар, Фирудин, залдакылар, сағычы, Ағдаш, Көјчај* мүбтәдалары лексик ваһидләрлә ифадә олунмуш вә садә мүбтәдалардыр. Мүрәккәб мүбтәдалар синтактик ваһидләрлә, јә'ни II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри, фе'ли сифәт тәркиби, мәсдәр тәркиби вә с. илә ифадә олунур. Мәсәлән: Рајон тәшкилатлары һамыдан әввәл биздән һагг-һесаб сорушачаг. Јүк машыны енинә доғру узанан јол илә кедирди. Мәдәнијјәт сарајынын даш диварлары да шәнлик едирди. Шәһәрин бүтүн кәнчләри имтаһандан сонра шәнлик етмәк үчүн бураја топлашмышдылар (С. Гәдирзадә). Атасы гәдәр севдији гоча мүәллиминин пәришанлығы гызы

дарыхдырырды (С. Гәдирзадә). Мән дә аз-чох фикирләшиләм, јолдаш олмаг асандыр, зарафат о јана галсын, анчаг беләхам хәјала гол гојмаг чәтиндир (С. Рәһимов). Һәмин нүмунәләрдә мүбтәда (рајон тәшкилатлары, јүк машыны) II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), мәдәнијјәт сарајынын даш диварлары, шәһәрин бүтүн кәнчләри (III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә), (јолдаш олмаг, хам хәјала гол гојмаг) мәсдәр тәркиби илә ифадә едилмишдир.

Һәмчинс мүбтәдалар

Чүмләдә ејни синтактик суал васитәсилә ејни хәбәрә бағланан мүбтәдаја һәмчинс мүбтәда дејилир Мәсәлән: Бир тәрәфдән Москванын гајнаг һәјаты, шәһәрин кәзмәли јерләри, дикәр тәрәфдән университетдә дәрсләрин башланмасы вә сәсли-күјлү јатагхана Адилин кәдәрини дағытды (С. Гәдирзадә). Будур, ағалар, мүртәчеләр вә истибдад нөкәрләри өз донларыны дәјишибләр. Фирудин, Күрдәһмәд, Рза Гәһрәмани дә јан-јана дурараг сәсләрини чыхартмадан бөјүк бир үрәк чырпынтысы илә издиһама тамаша едирдиләр (М. Ибраһимов).

Бу чүмләләрдә *Москванын гајнар һәјаты, шәһәрин кәзмәли јерләри, дәрсләрин башланмасы* һәмчинс мүбтәдалары нә? синтактик суалы васитәсилә *дағытды* хәбәри илә, *ағалар, мүртәчеләр* вә *истибдад нөкәрләри* ким? суалы васитәсилә *дәјишибләр* хәбәри илә, *Фирудин, Күрдәһмәд, Рза Гәһрәмани* мүбтәдалары ким? суалы васитәсилә *тамаша едирләр* хәбәри илә бағлыдыр.

Бә'зән һәмчинс мүбтәдалардан әввәл, бә'зән дә сонра үмумиләшдиричи сөзләр һәмчинс үзвләрин һамысына аид олур вә онлары үмумиләшдирир. Үмумиләшдиричи сөзләр дә һәмчинс үзвләрин суалыны тәләб едир. Һәмчинс мүбтәдалары үмумиләшдирән үзвләр садә вә мүрәккәб ола биләр. Мәсәлән: Бу ахынын ичәрисиндә һәр чүр адам, фәһлә, кәндли, тачир, руһани, зијалы, хырда алверчи варды (М. Ибраһимов). Бу чүмләдә *һәр чүр адам* ифадәси өзүндән сонра ишләнмиш *фәһлә, кәндли, тачир, руһани, зијалы, хырда алверчи* һәмчинс мүбтәдалары үмумиләшдирир. Үмумиләшдиричи үзв

һәмчинс үзвләрдән сонра да ишләнә билир. Мәсәлән: Јох, мән фикир еләмирәм, амма бу чај, бу булаг, о електрик стансијасы, бу гајалар — бунлар һамысы елә бил мәнә бир шеј дејир, нә исә хатырладыр... (М. Ибраһимов). Бу чүмләдә *бунлар һамысы* үмумиләшдиричи үзвдүр вә *бу чај, булаг, електрик стансијасы, гајалар* һәмчинс мүбтәдасындан сонра ишләнмишдир.

Мүбтәданын әлавәси

Чүмләдә әсас мүбтәдадан сонра ишләдилиб, ону мүәјјәнләшдирмәјә, конкретләшдирмәјә хидмәт едән мүбтәдалара мүбтәданын әлавәси дејилир. Мүбтәданын әлавәси тә'јинә охшаса да, ондан тамамилә фәргләнир. Белә ки, тә'јинләр өзүндән сонра ишләнән сөзләри мүәјјәнләшдирдији һалда, мүбтәданын әлавәси өзүндән әввәлки сөзү мүәјјәнләшдирир Мәсәлән:

Бој агыр јурдумун кәлини, гызы
Шәргин дан улдузу, сәһәр улдузу (С. Вурғун).

Бу чүмләдә *јурдумун кәлини, гызы* мүбтәдасы өзүндән сонра ишләнмиш мүбтәданын әлавәси (шәргин дан улдузу, сәһәр улдузу) васитәсилә мүәјјәнләшмиш, конкретләшмишдир.

Мүбтәданын әлавәси бә'зән әсас мүбтәданын хәбәри илә һәм кәмијјәтә, һәм дә шәхсә көрә узлашыр. Әсас мүбтәда III шәхслә әвәз ола билән мүхтәлиф сөзләрлә ифадә олунаркән әлавә хәбәрлә узлашыр. Әсас мүбтәда I вә II шәхслә (һәм тәк, һәм дә чәм) ифадә олунаркән мүбтәданын әлавәси әсас мүбтәда илә узлашмадығы кими, хәбәрлә дә узлашмыр. Бунлары нәзәрдән кечирәк:

а) Әсас мүбтәда вә хәбәрлә узлашан мүбтәданын әлавәси. Мәсәлән: Бәс о бири нөмрә — 145 сиздә һарадан иди. Чејран? Вера анасына нисбәтән бир аз арыг, анчаг даһа бојлу-бухунлу вә даһа јарашыглы олан гыз, бу күнкү вәзијјәтдә белә көзәл иди (С. Рәһимов). Күлсабаһ — Бакыда тибб институтуну битирмиш һәким бу рајонун прокуроруна әрә кетмишдир (Ә. Вәлијев).

Јухарыдакы нүмунәләрдә ишләнмиш *о бири нөмрә* мүбтәдасы *145* әлавә мүбтәда илә; *Вера* мүбтәдасы *анасына нисбәтән бир аз арыг, анчаг даһа бојлу-бухунлу вә даһа јарашыглы олан «гыз»* мүбтәдасы илә; *Күлсабаһ* мүбтәдасы *Бакыда тибб институтуну битирмиш һәким* мүбтәданын әлавәси илә узлашыр, һәр икиси III шәхс тәкдәдир, һәм әсас, һәм

дә əлавə мүбтəда илə кəмиjjəт вə шəхсə көрə узлашмышдыр.

б) Хəбəрлə вə əсас мүбтəда илə узлашмаjан мүбтəданын əлавəси. Мəсəлəн: Мəн, бу дағларын азад гызы, анчаг кəндимиздə өзүмү раһат һисс едирəм. Биз фəһлəлəр, галиб кəлəчəjик (Т. Мусаjев). Сиз, ə'лачы тəлəбəлəр, керидə галанлара көмəк етмəлисиниз.

Биринчи чүмлəдə *мəн* əсас мүбтəда I шəхсин тəкиндə *бу дағларын азад гызы* мүбтəданын əлавəси исə III шəхсин тəкиндə ифадə олундуғу үчүн бир-бирилə узлашмадығы кими, мүбтəданын əлавəси дə *һисс едирəм* хəбəрилə узлашмыр, мүбтəданын əлавəси III шəхсин тəкиндə, хəбəр исə I шəхсин тəкиндəдир. Елəчə дə икинчи вə үчүнчү чүмлəлəрдə верилмиш *биз, сиз* əсас мүбтəдалары *фəһлəлəр* вə *тəлəбəлəр* мүбтəдасынын əлавəси илə узлашмадығы кими *галиб кəлəчəjик, көмəк етмəлисиниз* хəбəрилə дə узлашмыр.

Мүбтəданын чүмлəдə јери

Азəрбаjчан дилиндə мүбтəда ән чох чүмлəнин əввəлиндə ишлəнир. Мəсəлəн: Фирудин машындан дүшүб көз ишлəдикчə узанан бағлара, хырманлара вə имарəтлəрə бахырды. Имран бирдəн пиллəкəнин үстүндə даjанан гызы көрдү. Бу чүмлəлəрдə Фирудин вə Имран мүбтəдалары чүмлəнин əввəлиндə ишлəнмишдир. Лакин мүбтəда чүмлəнин əввəлиндə деjил, мəнтиги вурғудан асылы олараг хəбəрдəн əввəл, чүмлəнин мүхтəлиф jериндə ишлəнə билир. Мəсəлəн: Баjырда гар ағарыр, хош бир мəнзəрə jаранырды (М. Сүлеjманов). Сəндəн мəн дəнизин əлиндə ачиз галмағы көзлəмəздим. Гатар кетдикчə Рүхсарə көрмəдиjи мешəлəрə, көзəл мəнзəрəлəрə мəфтун олуб галырды.

Биринчи чүмлəдə мүбтəда (гар) jер зəрфлиjиндəн (баjырда) сонра, икинчи чүмлəдə мүбтəда (сəн) тамамлыгдан (сəндəн) сонра, үчүнчү чүмлəдə мүбтəда (Рүхсарə) заман зəрфлиjиндəн (гатар кетдикчə) сонра ишлəнмишдир. Бə'зи һалларда мүбтəда хəбəрдəн сонра да ишлəнə билир. Бу вəзиjjəт ше'рдə вə емосионаллыгла бағлы мəгамларда баш верир. Мəсəлəн: Гардаш деjəчəкдир инсан инсана (С. Вурғун). Бир үсjанла доғачагдыр Азадлығын илк улдузу

(С. Вурғун)

ХӘБӘР

Хәбәр чүттәркибли чүмләнин баш үзвүдүр, грамматик чәһәтдән мүтәдадан асылыдыр, она табедир вә наггында верилән һәр һансы бир мә'луматы иш, һәрәкәт, һадисә, һөкмү ја тәсдиг, ја да инкар едир. Хәбәр әксәр һалларда фе'л-лә, бә'зи һалларда исә башга нитг һиссәләри илә ифадә олунур. Буна көрә дә хәбәр ики чүр олур: I. Фе'ли хәбәр. II. Исми хәбәр.

I. Фе'ли хәбәр фе'лин бүтүн формалары вә заманлары илә ифадә едилир. Бунлары нәзәрдән кечирәк:

1. Фе'лин хәбәр формасы илә ифадә едилир. Фе'лин хәбәр формасы мүәјјән заманда, мүәјјән шәхс тәрәфиндән ишин ичрасыны билдирир. Буна көрә дә фе'ли хәбәр, фе'лин бүтүн заманлары илә ифадә олуна биләр:

а) Фе'лин шүһуди кечмиш заманы илә. Мәсәлән: Јај ахшамы кетдикчә гатылашды, зүлмәтә дөндү. Бајырда јағыш шиддәтләнди (Ә. Вәлијев). Узаглашыб кедән аддым сәси ешидилди, күчә гапысы бәркдән өртүлдү.

Јухарыдакы чүмләләрдә ишәдилмиш *өртүлдү, гатылашды, зүлмәтә дөндү* хәбәрләри фе'лин шүһуди кечмиш заманы илә ифадә едилмишдир.

б) Фе'лин нәгли кечмиш заманы илә. Мәсәлән: Бу отуз илдә јалныз бирчә дәфә сөзләри тәрс кәлмиш, бу һадисә дә мүһарибәдән әввәл баш вермишдир (М. Ибраһимов).

в) Фе'лин индики заманы илә. Мәсәлән: Бирдән бу ахын ичәрисиндә бир курулту бүтүн сәсләрә һаким кәсилир, торпаг ајағымызын алтында санки диксинир, шәһәрин евләри титрәјир (Ә. Мәммәдханлы).

Бу чүмләдә ишләнмиш *һаким кәсилир, диксинир, титрәјир* хәбәрләри фе'лин индики заманы илә ифадә едилмишдир.

г) Фе'лин гәти кәләчәк заманы илә. Мәсәлән: Она елә кәлирди ки, рајком катиби јенә Әбил һаггында данышачаг, «Јүксәлиш» колхозуна нә вахт кедәчәкләрини дејәчәк (Ә. Вәлијев). Мән сәнин мәһәббәтинлә падшаһларын хәзинәсиндә тапылмајан надир инчиләр јарадачағым (М. С. Ордубади).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш *данышачаг, дејәчәк, јарадачағам* хәбәрләри фе'лин гәти кәләчәк заманы илә ифадә олунмушдур.

д) Фе'лин мүзаре кәләчәк заманы илә. Мәсәлән: О сәндән бир шеј сорушса, сүкут ичиндә кәзләрини јерә дикәрсән. Сән елә адамсан ки, мән сәнинлә бирчә аддым да атма-

рам (Ә. Вәлијев). Бу чүмләләрдәки *көзләрини јерә дикәрсән, аддым да атмарам* хәбәрләри фе'лин мүзаре заманы илә ифадә едилмишдир.

2. Фе'лин әмр формасы илә ифадә едилән хәбәр. Фе'лин әмр формасы илә ифадә едилән хәбәрләр бүтүн шәхсләрлә ишләнә билир. Азәрбајчан дилиндә фе'лин әмр формасы илә ифадә едилән хәбәр фе'лин хәбәр формасы илә ифадә едилән хәбәрә нисбәтән чох аздыр. Белә хәбәрләр ән чох әмр чүмләләриндә ишләнир. Мәсәлән: Әмр един, адамларыныз евин шејләрини әввәлки кими сәлигәјә салсынлар (М. Һүсејн). Бирчә ил бизим «Алакөзләр» јајлағына кәлсинләр, «Чејран» булағынын буз кими сојуг, бал кими ширин сујундан ичсинләр (Ә. Вәлијев).

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләдилмиш *әмр един, сәлигәјә салсынлар, кәлсинләр, ичсинләр* хәбәри фе'лин әмр формасы илә ифадә едилмишдир.

3. Фе'лин вачиб формасы илә ифадә едилән хәбәрләр дә бүтүн шәхсләрдә ишләнә билир. Мәсәлән: Буна көрә мән сизин шүбһәләринизи индидән дағытмаг үчүн бир мәсәләнин дә үстүнү ачмалыјам. Рапорт јазыб мәни бу әмәлијјатдан кәнар етмәнизи хаһиш етмәлијәм (Һ. Сејидбәјли).

4. Фе'лин шәрт формасы илә ифадә едилән хәбәр. Фе'лин шәрт формасы илә ифадә олунан хәбәрләрин әксәријјәти табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләсинин хәбәрини әмәлә кәтирир. Мәсәлән: Бир аз да гејрәт етсәк, буруг гүлләси һазыр олачаг. Әввәлдән сәни тапсајдым, бу гәдәр вахт итмәзди (М. Сүлејманов). Бу чүмләләрдә ишләнмиш *гејрәт етсәк, тапсајдым* хәбәрләри фе'лин шәрт формасы илә ифадә едилмишдир.

II. Исми хәбәрләр.

Фе'лдән башга, јердә галан нитг һиссәләри илә ифадә олунан хәбәрләр исми хәбәр адланыр. Исми хәбәрләр ашағыдакы нитг һиссәләри илә ифадә едилир.

1. Исимлә ифадә едилән хәбәр.

Белә хәбәрләр исмин мүхтәлиф мә'на нөвләри (мүчәррәд, конкрет, үмуми, хүсуси) вә тә'сирлик һалындан башга бүтүн һаллары илә ифадә олунур. Мәсәлән: Бизим трестин јарысы дәниздәдир. Мән колхозун фермасында сағычыјам. Баш кеологун мүавини Зәкидир (М. Һүсејн). Бурада ишләнмиш *дәниздәдир, сағычыјам,* үмуми исимлә, *Зәкидир* хәбәри исә хүсуси исимлә ифадә едилмишдир.

2. Сифәтлә ифадә олунан хәбәр сифәтин бүтүн дәрәчәләри илә ишләнә билир. Мәсәлән: Гочанын миннәтдарлығы сонсуз, үрәк сөзләри исә түкәнмәз иди (М. Ибраһимов). Онун илһамы Кәнчәнин нур чешмәләри кими чошғундур (И. Әфәндијев). Шаһмарын јанаглары гыпгырмызы иди.

Бу чүмләләрдә ишләнмиш *сонсуз, түкәнмәз иди, чошғундур, бөјүк, дәрин иди* хәбәрләри сифәтин ади дәрәчәси илә, *гыпгырмызы иди* хәбәри сифәтин чохалтма дәрәчәси илә ифадә едилмишдир.

3. Сајла ифадә едилән хәбәр.

Сајын мә'на нөвләринин һамысы хәбәр шәкилчиси гәбул едиб чүмләнин хәбәри ола билир.

Мәсәлән: Мәним карнавал нөмрәм 13, рәфигәмин нөмрәси исә 145 иди (С. Гәдирзадә). Телли арвадын бу күн дејәчәји сөзләри чох иди. Кәләнләр чохдур (М. Ибраһимов).

4. Әвәзликлә ифадә едилән хәбәр.

Әвәзликлә ифадә едилән хәбәрләрин ашағыдакы нөвләри вардыр:

а) Шәхс әвәзлији илә ифадә едилән хәбәр. Мәсәлән: Дәниз мәним, торпаг мәним, көј мәнимдир. Бөјүк Вагифләрин өвлады бизик (С. Вурғун). Әтрафы сејр едән сәнсән (С. Гәдирзадә).

Бурадакы *мәнимдир, бизик, сәнсән* хәбәрләри I, II шәхсин тәк вә чәми илә ифадә олунмушдур.

б) Ишарә әвәзлији илә ифадә едилән хәбәр. Мәсәлән: Сәнин биринчи сәһвин будур ки, чох тәләсирсән, истиганлысан, өлчүб-бичмәмиш данышырсан, икинчи сәһвин дә одур ки, бөјүк-кичик билмирсән (М. Ибраһимов).

Нүмунәдәки *одур, будур* хәбәрләри ишарә әвәзлији илә ифадә едилмишдир.

в) Суал әвәзлији илә ифадә едилән хәбәр.

Мәсәлән: Ај Салман, онун күнаһы нәдир? Тракторун вәтәни һарадады? — дејә о, һөвсәләсиз һалда сорушду (М. Ибраһимов). Мәгсәдим будур ки, гајнатаныздан, хүсусилә һәјат јолдашыныздан сорушуб биләсиниз ки, Мешәди Шәрифин оғру јолдашлары кимдир?

Бу чүмләләрдә ишләнмиш *нәдир? һарадыр? кимдир?* хәбәрләри суал әвәзлији илә ифадә едилмишдир.

5. Мәсдәрлә ифадә едилән хәбәр. Мәсәлән: Азадлыг јолунда мәһв едилән гадынын гануни интигамыны гатилдән алмаг. Онун мәгсәди бүтүн дүјүнләри вичданла ачмагдыр (С. Рәһимов).

6. Зәрфлә ифадә едилән хәбәр. Зәрфләр дә башга нитг һиссәләри кими хәбәр шәкилчиси гәбул едәрәк чүмләнин хәбәри олур. Мәсәлән: Партизанлар јухарыдадырлар, ора тәләсмәлијик (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли). Оғул, Нәркиз ичәридәдир, кеч ичәри (И. Шыхлы).

Бу чүмләләрдә *јухарыдадырлар, ичәридәдир* хәбәрләри зәрфлә ифадә олунмушдур.

7. Көмәкчи нитг һиссәләри илә ифадә олунан хәбәрләр. Хәбәр көмәкчи нитг һиссәләриндән ән чох гошма илә ифадә олунур. Гошма гошулдуғу сөзлә бирликдә чүмләнин хәбәри олур. Мәсәлән: Быј, аллаһы севирсән, баба дәрвиш, бу ишләр тамам ондан өтрүдүр. Пәри ханым, инчимә бир дәгигәлик ишдир, бизим дә чалышмағымыз сизә көрәдир (М. Ф. Ахундов). Атлыларын јолу кәндә сарыдыр (Ч. Мәммәдгулузадә).

Бурадакы *ондан өтрүдүр, сизә көрәдир, кәндә сарыдыр* хәбәрләри әвәзлик вә исимә гошулараг чүмләнин хәбәри олмушдур.

Хәбәрин гурулушча нөвләри

Хәбәр гурулушуна көрә ики чүр олур:

1) Садә хәбәр, 2) Мүрәккәб хәбәр.

Садә хәбәрләр лексик ваһидләрлә (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә) ифадә олунур. Мәсәлән: Поладзадә јоғун вә уча бир чинар ағачынын бөјрүндә дајанды. Директорла баш агрономун нәзәрләри бирләшди (Ә. Вәлијев). Таһир ахшамачан јатмады. Күлсүм арвад Лаләнин тә'кидилә хөрәк һазырлады (М. Һүсејн). Бир мәсәлә үчүн сизә зәһмәт вермишәм. Бир дәфә мәдәнијјәт сарајында бизим үчүн мүһазирә охуду (М. Һүсејн). Оғлан әскәри гајда илә дартынараг чаваб верди. О, ағзы сулана-сулана һејбәјә бахандан сонра јолдашына үз тутуб пычылдады (М. Һүсејн).

Бу чүмләләрдә *дајанды, бирләшди, јатмады, хөрәк һазырлады, зәһмәт вермишәм, мүһазирә охуду, чаваб верди, пычылдады* хәбәрләри лексик ваһидләрлә ифадә олунмуш садә хәбәрләрдир.

2. Мүрәккәб хәбәр.

Мүрәккәб хәбәр синтактик ваһидләрлә, II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәси, фе'ли сифәт тәркиби, мәсдәр тәркиби вә с. илә ифадә олунур.

а) II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан хәбәр. Мәсәлән: О, нефт мә'дәнләриндә буруг устасыдыр. Мән дәниз гызыјам (М. Сүлејманов). Онда ајылдым ки, тәһлүкә

ичәрисиндә идим. Бу елләр бағыдыр, инди биз кәрәк һамымыз бир јердә әкиб-бечәрәк (Ә. Ваһид).

Һәмин ҹүмләләрдә *буруг устасыдыр, дәниз гызыјам, тәһлүкә ичәрисиндә идим, елләр бағыдыр* хәбәрләри II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш мүрәккәб хәбәрләрдир.

б) III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә едилир. Мәсәлән, Бу, бәрәкәтли торпаглар, бу һавасындан әтир дамчылајан јајлаглар, башындан думан әксик олмајан дағлар, бу гушгонмаз гајалар бизим анамыздыр (Ә. Вәлијев). Мән елимин сыныг телли сазыјам. Тәкҹә ондан разыјам ки, өзүмдән наразыјам (Б. Ваһабзадә). Биринҹиләр бизим мә'дәнин һесабындадыр (М. Сүлејманов).

Бу ҹүмләләрдә *бизим анамыздыр, елимин сазыјам, бизим мә'дәнин һесабындадыр* хәбәрләри III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш мүрәккәб хәбәрләрдир.

в) Гошма бирләшмәси илә ифадә едилир. Мәсәлән: Хејир а, о көһнә нағыллар сәнин үчүндүр. Мән баша дүшүрәм ки, индики заманда һәр кәс охумады, һејван кимидир (Ҹ. Ҹаббарлы). Күнләр дә инсанлар кимидир (Р. Рза).

ҺӘМҸИНС ХӘБӘР

Бә'зән ҹүмләдә бир нечә хәбәр ејни бир мүбтәда илә бағлы олур. Ҹүмләдә ејни синтактик суала ҹаваб олуб, ејни мүбтәда илә әлагәләнән хәбәрә һәмҹинс хәбәр дејилир. Мәсәлән: О, бу фикирлә дә чарпајыдан ајагларыны саллады, дүнән кечә вагонда Ҹәмилин әлиндән дүшүб гырылан дарағын парчасы илә узун вә сәрт сачларыны керијә дарады (М. Һүсејн). Шәһәрин башачылмаз сәс-күјү, аҹлыг вә јохсуллуғун пис мәнзәрәләри кишини дә, Фирудини дә дарыхдырар, горхудар, ваһимә ичиндә кери гајытмаға мәҹбур едәрди (М. Ибраһимов).

> Ијирми илдир ки, гәләм чалырсан
> Јердән дә, көјдән дә илһам алырсан (С. Вурғун).

Һәмин ҹүмләләрдә ишләнмиш *ајагларыны саллады, сачларыны керијә дарады; дарыхдырар, горхудар, мәҹбур едәрди; гәләм чалырсан, илһам алырсан* хәбәрләри һәмҹинсдир, чүнки ејни суалла ејни мүбтәдалара бағланмышдыр.

Һәмҹинс хәбәрләрдә чох вахт шәхс сонлуғу, кәмијјәт шәкилчиси, көмәкчи фе'лләр ихтисар едилир, бу шәкилчиләр сонунҹу хәбәрдә сахланылыр. Мәсәлән: Фәһләләр исә бир

јердә отуруб көзләмир, мүәссисәләрдә издиһамлы јығынчаглар чағырыр, курултулу нүмајишләр дүзәлдир, һәр тәрәфи титрәдирдиләр (М. Һүсејн). Нәдәнсә Рүстәм киши өзү она зәнк етмир, һеч бир мәсәлә үчүн јанына кетмирди (М. Ибраһимов).

Һәмчинс хәбәрләр ики вә даһа чох ола биләр. Мәсәлән: Халаларым исә бу арзуму тәшвишлә гаршыладылар вә мәнә бир көмәкчи гошулмадан јола чыхмаға ичазә вермәдиләр (Р. Нури). Һикмәт Исфаһани дүшүнүр, өзүнү бәрк данлајыр, белә бир адамын әлинә бәһанә вердији үчүн пешманлыг чәкирди (М. Ибраһимов).

ИКИНЧИ ДӘРӘЧӘЛИ ҮЗВЛӘР

Чүмләнин II дәрәчәли үзвләри мүбтәда вә хәбәри, һәм дә бир-бирини мүәјјәнләшдирир, тамамлајыр, конкретләшдирир, изаһ едир. Тамамлыг, тә'јин вә зәрфлик чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләридир.

ТАМАМЛЫГ

Тамамлыг хәбәрә аид олуб објект анлајышы ифадә едир. Иш, һәрәкәтин објектлә олан әлагәси ја васитәсиз, јахуд башга бир објектин васитәсилә дүзәлир. Буна көрә дә Азәрбајчан дилиндә тамамлыг мә'насына көрә ики чүр олур:

А. Васитәсиз тамамлыг.
Б. Васитәли тамамлыг.

А. Васитәсиз тамамлыг

Васитәсиз тамамлыг исмин тә'сирлик һалы илә ифадә олунур. Иш, һәрәкәтин објектә олан тә'сири васитәсиз олараг, әшјада өз ифадәсини тапырса, белә тамамлыглар васитәсиз тамамлыг адланыр. Мәсәлән, *китаб алдым* чүмләсиндә *алмаг* ишинин тә'сиринә дүшән *китаб* сөзү һеч бир башга икинчи објектин, башга әшјанын васитәчилији олмадан тә'сири өзүндә тәзаһүр етдирир. Исмин тә'сирлик һалы илә ифадә олунан тамамлыг хәбәрдә ифадә едилән иш вә һәрәкәтин доғрудан-доғруја әшја үзәриндәки тә'сирини васитәсиз тамамлајыр. Васитәсиз тамамлыглар тә'сирли фе'лләрлә ифадә олунан хәбәрләри изаһ едир. Бу тамамлыглар тә'сирлик һалда олдуғуна көрә онун суалларындан биринә (кими, нәји, һараны, нә) чаваб олур.

Васитәсиз тамамлыглар гејри-мүәјјән вә мүәјјән олмаг үзрә ики һиссәјә бөлүнүр.

а) Гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыг

Гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы илә исмин адлыг һалы формасына көрә ејни олса да, мә'насына көрә тамамилә башгадыр. Исмин адлыг һалы һөкмүн саһибини билдирир вә мүбтәда олур. Тә'сирлик һалы исә һәрәкәтин әшјаја олан тә'сирини ајдынлашдырыр вә чүмләнин васитәсиз тамамлығы олур.

Мәсәлән: Мәктуб јазылды. Мәктуб алдым.

Биринчи чүмләдә *мәктуб* сөзү дәјишмәз вәзијјәтдәдир. Јә'ни башга һала кечмәјәрәк адлыг һалында галыр вә чүмләнин мүбтәдасы олур. Икинчи чүмләдәки *мәктуб* сөзү формал вәзијјәтини дәјишә билир: Әкәр сөһбәт мүәјјән мәктуб, һәмсөһбәтә әввәлчәдән мә'лум олан мәктубдан кедирсә, о заман мәктубу алдым шәклиндә дејилир. Сөһбәт һәмсөһбәтә мә'лум олмајан, гејри-мүәјјән мәктубдан кедирсә, о заман мәктуб алдым формасында ифадә олунур. Гејри-мүәјјәнлијин өзү сөзүн формасыз ифадә олунмасыны тәләб едир. Гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыг әввәлчә һаггында данышылмајан әшјаны билдирир вә нә? суалына чаваб олур. Мәсәлән: Мән дә нефт алмалыјам. Күлназ чај кәтирди (М. Ибраһимов).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш *нефт* вә *чај* сөзләри гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыгдыр. Гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыглар хәбәрин јанында ишләнир. Хүсуси исимләр вә шәхс әвәзликләри чүмләнин гејри-мүәјјән тамамлығы вәзифәсини ифадә едә билмир. Чүнки belә сөзләрин лексик мә'насында мүәјјәнлик вардыр.

б) Мүәјјән васитәсиз тамамлыг

Үзәриндә тә'сир олунан әшја әввәлчәдән мүәјјән олунмушса, belә тамамлыглар тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул едир вә кими? нәји? суалына чаваб олур. Мүәјјән васитәсиз тамамлыглар хәбәрлә идарә олунур вә чүмләдә јери сәрбәстдир.

Мәсәлән: Адамлар лимон ағачларынын әтрафында топланараг, сары әтирли лимонлары сајырды (С. Рәһимов). Дәмиров өз кабинәсиндә һәм ағсаггал һәким Вәзирзадәни, һәм дә јоллар иншааты мүһәндиси Һагвердизадәни көзләјирди. Достлар, һамынызы инандыра биләрәм ки, Бәрдәнин бу илаһи көзәллији мәни һејран етмишдир (М. Һүсејн).

Бу чүмләләрдә нәји? суалына чаваб олан *лимонлары* вә кими? суалына чаваб олан *мәни, һамынызы, Вәзирзадәни, һагвердизадәни* сөзләри мүәјјән васитәсиз тамамлыглардыр.

Мүәјјән васитәсиз тамамлыглар бә'зән субстантивләшмиш мәкан, заман мә'налы сөзләрлә ифадә едилсә дә, бу тамамлығы идарә едән фе'лин објекти кими тә'сирлик һалында олур. Мәсәлән:

Партизанлар мешәдә отуруб күнүн ахырыны көзләјирдиләр. Кәшфијјата кетмиш дөјүшчүләр көрпүнү кечиб ахшамы көзләјирдиләр (М. Һүсејн). Фирудин, сән билдири унут, бу ил мәһсулумуз бол олачаг (М. Ибраһимов). Ирәли кетмәк үчүн дүнәни јох, сабаһы көрмәлисән. Дәрс илини мүвәффәгијјәтлә баша вурдуг.

Һәмин чүмләләрдә *күнүн ахырыны, ахшамы, билдири, дүнәни, сабаһы дәрс илини* сөзләри заман мә'налы олсалар да, нәји? суалына чаваб олур вә мүәјјән васитәсиз тамамлыг вәзифәсини дашыјыр.

Васитәсиз тамамлыглар хүсуси исим вә шәхс әвәзликләри илә ифадә олундугда һәмишә тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул едир. Мәсәлән: Сағ ол, Алмаз ханым, сән мәни севиндирдин. Инди нә едим, гонаглар да сәни көрмәк истәјир. Она көрә ки, онлар сизи дә мәним әлимдән алмаг, өзләри үчүн нахырчы, арабачы еләмәк истәјирләр (Ч. Чаббарлы).

Бу чүмләләрдә *мәни, сәни, сизи* тамамлыглары шәхс әвәзлији илә ифадә олундуғуна көрә тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул етмишдир.

Әвәзликләрдә олдуғу кими, хүсуси исимләрлә ифадә олунан васитәсиз тамамлыглары тә'сирлик һал шәкилчисиз ишләтмәк олмур. Мәсәлән: Фирудини тез азад етмәлијик (М. Ибраһимов). Мән ијирми илдән бәри хурафәт ордусу илә чарпышан үсјан башчысы Елхан Бабәки дејирәм (Ч. Чаббарлы).

Б. Васитәли тамамлыг

Иш вә һәрәкәтин тә'сири һәр һансы бир әшјада башга бир әшјанын васитәсилә тәзаһүр едә биләр. Башга әшјанын васитәсилә өзүндә ишин вә ја һәрәкәтин тә'сирини тәзаһүр етдирән әшја вә објектин ифадәси олан тамамлыг васитәли тамамлыг адланыр. Васитәли тамамлыглар исмин мәкани-грамматик һаллары — јөнлүк, јерлик, чыхышлыг һаллары илә ифадә олунурлар. Бу һаллар грамматик бахымдан, об-

јект мә'насында тамамлыг олур вә мүхтәлиф мә'налар билдирир. Һәр бир һалы ајрылыгда шәрһ едәк.

1. Исмин јөнлүк һалы истигамәт, бәнзәтмә вә мөвзу мә'насыны билдирир. Мәсәлән: Јол мәсәләсинә бахарыг, — дејә Дәмиров һамынын диггәтини хәритәјә чәлб етмәк истәди (С. Рәһимов). Балача Азад бүтүн хүсусијјәтләри илә атасы Кәримхана бәнзәјирди (М. Ибраһимов). Диларә бу мәгаләни 8 Март гадынлар күнүнә һәср етмишдир.

Бу чүмләләрдә ишләнмиш *хәритәјә* васитәли тамамлығы истигамәт, *Кәримхана* тамамлығы бәнзәтмә, *8 Март гадынлар күнүнә* тамамлығы мөвзу мә'насыны билдирир, бу тамамлыгларын һамысы исмин јөнлүк һалында ишләнмиш вә нәјә? кимә? суалларына чаваб верир.

2. Исмин јерлик һалы илә ифадә едилән тамамлыглар ашағыдакы мә'налары ифадә едир:

а) Нисби јер (мәкан) мә'насы ифадә едир вә кимдә? нәдә? суалларына чаваб олур. Хәбәрдә ифадә едилән иш, һәрәкәтин јерләшдији вә мәһдудлашдығы әшјанын нисби јерини, мәканыны билдирир. Мәсәлән: Бу һәдијјәләрин ичәрисиндә онун мәндә фотошәкли, бир ов түфәнки вә бир папағы вардыр (Ә. Мәммәдханлы).

Бу чүмләдә *мәндә* сөзү кимдә? суалына чаваб олуб ов түфәнкинин фотошәклин јерләшдији мәканы, һәмин әшјанын јерләшдији саһә, ишғал даирәсини тамамлајыр. *Мәндә* сөзү мә'лум олан әшја илә әшјанын ишғал даирәси арасында васитәчи әшјадыр, һәмин әшјанын јерләшдији нисби мәкандыр.

б) Фәргләндирмә мә'насыны билдирир. Мәсәлән: Дүрданә охумагда габагчылдыр. О, овчулугда маһир иди (Ә. Мәммәдханлы). Таһир атычылыгда биринчидир (М. Һүсејн).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш тамамлыглар (охумагда, овчулугда, атычылыгда) нәдә? суалына чаваб верир вә хәбәри фәргләнмәјә көрә тамамлајыр.

3. Исмин чыхышлыг һалы илә ифадә олунан тамамлыглар ашағыдакы мә'налары билдирир: Бир әшјанын дикәриндән ајрылма мә'насы, мүгајисә мә'насы, мөвзу мә'насы, харичи тә'сир мә'насы. Мәсәлән: Мешәдибәј анасындан ајрылды (М. Һүсејн). Дил гылынчдан кәскиндир (М. С. Ордубади). О, адәти үзрә мәктәб һәјатындан марагды сәһифәләр данышды (М. Һүсејн). Мешәдибәј професорун јанындакы сәрнишиндән шүбһәләнди (М. Һүсејн).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш тамамлыглар (анасын-

дан, гылынчдан, мәктәб һәјатындан, сәрнишиндән) нәдән? суалына чаваб верир вә хәбәри ајрылма, мүгајисә, мөвзу, харичи тә'сир мә'насына көрә тамамлајыр.

4. Гошмаларла ишләдилән васитәли тамамлыглар.

Гошма вә әсас нитг һиссәләринин бирләшмәсилә ифадә едилән тамамлыглар да исмин һаллары кими мүхтәлиф мә'налар ифадә едир. Гошмаларын јаратдығы мә'на әсасән исмин һалларынын мә'насына ујғун олур, лакин *илә* гошмасы бунлардан фәргләнир.

Илә гошмасы илә ишләдилән тамамлыглар васитә, биркәлик вә фәргләнмә мә'насы билдирир. Мәсәлән: Бу һадисәдән ики күн сонра Гүдрәт өз кабинәсиндә отуруб радио илә јени хәбәрләри динләјирди (М. Һүсејн). Фирудин тәләбә јолдашлары илә дәфәләрлә Зәркәндә кәлмиш, онун көзәл тәбии мәнзәрәләринә тамаша етмишди (М. Ибраһимов). Пушкин әсәрләрилә бүтүн дүнјада мәшһурдур.

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш тамамлыглар (радио илә, тәләбә јолдашлары илә, әсәрләрилә) илә гошмасы вә исмин бирликдә јаратдығы васитә, биркәлик вә фәргләнмә мә'насына көрә хәбәри (динләјирди, тамаша етмишди, мәшһурдур) тамамлајыр.

Тамамлығын гурулушча нөвләри

Тамамлыглар гурулушуна көрә ики чүр олур: садә тамамлыглар вә мүрәккәб тамамлыглар.

Садә тамамлыглар лексик ваһидләрлә (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә) ифадә олунур. Мәсәлән: Фирудин һәр күн ики саат Иран әдәбијјаты вә үмуми тарихдән Шәмсијјәјә дәрс дејирди (М. Ибраһимов). Рүхсарә Москвадан гајыдаркән ушаглар үчүн палтар вә чәкмә алды (С. Рәһимов).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш тамамлыглар (тарихдән, Шәмсијјәјә, палтар, чәкмә) исмин чыхышлыг, јөнлүк вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һалы илә ифадә олунмуш садә тамамлыглардыр.

Мүрәккәб тамамлыглар синтактик ваһидләрлә (II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәси, фе'ли сифәт тәркиби, мәсдәр тәркиби) ифадә олунур. Мәсәлән: Сәкинә өз әли илә әкдији памбыг гозаларына бахыб, кәләчәк иш планыны чызырды (Ә. Вәлијев). Фирудин бу комалара бахыр, кәндлиләр арасындакы фәрәһ вә севинчин сәбәбини анламаға башлајырды (М. Ибраһимов).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш тамамлыглар (памбыг го-

заларына, иш планыны, фәрәһ вә севинчин сәбәбини) тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш мүрәккәб тамамлыглардыр.

Мүрәккәб тамамлыглар III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунур. Мәсәлән: Өлкәмизин дахили вә хариҹи сијасәтини һамы билмәлидир. Һамы һипноз олмуш кими Гүдрәтин көзләринә бахырды. Көһнә гујуларын тә'мирини әввәлиндән ики дәфә јох, үч дәфә сүр'әтлә апарырыг (М. Һүсејн). Мән Сәфа мүәллимин нәдән јаздығыны, нечә јаздығыны, јаздыгларынын дүз-әјри олдуғуну дејә билмәрәм (Ә. Гасымов). Операнын гүлләсини алман топлары учурмуш олса да, шәһәрин һәр јериндән о, ајдын көрүнүрдү (И. Әфәндијев).

Һәмин ҹүмләләрдә верилмиш тамамлыглар (өлкәмизин сијасәтини, Гүдрәтин көзләринә, гујуларын тә'мирини, Сәфа мүәллимин јаздығыны, јаздыгларынын дүз-әјри олдуғуну, операнын гүлләсинин шәһәрин һәр јериндән) III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур.

Мүрәккәб тамамлыглар фе'ли тәркибләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: Адамларын бә'зиси көзләрини сәһнәдә отуранлара дикмишди (Ф. Дәркаһов). Елә бил ки онлар бүтүн бу дејиләнләри индиҹә ешидир (Т. Әфәндијев). Ҹәмил бу гәдәр сәбр едә билдијинә өзү дә тәәҹҹүб етди. Фикрәтин су төкүб иҹдијини көрәндә онун сәһәрҹән данышмаға һазырлашдығындан горхду (М. Һүсејн).

Бу ҹүмләләрдә верилмиш *сәһнәдә отуранлара, бүтүн бу дејиләнләри, бу гәдәр сәбр едә билдијинә, онун сәһәрдән данышмаға һазырлашдығындан* мүрәккәб тамамлыглар фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмушдур.

Тамамлығын нитг һиссәләри илә ифадәси

Тамамлыг әсасән исимлә ифадә олунур, чүнки исмин әсас синтактик вәзифәсиндән бири дә тамамлыгдыр. Бундан башга, бүтүн нитг һиссәләри әшјавиләшдикдә (исимә хас олан категоријалары гәбул етдикдә), кими? нәји? кимә? нәјә? кимдә? нәдә? кимдән? нәдән? суалларына ҹаваб олдугда тамамлыг вәзифәсиндә ишләнир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, јерлик һалда олан сөзләрин тамамлыг олмасы үчүн шәхс әвәзлији, хүсуси вә үмуми шәхс билдирән исимлә ифадәси лазымдыр. Башга сөзлә, анҹаг шәхс әвәзлији вә шәхс билдирән хүсуси вә үмуми исимләрлә ифадә олунан јерлик һал шәкилчиси гәбул етмиш сөз ҹүмләдә тамамлыг олур. Башга нитг һиссәләри вә дикәр исимләр илә ифадә олунан

јерлик һал шәкилчили сөз чүмләдә зәрфлик олур. Тамамлыг ашағыдакы нитг һиссәләри илә ифадә олунур:

а) Исим илә ифадә олунан тамамлыглар.

Мәсәлән: Ики күн иди ки, о, бир дәгигә дә олсун јатмыр, апарылан мүрәккәб әмәлијјата рәһбәрлик едирди. О, машындан јеничә дүшмүш Зөһрәјә әл узатды. Тикинти рәиси Фәрманы мүдафиә едирди. Таһир, уча дағ башында лачын јувасы кими јерләшән доғма кәндләриндән, евләри чәркә илә дүзүлмүш, балача јарашыглы вә көјчәк гәсәбәләриндән данышды. Анчаг о һәлә дә Бакынын евләрини, биналарыны ајдын көрмәдијиндән сәбри түкәнмиш һалда Чәмилдән сорушду (М. Һүсејн).

б) Сифәтлә ифадә олунан тамамлыглар.

Мәсәлән: Сәкинә памбыг гозаларынын јахшысыны писиндән ајыраараг зәдәләнмиш јерләрә дәрман сәпди (М. Ибраһимов). Бөјүкләрә һөрмәт, кичикләрә гајғы лазымдыр. Қәшфијјата кедәнләрдән сорушдум. Көрпәләри, хәстәләри горумалыдыр.

в) Сај илә ифадә олунан тамамлыглар.

Мәсәлән: Рүхсарәнин бу фачиәси чохларыны кәдәрләндирмишдисә дә, чохларыны севиндирмишди. 168-дән 25 чыханда 143 галар. Чох јохдур, аза да гане олмур. Бешиндән ашағыдырса, үчүндән јухарыдыр.

г) Әвәзликлә ифадә олунан тамамлыглар.

Мәсәлән: Мән сәндән дәнизин әлиндә ачиз галмағы көзләмәздим. Бир мүһәндис кими Нефтли дәрәни көрмәк сизә чох лазымдыр. Һамы илә саваныб күтләни өзүндән наразы салмаг олмаз (М. Сүлејманов). Сәндә һәссас бир шаир гәлби вардыр. Мараглы сөһбәт сәндә олар.

ғ) Мәсдәрлә ифадә олунан тамамлыглар.

Мәсәлән: Һәр бир адам азад јашамағы севир. Биз сәс ешидән кими гачмаға үстүнлүк вердик. Ајдын онлара кетмәји хаһиш етди.

Һәмчинс тамамлыглар

Һәмчинс тамамлылар бир-бирилә табесизлик әлагәсиндә олуб ејни суал илә ејни хәбәрә бағланыр. Белә тамамлыг мә'насындан, ифадә васитәсиндән, гурулушундан асылы олмајараг һәмчинс үзв вәзифәсиндә чыхыш едә билир. Мәсәлән: О, Бакыны, ушаглыг һәјатыны вә гојуб кетдији о мөһтәшәм шәһәри сејр едирди. Пәнчәрәләрдән букет кими ишыг пүскүрән евләри, сәкиләрдә вә балконларда чај ичән, дејиб-

күлән адамлары, гуш кими сүзүб кедән трамвајлары көрүрдү. Бу, Гүдрәт үчүн дә, Шејда үчүн дә көзләнилмәз бир һадисә иди (М. Ибраһимов). Сонра Таһирлә бирликдә орта мәктәби гуртармаларындан, бирликдә тәчрүбәјә кетмәләриндән данышды. Таһир Чәмили динләјә-динләјә каһ һүндүр евләрә, каһ да мүһарибә чәбһәләриндә ад-сан газанмыш гәһрәманларын бөјүк шәкилләринә бахырды (М. Һүсејн). Мәни әһатә едән бу садә адамлары көрдүкдә фәрәһимдән, севинчимдән ганадланмаг, дағларын үстүнү өртән ајдын сәмаја галхмаг, ганадларымы кениш ачараг учмаг арзулајырдым (Т. Әфәндијев). Бүтүн фикир вә мүлаһизәләри ону чарә ахтармаға, ајағынын алтыны мөһкәмләтмәк үчүн јоллар ахтармаға сөвг едирди (М. Ибраһимов).

Һәмин нүмунәләрдә ишләнмиш тамамлыглар (Бакыны, ушаглыг һәјатыны, шәһәри, евләри, адамлары, трамвајлары, Гүдрәт үчүн, Шејда үчүн; Таһирлә бирликдә орта мәктәби гуртармаларындан, бирликдә тәчрүбәјә кетмәләриндән; евләрә, гәһрәманларын шәкилләринә; фәрәһимдән, севинчимдән ганадланмаг, сәмаја галхмаг, учмаг, чарә ахтармаға, јоллар ахтармаға) һәмчинсдир, бир-бирилә табесизлик әлагәси әсасында бирләшмиш вә ејни суалла ејни үзвә бағланмышдыр.

Тамамлығын әлавәси

Чүмләдә исмин һәр һансы бир һалында ишләдилмиш тамамлығы изаһ едән, ону мүәјјәнләшдирән, әсас тамамлығдан сонра ишләнән вә һәмин үзвүн вәзифәсини дашыјан, изаһедичи сөзләр һесабына кенишләнә билән, хүсуси интонасија илә әсас үзвдән ајрылан, әсас үзвүн суалы илә ејни суала чаваб верән тамамлыглар онун әлавәси адланыр. Мәсәлән: Биз мүһарибә истәмирик вә сүлһ уғрунда мүбаризә едәчәјик, бу сөзләри сизә, кәнчләрә чатдырмаг истәјирәм. Онун хәстәханадан сағалыб чыхмасы һамыдан чох Диларәни, гызыны марагландырырды.

ТӘ'ЈИН

Ҹүмләдә әшја вә ја әшјавиләшмиш сөзләрлә ифадә олунан ҹүмлә үзвүнә аид олуб ону мүәјјәнләшдирән үзв тә'јин адланыр. Тә'јин мүәјјәнләшдирдији һәр һансы бир үзвүн әламәт, кејфијјәт, кәмијјәт вә ја дикәр хүсусијјәтләрини изаһ едир, нечә? нә ҹүр? һансы? суалларындан биринә ҹаваб олур. Тә'јин тә'јин етдији сөздән әввәл ишләнир, она јанашма әлагәсилә бағланыр. Мәсәлән:

Хәлбирләнмиш буғданы долдуруб, һыгана-һыгана ики әлли апарды (М. Ибраһимов). Һовуздакы фәвварәдән әтрафа су сәпәләнирди (С. Гәдирзадә). Гыврым сачлы, ајдын бахышлы гадын гонаглары саламлады (Ҹ. Һүсејнов). Јанында отурмуш көк вә әндамлы ханым ики гәдәһ көтүрдү. Бә'зән хош хәбәрләр дә олурду (М. Ибраһимов). Маја да илк дәфә көрдүјү бу адамлары үрәкдән хошлајыр (М. Ибраһимов).

Һәмин ҹүмләләрдә ишләнмиш тә'јинләр (хәлбирләнмиш, һовуздакы, гыврым сачлы, ајдын бахышлы, көк вә әндамлы, јанында отурмуш, хош, бу, илк дәфә көрдүјү) тә'јин етдији ҹүмлә үзвүндән әввәл ишләнмиш вә ону дәгигләшдирмишдир.

Тә'јин ҹүмләнин бүтүн үзвләринә аид ола билир.

Мүбтәданы мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән: Хырда ләпәләр гајығын көвдәсинә тохунуб, ону бешик кими јырғалајырды (М. Сүлејманов). Күчә боју һәр ики тәрәфдә ҹәркә илә көрпә ағаҹлар әкилмишди (М. Ибраһимов). Инсафсыз оғлан исә һәр дәфә Лејла илә үз-үзә кәләндә анҹаг саламлашмагла кифајәтләнир вә бунунла да борҹуну битмиш һесаб едирди (С. Гәдирзадә). Әлини ҹәнәсинә дајамыш Күлсәнәм арвад, башыны азаҹыг јана сары әјиб һејран-һејран бахырды. Исти сентјабр күнәши дәниз үзәриндәки саф, мави сәмада үзүрдү. Сары читдән тикилмиш дон она јарашыг верирди (М. Һүсејн).

Бу ҹүмләләрдә ишләнмиш тә'јинләр (хырда, көрпә, инсафсыз, әлини ҹәнәсинә дајамыш, исти, сары читдән тикил-

миш) мүбтәдаја (ләпәләр, ағачлар, оғлан, Күлсәнәм, сентјабр күнәши вә дон) аиддир.

Хәбәри мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән: Бир нечә күн шәһәрдә јашајыб, инди дә рајонун беш километрлијиндәки кәнддә јашајыр. Сизә вердијим билдирки мүрәббәдир (Ә. Вәлијев). Нә гәдәр бәхтијар бир инсанам мән ки, -сәнин тәләбән чағрылыр адым (С. Вурғун). Азәршәһр тәбиәтин көзәл вә сәфалы кушәләриндәндир (М. Ибраһимов). Мән елимин сыныг телли сазыјам (Б Ваһабзадә).

Бу чүмләләрдәки *рајонун беш километрлијиндәки* тә'јини *кәнддәдир* хәбәрини, *билдирки* тә'јини *мүрәббәдир* хәбәрини, *бәхтијар* тә'јини *инсанам* хәбәрини, *көзәл* вә *сәфалы* тә'јинләри *кушәләриндәндир, сыныг телли* тә'јини III нөв тә'јини сөз бирләшмәсилә (елимин сазыјам) ифадә едилмиш исми хәбәрин икинчи һиссәсини мүәјјәнләшдирир.

Тамамлығы мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән: Әнвәр кечәләр көјдәки парлаг улдузлара, аләмә нур сәпән аја бахмагдан дојмурду (Ә. Вәлијев). Чаһандар аға чај ичә-ичә көзүнү алачығын далындан о тәрәфә, архасы илә фургона сөјкәнмиш Әһмәдә зилләди. О, анасыны, јерә дөшәнән Салатыны, горхусундан рәнки ағарыб, додаглары титрәјән Мәләји, атасынын горхунч, һејбәтли сифәтини көзүнүн габағына кәтирди (И. Шыхлы).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш тә'јинләр (көјдәки парлаг, аләмә нур сәпән, архасы илә фургона сөјкәнмиш, јерә дөшәнән, горхусундан рәнки ағарыб, додаглары титрәјән, горхунч, һејбәтли) тамамлығы мүәјјәнләшдирир.

Зәрфлији мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән: Лачын онлардан ајрылды, саһилдәки коллуға кетди (М. Һүсејн). Кениш бир саһәдә даш вә гумдан башга һеч нә јох иди. Булутлу пајыз кечәсиндә һәмин Гүдрәтов ат оғруларынын башчысыны рајон мәркәзинә кәтирди (Ә. Вәлијев). Сәадәт һәсрәти вә ширин арзуларын јаратдығы бу хәјали аләмдә һәр шеј әбәди вә позулмаз бир аһәнклә гәлбини охшајыр, һәр шеј фүсункар көзәлликлә она бахыб күлүмсәјирди (М. Ибраһимов).

Бу чүмләләрдә *саһилдәки* тә'јини *коллуға* јер зәрфлијини, *кениш* тә'јини *саһәдә* јер зәрфлијини, *булутлу* тә'јини *пајыз кечәсиндә* заман зәрфлијини, *әбәди* вә *позулмаз* тә'јини *аһәнклә* тәрзи-һәрәкәт зәрфлијини мүәјјәнләшдирир.

Тә'јин нечә? нә чүр? вә һансы? суалларындан биринә чаваб олур. Бә'зән тә'јин ифадә олундуғу сөзүн лексик мә'насындан асылы олараг нечәнчи? нә гәдәр? һарадакы? нә заманкы? суалларыны да тәләб едә билир. Лакин бу суаллар

чох вахт үмуми бир синтактик суал олан һансы? суалы илә әвәз олунур.

Тә'јин чүмләнин истәр баш, истәрсә дә икинчи дәрәчәли үзвләрини бүтөвлүкдә мүәјјәнләшдирдији кими, чүмлә үзвләринин анчаг бир тәрәфини дә мүәјјәнләшдирә билир. Мәсәлән: Алты-једди аддым аралыдакы саггыз ағачынын гуру муш будаглары күләк вурдугча сәсләнирди (Ә. Вәлијев). Машынын өртүлү пәнчәрәләринә хырда даш парчалары долу кими дәјиб шүшәләри шаггылдадырды (М. Һүсејн). Чаван фәһләләрин биринчи мәртәбәдәки балача буфетинә һамыдан әввәл кирәрди.

Тә'јинин мә'нача нөвләри

Тә'јин тә'јин етдији чүмлә үзвүнү мүхтәлиф чәһәтдән мүәјјәнләшдирир. Тә'јин ифадә олундуғу нитг һиссәсинин лүғәви мә'насындан асылы олараг мүхтәлиф мә'налар ифадә едир. Тә'јин тә'јин олунаны кејфијјәт, харичи әламәт, үмуми кејфијјәт, мүгајисә, мигдар, ишарә, һәрәкәт, заман, мәкан, маддијјәт чәһәтдән мүәјјәнләшдирир.

1. Харичи әламәт ифадә едән тә'јинләр. Мәсәлән: Поладзадә јоғун вә уча бир чинар ағачынын јанында дајанды. Бојуна нисбәтән күрәји енли, синәси кениш бир оғлан сөз истәди (Ә. Вәлијев). Белә тә'јинләр мүәјјәнләшдирдији чүмлә үзвләринин харичи формаларыны, әламәтләрини көстәрир. Бу чүмләдә ишләнмиш *јоғун* вә *уча, күрәји енли*, *синәси кениш* тә'јинләри харичи әламәтләри билдирир.

2. Кејфијјәт билдирән тә'јинләр. Мәсәлән: Башы гара кәлағајылы Күлсәнәм арзад балкона чыхды. Мави дәнизин сулары тутгун бир рәнкә чалырды (М. Һүсејн). Баһалы вә јарашыглы ојунчаглар алмышды.

3. Үмуми кејфијјәт ифадә едән тә'јинләр. Мәсәлән: Халасынын рәһмдил, инсафлы, хошхасијјәт, меһрибан бир әри варды. О, тәмиз вә намуслу јолдашдыр (Ә. Вәлијев).

Бу чүмләләрдә ишләдилмиш *рәһмдил, инсафлы, хошхасијјәт, меһрибан, чох тәмиз, намуслу* тә'јинләри мүәјјәнләшдирдији сөзләрин үмуми кејфијјәтини, һәм дә дахили вә психоложи хүсусијјәтини ајдынлашдырыр.

4. Заман мә'насы ифадә едән тә'јинләр. Мәсәлән: Билдирки мәсәләни бу ил тәзәләрик. Букүнкү кәзинтимиз чох јахшы олду (Ә. Вәлијев). Бу чүмләләрдәки *билдирки, букүнкү* тә'јинләри өзүндән сонра ишләнмиш чүмлә үзвләрини (мәсәләни, кәзмәјимиз) замана көрә мүәјјәнләшдирир.

5. Мәкан мә'насы ифадә едән тә'јинләр. Мәсәлән: Кәндләрдәки кәнчләр Әбил Гәмбәрова она көрә мүәллим дејирдиләр ки, тез-тез онунла көрүшүр, мәсләһәтләширдиләр. Чөплү чухурда бечәрдикләри бол мәһсулу марал јатағындакы истираһәт евиндә јејиб динчәләчәкләр (Ә. Вәлијев).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш тә'јинләр (кәндләрдәки, марал јатағындакы) өзүндән сонра ишләнмиш мүбтәданы (кәнчләр) вә јер зәрфлијини (истираһәт евиндә) мүәјјәнләшдирир.

6. Кәмијјәт мә'насы ифадә едән тә'јинләр. Мәсәлән: Онну «өлү» адландырдығы 804-чү гујуну икинчи мә'дәндә Дадашлынын бригадасы көнүллү олараг бојнуна көтүрәндән сонра гују дирилди (М. Һүсејн). Икинчи трактору сүрән ијирми-ијирми ики јашлы бир оғлан иди. Милис рәиси бөјүк бир бинанын гаршысында дајанды (Ә. Вәлијев).

7. Ишарә тә'јинләри. Мәсәлән: О хәјаллары јенидән бир јерә јығмаг мүмкүн дејилди (М. Ибраһимов). Белә адамлара Бакыда чох раст кәләчәксән (М. Һүсејн).

8. Мадди тә'јинләр. Белә тә'јинләр мүәјјәнләшдирдији сөзләрин һансы материалдан һазырландығыны, мадди әсасыны көстәрир, һәмишә исимлә ифадә олунур. Мәсәлән: Һүндүр палчыг дарваза, һәјәтин ортасындакы су гујусу, үстү гырмызы, дәмир тахтапушлу тәндирхана, јарпаглары саралмаға башламыш тут ағачлары Әнвәрин диггәтини чәлб етди (Ә. Вәлијев). Даш пилләләрлә јухары чыхыб, узун вә кениш шүшәбәндә кирди (М. Сүлејманов).

Тә'јинин гурулушча нөвләри

Тә'јин гурулушуна көрә садә вә мүрәккәб олур. Садә тә'јинләр лексик ваһидләрлә (садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә) ифадә олунур. Мәсәлән: Мәрдан бу сөһбәтлә чох марагланды (М. Чәлал).

Елә бил ки, инсанлара төһфәсидир тәбиәтин
Көј тәпәләр, јашыл дағлар (С. Вурғун).
Сабаһкы тә'тилин бир мәгсәди вар:
Кәрәк бурахылсын галадан Ханлар (С. Вурғун).

Бу бәрәкәтли торпаглар, бу һавасындан әтир дамчыладан јајлаглар, башындан думан әскик олмајан дағлар, бу гушгонмаз гајалар бизимдир (Ә. Вәлијев).

Мүрәккәб тә'јинләр синтактик ваһидләрлә ифадә олунур.

Мәсәлән: Бир аздан трест мүдири Гәзәнфәр, сонра да Зәки илә Күлшән кәлди. Партија комитәси катиби Полад кеофизик кәшфијјатынын нә гәдәр вахт апардығыны хәбәр алды (М. Сүлејманов).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш тә'јинләр (трест мүдири, партија комитәсинин катиби) II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш мүрәккәб тә'јиндир.

Мүрәккәб тә'јин III нөв тә'јини сөз бирләшмәси вә фе'ли тәркибләрлә (фе'ли сифәт, мәсдәр) ифадә олунур. Мәсәлән: Мә'дән һәмкарлар комитәсинин сәдр муавини Полад дәһлиздән тәләсик кичик салона кечди (М. Сүлејманов), Дузлу сөзләри илә һамыны күлдүрән бу ашпаз гыз ики һәфтә әрзиндә бир дәфә дә олсун ону данышдыра билмәмишдир. Архамдан кәлән издиһам мәни өз гојнуна алыб, гәрбә доғру апарырды (М. Ибраһимов).

Тә'јинин нитг һиссәләри илә ифадәси

Тә'јин әламәт, кејфијјәт ифадә етдијинә көрә ән чох сифәтләрлә ифадә олунур. Лакин әламәт, кејфијјәт, кәмијјәт билдирмә башга нитг һиссәләри илә дә ифадә олуна билир.

1. Сифәт илә ифадә олунан тә'јинләр

Сифәт илә ифадә олунан тә'јинләр мүәјјәнләшдирдији сөзүн үмуми әламәт, кејфијјәтини, рәнкини, һәчмини вә с. тә'јин едә билир. Мәсәлән: Бирдән гују курулдады, гара нефт гујудан шиддәтлә фантан вуруб чархы һаваја совурду (Ч. Чаббарлы). Атасы гәдәр севдији гоча мүәллиминин пәришанлығы гызы дарыхдырды (С. Гәдирзадә). Бағ-бағча јашыл донуну чохдан төкмүшдү (М. Ибраһимов).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш тә'јинләр (гара, гоча, јашыл) сифәтлә ифадә олунмушдур.

2. Әвәзликлә ифадә олунан тә'јинләр

Әвәзликлә ифадә олунан тә'јинләр мүәјјәнләшдирдији сөзләри үмуми һалда тә'јин едир. Мәсәлән: Һәмин ичласда Әбилин икинчи тәклифи «чөплү-чухурун» кол-косуну тәмизләјиб, әкини јарарлы һала салмаг һаггында олду (Ә. Вәлијев). Белә адамлара Бакыда чох раст кәләчәксән. Доғрусу мән инанмырдым ки, о вышканы бу күләкдә ушаглар дикәлдә билсинләр (М. Һүсејн). Ичласын гуртармасына бахма-

јараг, һеч бир тәләбә јериндән тәрпәнмәк истәмирди (И. Шыхлы). Гејрәти олан һәр бир азәрбајчанлы кәрәк бу барәдә әлиндән кәләни әсиркәмәсин (Ә. Вәлијев).

Јухарыда верилмиш чүмләләрдә тә'јин (һәмин, белә, о, бу, һеч бир, һәр бир) ишарә вә гејри-мүәјјән әвәзликләри илә ифадә едилмишдир.

3. Сајла ифадә олунан тә'јинләр.

Сајла ифадә олунмуш тә'јинләр әшјанын кәмијјәтини вә сырасыны мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән: Нефтли дәрәдә он сәккиз гују газылды (М. Сүлејманов). Икинчи трактору сүрән ијирми-ијирми ики јашлы бир оғлан иди (Ә. Вәлијев). Онун «өлү» адландырдығы 804-чү гујуну икинчи мә'дәндә Дадашлынын бригадасы көнүллү олараг бојнуна көтүрәндән сонра гују дирилди (М. Һүсејн). Чибиндән чохлу кағыз пул чыхарыб мәнә верди (Ч. Чаббарлы). Һәр саат, һәр күн јүзләрлә, минләрлә фәһләләр, әли габарлы инсанлар бу мүбаризәјә гошулур, гаршысы алынмаз бир ахын јаранып (М. Ибраһимов).

Һәмин чүмләләрдәки тә'јинләр (он сәккиз, ијирми-ијирми ики, 804-чү, икинчи, чохлу, јүзләрлә, минләрлә) мигдар, сыра вә гејри-мүәјјән сајларла ифадә едилмишдир.

4. Исимлә ифадә олунан тә'јинләр

Исимлә ифадә олунан тә'јинләр ифадә олундуғу сөзүн лексик мә'насындан асылы олараг өзүндән сонра ишләнмиш сөзү мүхтәлиф чәһәтдән мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән:

О, тахта пилләканла арамла галхыб, сола бурулду, дәһлизә кечиб, икинчи гапыдан ичәри кирди (Ә. Вәлијев). Јарым саата гәдәр кирәч гајалыглары вә онларын арасындакы коллуглары кәздим (М. Һүсејн). Әтрафдакы ағачлар, чајын үзәриндәки дәмир көрпү Имрана әзиз вә доғма кәлди (И. Шыхлы).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш *тахта, кирәч* вә *дәмир* тә'јинләри исимлә ифадә олунмушдур.

5. Зәрфлә ифадә олунан тә'јинләр

Мәсәлән: Јухары отаглар гонаглар үчүн һазырланмышдыр (И. Әфәндијев). О, әввәл ашағы синифләрдә дәрс демәјә башлады (И. Шыхлы).

Бу чүмләләрдәки *ашағы, јухары* тә'јинләри зәрфлә ифадә олунмушдур.

6. Фе'ли сифәтлә ифадә олунан тә'јинләр

Мәсәлән: Бүтүн күнү һәр тәрәфә од әләјән күнәш јенијә батмышды (М. Ибраһимов). Бу чүмләдә *бүтүн күнү һәр тәрәфә од әләјән* фе'ли сифәт тәркиби өзүндән сонра ишләнмиш *күнәш* сөзүнү мүәјјәнләшдирир. Лакин һәмин тәркибин өз дахилиндә *әләјән* фе'ли сифәти илә идарә олунмуш мүхтәлиф үзвләр вардыр. *Нә заман?* суалы илә *әләјән* фе'ли сифәти илә бағланмыш *бүтүн күнү* заман зәрфлији, *һараја?* суалы илә *һәр тәрәфә* јер зәрфлији, *нә?* суалы илә *од* васитәсиз тамамлығы ишләдилмишдир. Бу үзвләр чүмләнин әсас хәбәри илә дејил, *әләјән* фе'ли сифәти илә бағлыдыр вә бүтөвлүкдә *һансы?* суалына чаваб верир, чүмләнин фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмуш мүрәккәб тә'јиндир.

Һәмчинс тә'јинләр

Чүмләдә ејни үзвлә әлагәдә олуб, ону мүәјјәнләшдирән вә ејни суалла она бағланан тә'јинләр һәмчинс тә'јин адланыр. Һәмчинс тә'јинләр мүәјјәнләшдирдији үзвү ејни хүсусијјәтинә көрә тә'јин едир. Мәсәлән: Әнвәр өз јерини биләң, ишинә чан јандыран, колхоз сәдринин тапшырыгларыны јеринә јетирән бир оғланды (Ә. Вәлијев). Чох тәмиз вә намуслу јолдашдыр. Диларә тәбиәтчә мүлајим вә нәвазишкар бир гыздыр (М. Һүсејн).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш өз јерини билән, ишинә чан јандыран колхоз сәдринин тапшырыгларыны лајигинчә јеринә јетирән, тәмиз вә намуслу, мүлајим вә нәвазишкар тә'јинләри һәмчинсдир. Чүнки мүәјјәнләшдирдији үзвүн бир әламәтини, хүсусијјәтини тә'јин едир. Лакин бә'зән чүмләдә ејни синтактик суалла һәр һансы бир чүмлә үзвүнү мүхтәлиф чәһәтдән мүәјјәнләшдирән тә'јинләр һәмчинс дејил, гејри-чинс тә'јинләрдир. Мәсәлән:

Башы гара кәлағајылы, он ики тахта ипәк туманынын әтәји јер сүпүрән, јашы әллијә јахын олмасына бахмајараг, бухағында вә јанағында гырыш әламәти көрүнмәјән, бүтүн күнү сач-бирчәјинә сығал верән арвад — Гәмбәровун гајнанасыдыр (Ә. Вәлијев). Бојну гырмызы галстуклу, сачыны машынла вурдурмуш, башында үч-дөрд јара јери олан балача оғлан ајаға галхды (Ә. Вәлијев).

Һəмин чүмлəлəрдə верилмиш тə'јинлəр (башы гара кəлағајылы, он ики тахта ипəк туманынын əтəји јер сүпүрəн, бухағында вə јанағында гырыш əламəти көрүнмəјəн, бүтүн күнү сач-бирчəјинə сығал верəн) *арвад* сөзү илə еjни суалла бағланса да, онун мүхтəлиф чəһəтлəрини вə хүсусијјəтлəрини ајдынлашдырыр. Елəчə дə икинчи чүмлəдə *оғлан* сөзүнə еjни суалла бағланан *бојну гырмызы галстуклу, сачыны машынла вурдурмуш, башында үч-дөрд јара јери олан балача* тə'јинлəри оғлан сөзүнүн мүхтəлиф хүсусијјəтлəрини тə'јин етдијинə көрə һəмчинс тə'јин дејилдир.

Тə'јин тə'јин етдији үзвдəн əввəл ишлəнир вə чүмлəдə јерини јалныз мүəјјəнлəшдирдији үзвлə бирликдə дəјишə билəр. Тə'јин һеч бир грамматик əламəт олмадан јанашма əлагəси илə мүəјјəнлəшдирдији үзвлə əлагəлəнир, она табе олур.

Тə'јинин əлавəси III нөв тə'јини сөз бирлəшмəсинин биринчи тəрəфини мүəјјəнлəшдирир. Мəсəлəн: Əзилсин иланын — фашизмин башы, Күлсүн вəтəнимин торпағы, дашы (С. Вурғун).

ЗƏРФЛИК

Чүмлəнин икинчи дəрəчəли үзвү олан зəрфлик хəбəрлə бағлы олуб иш, һал, һəрəкəтин ичра тəрзини, заманыны, сəбəбини, мəгсəдини вə с. билдирир. Зəрфлијин мə'на нөвлəри хəбəри ајдынлашдырма мəгамы илə бағлыдыр. Зəрфлик əн чох зəрфлə ифадə олунур. Башга сөзлə, зəрфлијин мə'на нөвлəри бир гəдəр кениш шəкилдə зəрфин мə'на нөвүнүн адлары илə адланыр. Тамамлыг вə тə'јинин ифадə имканларындан ајрыча дејил, үмумиликдə данышмаг мүмкүн олдуғу һалда, зəрфлијин ифадə васитəлəриндəн һəр бир мə'на нөвүндə данышмаг олур. Зəрфлијин бə'зи мə'на нөвү анчаг зəрфлə дүзəлир, бə'зилəри исə һəм зəрф, һəм дə башга нитг һиссəлəри əмəлə кəлир. Она көрə дə зəрфликлəри əсасəн мə'на нөвүнə көрə изаһ етмəк даһа мүнасибдир. Зəрфликлəрин мə'на нөвлəри ашағыдакылардыр: тəрзи-һəрəкəт зəрфлији, заман зəрфлији, јер зəрфлији, кəмијјəт зəрфлији, сəбəб зəрфлији, дəрəчə зəрфлији, шəрт зəрфлији, гаршылыг-күзəшт зəрфлији.

Зəрфлик əн чох фе'ли хəбəрлəрə аиддир. Мəсəлəн: Колхозун идарə һеј'əтиндə мəсəлəси гојуландан бəри Күлсəнəмдəн бачардыгча узаг кəзирди (М. Һүсејн). Осман бирдəн габаға чыхды. Казаклар гəфлəтəн һүчума кечдилəр. Пакизə

тәзә палтарыны кејинди, гапыда хејли һәрләнди (И. Шыхлы). Архамдан кәләи издиһам мәни өз гојнуна алыб, гәрбә доғру апарды (М. Ибраһимов). Буну ешидән кими санки үстүндән бир јүк көтүрүлдү. Лалә о кечә сәһәрәчән јатмады. Ширзад ајрылыб сола дөндү вә аддымлајараг јасты-јапалаг кәнд евләринин арасында итди (М. Һүсејн).

Биринчи чүмләдә *нә вахтдан бәри?* суалына чаваб олан *колхозун идарә һеј'әтиндә мәсәләси гојулапдан бәри* зәрфлији *узаг кәзирди* фе'ли хәбәрини замана көрә; икинчи чүмләдә нә чүр? суалына чаваб олан *бирдән* зәрфлији хәбәри һәрәкәт тәрзинә көрә; үчүнчү чүмләдә *гәфләтән* зәрфлији *һүчума кечдиләр* хәбәрини; дөрдүнчү чүмләдә һарада? суалына чаваб олан *гапыда* зәрфлији вә нә гәдәр? суалына чаваб олан *хејли* зәрфлији *һәрләнди* хәбәрини јер вә кәмијјәтә көрә: бешинчи чүмләдә һара? суалына чаваб олан *гәрбә доғру* зәрфлији *апарды* хәбәрини мәкана көрә; нә заман? суалына чаваб олан *буну ешидән кими* зәрфлији *үстүмдән јүк көтүрүлдү* хәбәрини замана көрә; һарада? суалына чаваб олан *кәнд евләринин арасында* зәрфлији *итди* хәбәрини мәкана көрә мүәјјәнләшдирир.

Зәрфлик чүмләнин фе'ли хәбәрини мүхтәлиф чәһәтдән мүәјјәнләшдирдији кими, фе'ли бирләшмәләрлә (фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр) ифадә олунмуш чүмлә үзвләринин фе'л төрәмәләринә аид олуб ону мүхтәлиф чәһәтдән мүәјјәнләшдирә билир. Мәсәлән: Нечә күндән бәри јаған нарын јағыш јолу тамамилә исладыб көлмәчәләр јаратмышдыр. Рүстәм киши кәндә гајыданда бычаг вурсан ганы чыхмазды (М. Ибраһимов).

Биринчи чүмләдә мүбтәданы (јағыш) тә'јин едән *нечә күндән бәри јаған* фе'ли сифәт тәркибиндә фе'ли сифәтлә (јаған) идарә олунуб онун заманыны мүәјјәнләшдирән *нечә күндән бәри* заман зәрфлији, икинчи чүмләдә фе'ли бағлама тәркиби илә ифадә олунмуш *Рүстәм киши кәндә гајыданда* заман зәрфлијинин тәркибиндә *гајыданда* фе'ли бағламасы илә идарә олунан *кәндә* јер зәрфлији ишләнмишдир. Бунлар чүмләнин әсас хәбәринә ајрылыгда дејил, јалныз фе'ли тәрки̇блә бирликдә аид ола биләр.

Зәрфликләр бә'зән исми хәбәрләри дә мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән: О да нефт мә'дәнләриндә мүһәндисдир (С. Рәһман). Ушагаларын охумасы үчүн о вахт бу јахшы иди (Ә. Әбүлһәсән).

Биринчи чүмләдә һарада? суалына чаваб олан *нефт мә'дәнләриндә* зәрфлији исми хәбәри (мүһәндисләр) мәкана

көрә; икинчи чүмләдә нә үчүн? суалына чаваб олан *ушагларын охумасы үчүн* зәрфлији хәбәри (јахшы иди) мәгсәдә көрә мүәјјәнләшдирир.

Зәрфлијин нитг һиссәләри илә ифадәси

Азәрбајчан дилиндә зәрфлик ән чох зәрф вә исимлә ифадә олунур, лакин бә'зән башга нитг һиссәләри дә зәрфлик вәзифәсиндә ишләнә билир. Бунлары ајры-ајры нәзәрдән кечирәк:

1. Зәрф илә ифадә олунан зәрфликләр.

Зәрфликләрин мә'на нөвләринин чоху ејни адлы зәрфләрлә ифадә едилир. Мәсәлән: Мән нечә дәфә тәклиф етдим ки, ора Рәһимлини јох, чамаатын өзүнүн севиб-сечдији бир адам көндәрәк (И. Һүсејнов). Сәксәкәли һалда јеринин ичиндә отуруб ора-бура бојланды (И. Шыхлы). Мәләк јавашча ајаға дурду. Тапдыг ирәли атылды. Мән әввәлләр һәвәслә ишләмишдим, инди Бакыдан ајрылмаг истәмирәм (М. Һүсејн).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш зәрфликләр (ора, ора-бура, јавашча, ирәли, әввәлләр, инди) зәрфләрлә ифадә едилмишдир.

2 Исимлә ифадә олунан зәрфликләр.

Исимлә ифадә олунан зәрфликләрин чоху мә'насына көрә јер вә заман зәрфликләри олур. Мәсәлән: Ахы рајонда ијирмидән чох колхоз вар, һәр колхозда нечә бригада, һәр бригадада нечә манга, шәһәрдә нә гәдәр идарә, мүәссисә, артел вар (И. Һүсејнов).

Јухарыдакы чүмләдә ишләнмиш *рајонда, колхозда, бригадада, шәһәрдә* јер зәрфликләри исимлә ифадә едилмишдир.

3. Сајла ифадә олунан зәрфликләр.

Сајла ифадә олунан зәрфликләр чох вахт заман мә'налы исимлә бирликдә ифадә олунур. Сајла ифадә едилән зәрфликләр мә'насына көрә заман вә кәмијјәт зәрфлији олур. Мәсәлән: Кечә саат он бирдә газма борусунун јохлуғу үзүндән буругда ишләр дајанды. Онун бу е'тинасызлығы Таһирә чох тохунса да, о, заһирән шәстини позмајыб, мәфтун нәзәр-

лə архадан Лəтифəни бир хејли сүздү (М. Һүсејн). Гүдрəт исə кечə саат он икијə гəдəр мүбаһисə етди вə тамаша һаггында узун-узады мүлаһизə јүрүтдү.

Һəмин чүмлəлəрдə ишлəнмиш зəрфликлəр (кечə саат он бирдə, кечə саат он икијə гəдəр, чох, хејли) сајла ифадə олунмуш заман вə кəмијјəт зəрфликлəридир.

4. Сифəтлə ифадə олунмуш зəрфликлəр.

Сифəтлə əн чох тəрзи-һəрəкəт зəрфликлəри ифадə олунур. Мəсəлəн: Араз сакит ахырды. Гадынларла олдуғу кими кишилəрлə дə əлагəси сəмими вə ачыг көрүнəрди (М. Ибраһимов). Сəлим көзлəмəдији бу сөздəн гыпгырмызы гызарды вə ајаға дурду (М. Ибраһимов). Гүдрəт бирдəн көзлəрини мəчһул бир нөгтəјə зиллəјиб, Ширмајынын башы үзəриндə һəрəкəтсиз дурду (М. Һүсејн).

Бу чүмлəлəрдə ишлəнмиш зəрфликлəр (сакит, сəмими вə ачыг, гыпгырмызы, һəрəкəтсиз) сифəтлə ифадə едилмишдир.

5. Фе'ли сифəтлəрлə ифадə олунан зəрфликлəр.

Мəсəлəн: Бүтүн күчəлəр, шəһəр, əтрафдакы дағлар ағ өртүјə бүрүнмүш көрүнүрдү. Əшрəф динмəз онун голундан тутду. Бирдəн Тејмур Күлдəстəни ағачларын арасына кирəн көрдү (Һ. Сејидбəјли).

Биринчи чүмлəдə *бүрүнмүш*, икинчи чүмлəдə *динмəз*, үчүнчү чүмлəдə *кирəн* зəрфликлəри фе'ли сифəтлə ифадə едилмишдир.

6. Əвəзликлə ифадə олунан зəрфликлəр.

Азəрбајчан дилиндə зəрфлик əвəзликлə чох аз һалларда ифадə олунур. Мəсəлəн: Шəһəрдəн кəлəн нүмајəндə биздə галырды. Ону биринчи дəфə сиздə көрмүшəм. чүмлəлəриндə ишлəнмиш *биздə, сиздə* јер зəрфликлəри шəхс əвəзликлəри илə ифадə едилмишдир. Бу јер зəрфликлəри əсил мəканы дејил, мəканын субјектини билдирир. Əсил мəкан исə һəмин субјектин архасында јерлəшир.

7. Гошмалы сөзлəрлə ифадə олунан зəрфликлəр.

Гошмалы сөзлəрлə ифадə олунан зəрфликлəрə зəрфлијин мə'на нөвүнүн чохунда раст кəлмəк мүмкүндүр. Мəсə-

лән: Имран памбыға дүшмәмәк үчүн јахындакы архын архасы илә кетди (И. Шыхлы). Чаһандар аға өзүнә далда јер сечиб, архаја бир-ики күллә атдыгдан сонра көрдү ки, кәләнләр дајандылар вә кери гајытдылар (И. Шыхлы). Өзү илә данышырмыш кими әлавә етди. Кәнч мүстәнтинг бүтүн бачарығыны, билијини һадисәни әтрафлы изаһ етмәк үчүн сәфәрбәрлијә алмаға чалышыр (Һ. Надир). Елә көзүмү јуман кими јухуја кетмишәм (М. Ибраһимов). Бундан сонра о, Сәмәди ән мәрданә, ән әдаләтли бир адам кими, доғма гардаш кими севәчәкдир.

ЗӘРФЛИЈИН МӘ'НА НӨВЛӘРИ

Зәрфлик иш, һал, һәрәкәтин ичрасыны мүхтәлиф чәһәтдән мүәјјәнләшдирир. Зәрфлијин ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр: заман зәрфлији, јер зәрфлији, тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, кәмијјәт зәрфлији, сәбәб зәрфлији, мәгсәд зәрфлији, мүгајисә вә бәнзәтмә зәрфлији, дәрәчә зәрфлији, шәрт зәрфлији, гаршылыг-күзәшт зәрфлији.

1. Заман зәрфлији

Заман зәрфлији иш вә ја һәрәкәтин ичра олма вахтыны билдирир вә нә заман?, нә вахт? суаларындан биринә чаваб олур. Заман зәрфлији заман мә'налы исимләр вә заман зәрфләри илә ифадә олунур. Мәсәлән: Јај ајларында курлајыб чағлајан Алакөз чајы инди сап кими назилиб сакит-сакит ахырды (И. Шыхлы). Күнортаја јахын булутлар исти дәјмиш буз кими парчаланды. Күнорта чағы колхозчулар чајын кәнарындакы сөјүд ағачынын алтына чәкиләрәк наһар етмәјә башладылар (И. Әфәндијев). Бөјүк сәнәткарларын әлјазмаларыны охудугча, гејд дәфтәрләринә, сәфәрнамәләринә бахдыгча санки тәзә бир дүнја илә үзләширәм. Бу күн һәр нәш'әјә бир дост, сабаһ һәр дәрдә јеткинсән (С. Вурғун). Мәни әһатә едән бу садә адамлары көрдүкдә фәрәһимдән ганадланыб учмаг истәрдим (Т. Әфәндијев). О чох чаван икән бизим көчәри бабаларымызын аиләсинә дахил олмушдур (И. Шыхлы). Маја әввәлчә тәәччүб етди, лакин Гошатханы танызыб, Гаракөзү көрән кими күлүмсәјәрәк машына отурду (С. Рәһимов).

Исимлә ифадә олунан заман зәрфликләри исмин тә'сирлик һалы, јерлик һалы вә чыхышлыг һалында ишләнир. Мәсәлән: Фирудин бүтүн кечәни јатмады (М. Ибраһимов). Кәләчәкдә Нефтлидәрәдә кәшфијјат ишләрини Јанардағ тәрә-

фә кечирмәк лазымдыр (М. Сүлејманов). Уста бәрк јорулдуғу үчүн ахшамдан јатмышды.

Нүмунәләрдә ишләнмиш зәрфликләр (кечәни) исмин тә'сирлик, јерлик (кәләчәкдә), чыхышлыг (ахшамдан) һаллары илә ифадә олунмушдур.

2. Јер зәрфлији.

Јер зәрфликләри иш, һал, һәрәкәтин ичра олундуғу мәканы, јери билдирир. Јер зәрфлији мәсафәнин һәчминдән асылы олмадан иш, һәрәкәтин баш вердији мәканы билдирир. Мәсәлән: Ај бала, ешикдә дурма, кеч ичәри һава сојугдур (И. Шыхлы). Күндүз шө'бәсинин тракторчулары күнәши саһәдә гаршыладылар. Ај ушаглар, бу ахшам мәдәнијјәт сарајында «Аршын мал алан» филми көстәрилир (М. Һүсејн). Јахшысы будур ки, мән кедим отурум индидән өз машынымын кабинәсиндә (Ф. Дәркаһов). Мәсәлә бундадыр ки, гәзетин кәнарында шрифтли јазы варды (А. Нәсибов). Бачынын јатмаға јери јох иди, о, кечәләр дөвләтли евләринин јухары пилләсиндә јатырды. О, шљапасыны алнынын үстүндән кери итәләди (И. Шыхлы).

Һәмин нүмунәләрдә ишләнмиш јер зәрфликләри (ешикдә, ичәри, саһәдә, мәдәнијјәт сарајында, машынымын кабинәсиндә, гәзетин кәнарында, дөвләтли евләринин јухары пилләләриндә, алнынын үстүндән) ишин ичра едилдији мәканы мүәјјәнләшдирир. Буна көрә дә һараја? һарада? һарадан? суалларына чаваб верир. Мәсәлән: Таһир сазыны синәсинә басды. Мүхбир блокнотуну чибинә гојду.

Јер зәрфликләри исмин тә'сирлик, јөнлүк, јерлик, чыхышлыг һаллары илә ифадә едилир. Мәсәлән: Кәрим киши мешәни кәзди, дағы-дашы доланды, Күлсәнәм, Күлсәнәм дејә-дејә гәһәрли сәслә гызыны чағырды. Онлар икиликдә гаранлыг мешәни бир јердә ахтардылар (С. Рәһимов).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш зәрфликләр (дағы-дашы, мешәни) исмин тә'сирлик һалы илә ифадә олунмуш вә һараны? суалы илә хәбәри (доланды, кәзди) мәкана көрә мүәјјәнләшдирир

Исмин јөнлүк һалы ән чох һәрәкәтин истигамәтини билдирир. Мәсәлән: Имран кәндин ортасындан кечиб архын үстүндәки көрпүјә јахынлашды (И. Шыхлы). Инди һәр күн чөлә кедир, гоча кәндлинин шум кәнарында ачдығы сүфрә башында наһар едирди (Ә. Мәммәдханлы). Јолдашларым кими мән дә Муғана агроном кедирәм (С. Вурғун).

Бу чүмләләрдә *көрпүјә, чөлә, Муғана* јер зәрфликләри исмин јөнлүк һалы илә ифадә едилмишдир.

Исмин јерлик һалы һәрәкәтин, һадисәнин баш вердији мәканы ифадә едир. Мәсәлән: Машынларын сәсинә гачыб кәлән кәнд ушаглары гапыларда, бағларын јанында duruб чығырышырдылар (И. Әфәндијев). Сән јенә мәни һәр јаз чичәк ачан бағымызда, ахан чајларда, далғаланан мешәләрдә көрәчәксән (Ә. Мәммәдханлы). О да нефт мәдәнләриндә мүһәндисдир.

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләнмиш јер зәрфликләри (гапыларда, бағларын јанында, бағчамызда, чајларда, мешәләрдә, нефт мә'дәнләриндә) исмин јерлик һалы илә ифадә олунмушдур.

Исмин чыхышлыг һалы һәрәкәтин чыхыш, башланғыч мәканыны ифадә едир. Мәсәлән: О, һәјатә чыхмаг үчүн Сәрханкил јатан отагдан кечмәли иди (М. Ибраһимов). Дәниздән сәһәр күләји әсирди (М. Сүлејманов). Демәли, бир аздан сонра Ләтифә театрдан гајыдачагдыр (М. Һүсејн).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш зәрфликләр (отагдан, дәниздән, театрдан) исмин чыхышлыг һалы илә ифадә олунмушдур.

3. Тәрзи-һәрәкәт зәрфликләри.

Һәрәкәтин ичра тәрзини билдирән вә нечә? нә чүр? суалларыны тәләб едән зәрфликләр тәрзи-һәрәкәт зәрфлији адланыр. Мәсәлән: Таһирин сәсини ешидән о бири фәһләләр дә мүхтәлиф тәрәфдән јаваш-јаваш кәлиб онлара јанашдылар (М. Һүсејн). Дилавәр тикилмәкдә олан гәсәбәјә һејран-һејран тамаша етди (В. Шыхлы). Тәјјарә сәсләнә-сәсләнә дәнизә дүшдү вә уғулту илә дәнизин дибинә кетди (Ә. Вәлијев). Сәријјәнин алманча мәним телефон нөмрәми нечә пычылдадығыны тәкрар-тәкрар ешидирдим (И. Әфәндијев).

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләнмиш (јаваш-јаваш, һејран-һејран, уғулту илә, сәсләнә-сәсләнә, тәкрар-тәкрар) зәрфликләр һәрәкәтин тәрзини ифадә етдијинә көрә мә'нача тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир.

Тез вә *бирдән* сөзләри илә ифадә едилән зәрфликләр ишләнмә јеринә көрә бә'зән нә чүр? нечә? бә'зән дә нә заман? суалына чаваб верир, бунунла бағлы олараг ја һәрәкәтин тәрзини, ја да заманыны мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән: Чаһандар аға тез гапыны ачды. Осман бирдән габаға чыхды. Салатын о бири отаға кечди (И. Шыхлы).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш *тез, бирдән* сөзләрини *чәлд,*

гәфләтән сөзләри илә дә әвәз етмәк олар вә биринчи, икинчи чүмләдә һәрәкәтин тәрзини ифадә етдијинә көрә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир. Лакин *о, бу күн евә тез кетди* чүмләсиндә *тез* сөзүнү *еркән* сөзү илә әвәз етмәк мүмкүндүр. Бу чүмләдә нә вахт? суалына чаваб верир вә заман зәрфлијидир.

4. Кәмијјәт зәрфлији

Һәрәкәтин вә әламәтин кәмијјәтини билдирән зәрфликләрә кәмијјәт зәрфлији дејилир. Мәсәлән: Онун бу е'тинасызлығы Таһирә чох тохундуса да, о, заһирән шәстини позмајыб, мәфтун нәзәрләрлә Ләтифәни бир хејли сүздү. Чәмил онун јолуну чох көзләди (М. Һүсејн). О, кибрит вә мүштүклә хејли әлләшди, елә бил фикрини топламаг үчүн вахт газанмаг истәјирди (Ә. Вәлијев).

Бу чүмләләрдә ишләдилән зәрфликләр (бир хејли, чох, хејли) һәрәкәтин, ишин кәмијјәтини, мигдарыны ифадә едир вә кәмијјәт зәрфликләридир.

5. Сәбәб зәрфлији.

Сәбәб зәрфликләри иш, һал, һәрәкәтин ичрасынын мејдана чыхма сәбәбини билдирир вә нијә?, нә сәбәбә?, нәдән өтрү? нә үчүн? суалларына чаваб олур.

Мәсәлән: Отағы көјүмтүл папирос түстүсү бүрүдүјүндән адамларын симасы хәјал кими думанлы көрүнүрдү (М. Һүсејн). Јалныз сәһәрә јахын јухуја кетдијиндән ајыла билмәди (М. Һүсејн). Онун гәнаәти belә иди ки, инсан дүнјаја јүнкүл зөвгләр вә мараглы әјләнчәләр үчүн кәлмир (Ә. Вәлијев). Адил ишдән чох нәш'әли гајытдығына көрә наһары да чох иштаһа илә једи (И. Әфәндијев).

Јухарыдакы чүмләләрдә ишләнмиш зәрфликләр (Отағы көјүмтүл папирос түстүсү бүрүдүјүндән, јалныз сәһәрә јахын јухуја кетдијиндән, инсан дүнјаја јүнкүл зөвгләр вә мараглы әјләнчәләр үчүн) хәбәрдә ичра олунмуш ишин сәбәбини билдирир вә нијә? нә үчүн? суаллары илә јанашы нә сәбәбә? суалына да чаваб верә билдијинә көрә сәбәб зәрфликләридир.

6. Мәгсәд зәрфлији.

Иш, һал, һәрәкәтин ичра едилмә мәгсәдини билдирән зәрфликләр мәгсәд зәрфлији адланыр. Мәгсәд зәрфликләри нә мәгсәдә? нә мәгсәдлә? нијә? нәдән өтрү? нә үчүн? суалларындан биринә чаваб олур.

Мәсәлән: О күн хам торпагларда ишләмәјә кедән бүтүн кәнчләр комсомол вәсигәси алмаг үчүн бурада јығышмышдылар. Сәријјә пилләтәнин үстүндәкини гарышдырмаға кетди. Чијидләрин чүрүмәмәси вә бол мәһсул көтүрүлмәси үчүн агроном гајдаларына чидди әмәл едилмәлидир (Ә. Вәлијев).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш зәрфликләр (комсомол вәсигәси алмаг үчүн, пилләтәнин үстүндәкини гарышдырмаға, чијидләрин чүрүмәмәси вә бол мәһсулун көтүрүлмәси үчүн) мәгсәд зәрфликләридир вә бунлара нә үчүн? нијә? суаллары илә јанашы нә мәгсәдлә? суалыны да вермәк мүмкүндүр. Мәгсәд зәрфликләри илә сәбәб зәрфликләри арасында һәм ифадә васитәләринә, һәм гошмалара, һәм дә суаллара көрә охшарлыг вар. Лакин нијә? нә үчүн? нәдән өтрү? суалларынын зәрфлијин һәр ики мә'на нөвүндә олмасына бахмајараг, сәбәб зәрфлији нә сәбәбә? мәгсәд зәрфлији исә нә мәгсәдлә? суалына чаваб олур. Мәсәлән: *Мән көрпү саланлар бригадасындан ајрылмајачағымы гәти сурәтдә билдирдијимә көрә* (билдијим үчүн, билдирдијимдән) Адил бир дә бу барәдә данышмады (И. Әфәндијев).

Һәмин чүмләдә *данышмады* хәбәринин ичра сәбәби (мән көрпү саланлар бригадасындан ајрылмајачағымы гәти сурәтдә билдирдијимә көрә) верилмишдир. Еләчә дә, *Әли горхудан тәјјарәјә минмир* чүмләсиндә *горхудан* сөзүнә нијә? суалы илә јанашы нә сәбәбә? суалыны да вермәк мүмкүндүр. Чүнки бурада ишин ичрасынын мәгсәди дејил, сәбәби верилир. Башга бир нүмунәјә диггәт јетирәк: *Бәшир сәһәр тездән бир шеј өјрәнмәк вә колхоз сәдриндән бир тапшырыг алмаг үчүн идарәјә кетди* чүмләсиндә нә үчүн кетди? суалына чаваб олан *бир шеј өјрәнмәк вә колхоз сәдриндән тапшырыг алмаг* зәрфлијиндә мәгсәд мә'насы илә сәбәб мә'насы бирләшир (елә буна көрә дә бир чох дәрсликләрдә мәгсәд вә сәбәб зәрфлији бир башлыг алтында верилир), лакин бурада мәгсәд мә'насы сәбәбдән үстүндүр вә сәбәб мәгсәддән доғур. Бүтүн бунлар мәгсәд вә сәбәб зәрфликләринин зәрфлијин ајры-ајры мә'на нөвү кими верилмәсинә һагг газандырыр.

7. Мүгајисә вә бәнзәтмә зәрфлији.

Мүгајисә вә бәнзәтмә зәрфлији тәрзи-һәрәкәт зәрфлији кими нечә? нә чүр? суалларыны тәләб етсә дә, бурада һәрәкәтин бир-бирилә мүгајисә олундуғунун охшадылмасы мүәјјәнләшдирилир. Мәсәлән: Дүнәнки јағышдан јујулуб тәмизләнмиш јарпаглар аста-аста тәрпәндикчә јашыл атлас кими бәрг вурурду (С. Гәдирзадә). ушаг јашлы адамлара мәхсус әда илә данышмаға башлады (М. Ибраһимов). Оғлан әскәри гајда илә дартынараг чаваб верди. О, өзү фото шәкли чәкмәји севдији кими, чәкилмәкдән дә зөвг алырды. Инди бүтүн шәһәр Таһирә ширин бир рө'ја кими көрүнүрдү. Таһирин һејфини Чәмилдән алачагмыш кими динмәз-сөјләмәз она гәзәбли бир нәзәр салды. Гүдрәт е'тираз етмәк истәмәдијини билдирән гәти бир ифадә илә Бәдирлијә бахды (М. Һүсејн). Бунлардан данышанда јенә Пәршан бүлбүл кими өтүрдү. Күрлә Араз суговушанда бирләшән кими бир-биринизә гајнајыб гарышасыныз (М. Ибраһимов). Ај ишығы алтында јени кәнд сүд кими ағарыр, Хәзәрин сулары күмүш кими парылдајырды. Күләк әсди, чинарын јарпаглары хара кими хышылдады (С. Гәдирзадә). Шәфәгин ал рәнки онун көзәл үзүнә башга мәлаһәт верир, узун гара кирпикләр арасындакы көзләри зүмрүд кими парылдајырды (М. Сүлејманов).

Һәмин чүмләләрдәки зәрфликләр (јашлы адамлара мәхсус әда илә, әскәри гајда илә дартынараг, фото шәкли чәкмәји севдији кими. рө'ја кими Таһирин һејфини Чәмилдән алачагмыш кими, е'тираз етмәк истәмәдијини билдирән гәти бир ифадә илә, бүлбүл кими, Күрлә Араз суговушанда, сүд кими, күмүш кими, хара кими, зүмрүд кими) хәбәри (данышмаға башлады, чаваб верди, зөвг алырды, көрүнүрдү, нәзәр салды, бахды, өтүрдү, гајнајыб гарышасыныз, ағарыр, парылдајырды, хышылдады, мәлаһәт верир, парылдајырды) мүәјјәнләшдирир.

Дәрәчә зәрфлији.

Дәрәчә зәрфликләри нә дәрәчә? нә дәрәчәдә? суалларына чаваб олур. Мәсәлән: Мән сиздән артыг дәрәчәдә хаһиш едирәм. Һәмин мәсәләдә сизинлә тамамилә разыјам. О, дәрсин кедишиндән һәдсиз дәрәчәдә разы галды. Камилә ондан бүсбүтүн әлагәни кәсмишди.

Дәрәчә зәрфликләри табели мүрәккәб чүмләнин баш үзвүнү мүәјјәнләшдирән будаг чүмләләрә аид ола билир.

Мәсәлән: Һәмид о дәрәчәдә (о гәдәр) әсәбиләшмишди ки, бизи көрмүрдү.

Бу зәрфликләр әсасән, *дәрәчә* сөзү вә дәрәчә мәзмунлу *тамамилә, тамамән, бүсбүтүн* вә с. сөзләри илә ифадә олунур.

9 **Шәрт зәрфлији.**

Бу зәрфликләр һәрәкәтин ичра шәртини билдирир вә һансы шәртлә? суалына чаваб олур. Шәрт зәрфликләринин ифадә васитәләри дәрәчә зәрфлији илә мүгајисәдә чохдур. Мәсәлән: Тәрәфләрдән һеч бирини наразы салмамаг шәртилә бөлкүнү апармаг олар. Гардашымын разылығы олмадан кедә билмәрәм. Тәһсилини баша вурмајынча башга ишләрә гошулмајачағыны е'лан етмишди. Ишини давам етдирмәк шәртилә јерини дәјишди. Чөрәк јемәмиш ону бурахмады. Сәһһәтини горумаг шәртилә јола дүшмәјә ичазә верилди.

10. **Гаршылыг-күзәшт зәрфлији.**

Гаршылыг-күзәшт зәрфликләри гаршылыглы күзәшт әсасында һәрәкәтин ичрасыны мүәјјәнләшдирир вә нә олдуғу һалда? нә ола-ола? нәјә бахмајараг? суалларындан бирини тәләб едир. Бу нөв зәрфликләр хүсусиләшмиш тәркибләрлә, *-са, -сә* шәкилчили мәсдәр вә мәсдәр тәркибләри илә, *-а, -ә; -дыгча..., -ынча..., -араг, -әрәк* шәкилчили фе'ли бағлама тәркибләри илә ифадә олунур. Мәсәлән: Баһалы вә көзәл кејинмәсинә, бүтүн консерт, театр, кино примјераларынын бирини дә бурахмамасына вә һәмин јерләрдә диггәт мәркәзиндә олмасына, ...вахтыны гонаглыгларда кечирмәсинә бахмајараг, Һәсән анасынын һәјат тәрзинин бу фирәванлығынын заһирдән олмасыны һисс едирди (Елчин). Зәфәр мүәллимин үстүнлүјү онда иди ки, бә'зән көзү баха-баха көрмүрдү, гулағы ешидә-ешидә ешитмирди (Ч. Әлибәјов). Таһир онун бир ил габаг кәздијини билә-билә, Ләтифәни севмәјә ондан һаглы олдуғуну баша дүшә-дүшә ону бу һагдан мәһрум етмәк истәјир (М. Һүсејн). О, бу ширин-шәрбәт арзуларла јашадығы һалда, һеч көзләнилмәдән гәрибә бир тилсимә дүшдү (С. Гәдирзадә). Изтираб вә үрәк дөјүнтүләринә бахмајараг, мән дә сизи нараһат етмәјәчәјәм (М. Сүлејманов). Һәтта режиссорун бә'зи һаглы ирадларына гаршы ону нәзакәтлә мүдафиә едирди (И. Әфәндијев).

Зәрфлијин гурулушча нөвләри

Зәрфликләр гурулушуна көрә ики чүр олур: садә зәрфликләр вә мүрәккәб зәрфликләр.

Садә зәрфликләр садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: Јәгин инди ораларда сәринләр дүшүр. Күлназ кәлиб чөрәји тез јығышдырды (М. Ибраһимов). Әждәрин көзләри гәзәблә парылдады. Гулам гарыны кетмәјә гојмады, һәјәчанла голундан тутду. Мәләк јавашча ајаға дурду. Онлар сакитчә ичәри кечдиләр (И. Шыхлы). О, чох чаван икән бизим аиләјә дахил олмушдур. Дағын хасијјәти беләдир: сәһәр күнәш чыхыр, күнорта селләмә јағыш јағыр, ја да долу төкүр, ахшам јенә дә һава ачылыр (С. Азәри). Узун илләрин гапы гоншусујуг, бир-биримизи јахшы таныјырыг (С. Гәдирзадә). Гәрибә бурасы иди ки, һеч кәс онунла ачыг данышмаг истәмирди (И. Шыхлы). Новруз давам кәтирмәјәрәк гәһгәһә чәкиб күлдү, ушаглар исә төвшәјә-төвшәјә дајаныб тәәччүблә Новруза бахдылар (Ч. Һүсејнов).

Мүрәккәб зәрфликләр синтактик ваһидләрлә ифадә олунур.

Мәсәлән: Анчаг кәнчләр арасында низам-интизам чох мөһкәм иди. Онун кәлиши әми евиндә тој-бајрама чеврилирди. Бу ахшам онлар ағач дибиндә јанашы отурмушдулар. Хәлил сејрәк отлар арасында турач көрмүшдү. Бу вахт машын бөјүк бир памбыг тарласына чатды (М. Һүсејн).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш зәрфликләр (кәнчләр арасында, әми евиндә, ағач дибиндә, отлар арасында, памбыг тарласына) II нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш мүрәкәб зәрфликләрдир.

Мүрәккәб зәрфликләр III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә едилир. Мәсәлән: Ертәси күн онлар Бакынын дәниз вағзалындан бирликдә парахода миниб, Газахыстана јола дүшдүләр. О, никаранчылыгла јеринин ичиндә күләјин вәһши уғултуларына гулаг асырды. Дилавәр саһәнин башында трактору сахлады. Икинчисинә галан јердә, мәним планыма көрә шәһәрин баш күчәсиндә јарашыглы бир алагапы дүзәлтмәлијик. Хәлил кечәнин јарысы евдән чыхыб кәнддән хејли узаг вә күман кәлмәз бир јердә нечә күн иди ки, кизләнмишди (С. Рәһимов).

Мүрәккәб зәрфликләрин бир гисми гошмалы бирләшмәләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: Күн батана гәдәр ади вә јекнәсәк бир һәјат давам едирди (М. Ибраһимов). Колхозун идарә һеј'әти күман едир ки, дөвләтә памбыг тәдарүкү планыны октјабрын сонунадәк јеринә јетирәҹәк. Бир гәдәр кедәндән сонра асфалтдан торпаг јола кечдик (М. Сүлејманов). Ҹәмил онун хатиринә дәјмәмәк үчүн сөзләрини зарафат тәрзиндә демәк истәди (М. Һүсејн). Меһди кетдији јердән үзү ағ, алны ачыг гајыдырды. Ругијјә бурадан гачмаг, бүтүн әзаблардан гуртармаг үчүн јер ахтарырды. Гызын разылыг вермәси наминә һеч ким данышмырды (Н. Вәзиров).

Һәмҹинс зәрфликләр

Ҹүмләдә бир синтактик суал васитәсилә ејни хәбәрлә бағланан бир нечә ејни мә'налы зәрфлик ола биләр. Белә зәрфликләр һәмҹинс адланыр. Зәрфлијин бүтүн мә'на нөвләри һәмҹинс ола биләр.

О каһ гаршысына чыхан һәр шеји вуруб дағыдаҹаг гызғын бир дәли, каһ да һәр шејә лагејд мүнасибәт бәсләјән бир сарсаг кими һәрәкәт едирди (И. Шыхлы). Бөјүк сәнәткарларын әлјазмаларыны охудугҹа, гејд дәфтәрләринә, сәфәрнамәләринә бахдыгҹа санки тәзә бир дүнја илә үзләширәм. Дилкушәјә бахыб бахышларыны галдырмадан, белләрини дүзәлтмәдән кәтмән вурурдулар (Ә. Вәлијев). Дәрсә кедәндә, дәрсдән гајыданда Сабирин көзләри күчәдәки адамлар арасында јалныз ону ахтарырды. Ев саһиби Зәфәрин адыны чәкәндә вә ону «көһнә достум» адландыранда нә вахтдан вә нә мүнасибәтлә дост олдугларыны сорушдум (М. Һүсејн). О, дөрд-беш күндән бәри үрәјини наһаһат едән бу суалларын ҹавабыны алмамыш, бу сирри өјрәнмәмиш әл чәкмәјәҹәкди (М. Һүсејн). Котан бә'зән шырымдан чыхдыгда, бычаглар дашлара гычырты илә сүртүлүб гығылҹым вә јаныг ији вердикдә, мән отураҹагда атылыб силкәләндикдә дә сусурдум (Ч. Ајтматов).

Зәрфлијин әлавәси

Зәрфлијин әлавәси өзүндән әввәл ишләдилмиш мүхтәлиф мә'на нөвлү зәрфликләри мүәјјәнләшдирир, дәгигләшдирир вә ајдынлашдырыр. Зәрфлијин әлавәси ән чох заман вә јер зәрфликләринә аид олур. Мәсәлән: Биз ондан даһа көзәлини бурада — һәјатда, бу гара торпаг үзәриндә јарадачағыг (Ч. Чаббарлы). Елә бил үрәјинин бир һиссәси гопуб бурада — Бакыда галмышды (Ә. Вәлијев). Сәһнәдә — рәјасәт һеј'әти масасы далында трестин мәс'ул ишчиләри отурмушдулар (М. Сүлејманов). Ахшам үстү вә ја сәһәр тездән, даһа доғрусу, нахыра кедәндә вә ја нахырдан гајыданда Салеһ киши халчанын үстүндә бардаш гуруб отурарды (Ә. Мәммәдханлы). О, бу еви јени кәнддә дејил, көһнә кәнддә — ата-баба очағынын үстүндә тикдирмишди (М. Ибраһимов). О, нәһәнк палыд ағачларыны көкүндән гопарыб бир јумаг кими бүрмәләјир, өзү илә узаглара — ашағыдакы кәндләрин бәрабәринә гәдәр апарырды (И. Шыхлы).

Биринчи чүмләдә *бурада* јер зәрфлијинин әлавәси *һәјатда, бу гара торпаг үзәриндә;* икинчи чүмләдә *бурада* јер зәрфлијинин әлавәси *Бакыда;* үчүнчү чүмләдә *сәһнәдә* јер зәрфлијинин әлавәси *рәјасәт һеј'әти масасы далында* јер зәрфлији; дөрдүнчү чүмләдә *ахшам үстү* вә ја *сәһәр* тездән заман зәрфлијинин әлавәси *нахыра кедәндә* вә *нахырдан гајыданда;* бешинчи чүмләдә *көһнә кәнддә* зәрфлијинин әлавәси *ата-баба очағынын үстүндә;* алтынчы чүмләдә *узаглара* зәрфлијинин әлавәси *ашағыдакы кәндләрин бәрабәринә гәдәр* ишләнмишдир. Бу әлавәләр өзүндән әввәлки зәрфлији конкретләшдирир.

Хүсусиләшмиш зәрфликләр

Хүсусиләшмиш зәрфликләр ајдынлашдырычы сөзләр һесабына кенишләнмә нәтичәсиндә баш верир. Бу чүр кенишләнмә хүсуси интонасија вә мәнтиги вурғу тәләб едир. Хүсусиләшмиш зәрфликләр мүхтәлиф васитәләрлә ифадә олунур. Мәсәлән: Зиба ичәридән Рүхсарәни гысгандығы һалда, һәм дә ону севир, ону өз аиләләриндә Камалын кәлини көрмәк истәјирди (С. Рәһимов). Митингин чохдан гуртармасына бахмајараг, фәһләләр һәјәтдән чыхмаг истәмирдиләр (Ә. Вәлијев). Чәлил Таһирин тамам әксинә олараг, бу јолла мәрчи удуза биләчәјиндән горхја дүшүб е'тираз етди (М. Һүсејн). Јердә саһәјә һеч бир гәнаәт едилмәдији һалда, дәниз-

дә бу барәдә чидди дүшүнмәк, фикирләшмәк лазымдыр (М. Сүлејманов).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш зәрфликләр ајдынлашдырычы сөзләр һесабына кенишләнмиш вә хүсуси интонасија, мәнтиги вурғу тәләб едир. Гејд етмәк лазымдыр ки, *һалда* сөзү һәмишә вә һәр јердә хүсусиләшмиш зәрфлик әмәлә кәтирмир. Дүшдүјү шәраитдән асылы оларап тәрз, заман, зиддијјәт мә'налары билдирир. Мәсәлән: Чәфәр гашлары чатылмыш һалда ону динләјирди (И. Әфәндијев). Доғрудан да, гыз көзләмәдији бир һалда, Гурбан бирдән дикәлиб гызы вурмушду (М. Сүлејманов). Һамы инди бурада өз үрәк сөзүнү дедији һалда, о, сусурду (С. Вәлијев). Биринчи чүмләдә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији, икинчи чүмләдә заман зәрфлији, үчүнчү чүмләдә исә зиддијјәт мә'насы билдирир вә хүсусиләшмиш зәрфлик дејилдир. Биринчи чүмләдә *һалда* сөзүнү *вәзијјәтдә* сөзү илә, икинчи чүмләдә *заманда* сөзү илә вә үчүнчү чүмләдә *дедијинә бахмајараг* сөзү илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

ГРАММАТИК ЧӘҺӘТДӘН ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИ ИЛӘ БАҒЛЫ ОЛМАЈАН СӨЗЛӘР ВӘ СӨЗ БИРЛӘШМӘЛӘРИ

Нитг зәнчирини тәшкил едән чүмләләрдә бир вә ја бир нечә чүмлә үзвү ола биләр Чүмлә үзвләри узлашма, идарә вә јанашма кими синтактик әлагәләрлә бир-бири илә бағланараг мүәјјән синтактик суала чаваб верир. Лакин чүмләдә елә сөз вә бирләшмәләр дә олур ки, онлар чүмлә үзвләри илә синтактик әлагәјә кирә билмир вә әсасән бу сәбәбә көрә дә чүмлә үзвүнә хас олан суала чаваб вермир. Мәсәлән: Әслиндә, буну тә'јин етмәк бир о гәдәр дә чәтин дејилди. Доғрудур, Лејлаја һеч ким белә бир тапшырыг вермәмишди (Ч. Әмиров). Кедәк, Ләтифә, о бири јолдашлара да хәбәр верәк. Таһир, һамы сәни көзләјир, бала (М. Һүсејн).

Бу чүмләләрдәки **әслиндә, доғрудур, Ләтифә, Таһир бала** сөзләри чүмләнин үзвләри илә синтактик чәһәтдән бағланмамыш вә һеч бир синтактик суала чаваб ола билмир. Лакин һәмин сөзләр мүәјјән мүнасибәт билдирмәк үчүн ишләдилир.

Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөз вә сөз бирләшмәләри ики група бөлүнүр: хитаб вә ара сөзләр.

ХИТАБ

Чүмләдә мүрачиәт олунан шәхси вә ја шәхсләшмиш әшјаны билдирән сөз вә сөз бирләшмәләринә хитаб дејилир. Хитаб чүмләдә мүрачиәт вә чағырыш мәгсәдилә ишләдилир. Мәсәлән: Сән бунлара фикир вермә, гызым (С. Рәһимов)). Сән дә, ана, мәним һејбәми һазырла, чөрәкдән-заддан гој (Мир Чәлал). Һамы сәни көзләјир, бала (М. Һүсејн).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш **гызым, ана, бала** сөзләри мүрачиәт мәгсәдилә ишләнмиш вә чүмләнин дикәр үзвләри илә һеч бир синтактик әлагәјә кирмәмишдир.

Хитаб мүрачиәт мәгсәдилә ишләндијинә көрә формача III шәхс, мәзмунча II шәхс олур. Хитаб икинчи шәхсдә олса да, чүмләнин хәбәри I вә III шәхсдә олур. Мәсәлән:

Гызым, мән кәзирәм сәһәрдән бәри
Сизин кәнд јерини, бу зәмиләри (С. Вурғун).
Кимсән, һаралысан? Даныш, ај чобан (С. Вурғун).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш *гызым, ај чобан* хитаблары мәзмунча II шәхсдәдир, формача III шәхсдәдир.

Мүрачиәт олунмуш грамматик шәхсин мүрачиәт едәнә мүнасибәтини билдирмәк үчүн бир нечә хитаб ишләтмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: Таһир, һамы сәни көзләјир, бала (М. Һүсејн). Чаным, көзүм, әкәр ишин өһдәсиндән кәлә билмирсәнсә, вичданын олсун, кәл де ки, бачармырам, јеримә бачаран адам гојун (М. Һүсејн). Мәним ширин балам, ағыллы гызым, сүрүдән ајрылан көрпәчә гузум (С. Вурғун).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш хитаблар (Таһир, бала, чаным, көзүм, мәним ширин балам, ағыллы гызым, сүрүдән ајрылан көрпәчә гузум) мүрачиәт едәнин мүрачиәт олунана мүнасибәтини дәгигләшдирир.

Хитаблар һәмишә башгасына мүрачиәт дејил, бә'зән данышанын ән јүксәк вә кәркин емосионаллығыны билдирән мәгамларда өзүнә мүрачиәт баш верир. Мәсәлән: Кечәр ајлар, кечәр илләр јаз, еј Вагиф, өмүр аздыр, Дүшәр бир күн лачын көнүл ше'р, сәнәт марағындан (М. П. Вагиф). Гәлбиндә јаран варса да, фәхр ејлә, Сүлејман, Бир хатирәдир сәндә бу, Тәбриз көзәлиндән (С. Рүстәм).

Дахили емосионаллығы билдирмәк үчүн ејни хитабын тәкрарындан истифадә олунур. Мәсәлән:

Оф, ана, чан ана. Еј Елдар, күрчүләр кәлди, Ај Елдар (С. Вурғун). Ах, ана, ана, һардасан? Ата, ата, ешидирсәнми

ки, сәнин әзиз гызына сәндән сонра нәләр дејирләр? (Ч. Чаббарлы).

Бурадакы китаблар чағырыш мәгсәдилә ишләндијинә көрә тәкрарда нидалардан истифадә олунмушдур.

Чүмләдә мүхтәлиф шәхсләрә мүрачиәт етмәк үчүн бир нечә хитаб групундан истифадә едилир. Мәсәлән: Јолдаш гызыл әскәрләр вә гызыл донанмачылар, сержантлар, забитләр вә кенераллар, партизанлар вә партизан гадынлар. Сиз бөјүк гәләбәләр чалараг Гызыл Ордунун вә Һәрби-Дәниз Донанмасынын дөјүш бајрағына әбәди шөһрәт газандырдыныз. Дајан еј күләк,. Ағлама еј туфан, чахма, еј шимшәк (С. Вурғун).

Хитаб едәнлә хитаб олунан шәхс вә ја шәхсләндирилмиш әшја арасындакы мүнасибәтдән асылы олараг, хитаблар ја јахынлыг, гоһумлуг, ја да рәсми вәзијјәт билдирир. Мәсәлән: Чан оғлум, чан гызым, гулаг асын бир (С. Вурғун). Хала оғлу, мәни бағышла (М. Һүсејн). Шаһим! тәһлүкәдир Вагиф, доғрудан (С. Вурғун). Шаир, һеч алданма дүнја варына (С. Вурғун). Јолдаш полковник, миник машынларынын ишләрини јахшы таныјырам (Ч. Әмиров). Јолдаш Исмајылзадә, елә мәним о бири јолдашларым да кәлмәк истәјир (М. Һүсејн).

Бу чүмләләрдә ишләнмиш *чан оғлум, чан гызым, хала оғлум* хитаблары јахынлыг вә гоһумлуг мүнасибәти, *шаһим, шаир, јолдаш полковник, јолдаш Исмајылзадә* хитаблары исә рәсми мүнасибәт ифадә едир.

Хитаблар ишләндији чүмләдәки сөзләрин һамысындан гүввәтли вурғуја маликдир. Хитаблар исимлә ифадә олунур. Һәм чанлылара, һәм дә чансызлара, һәм конкрет, һәм дә абстракт мәфһумлара мүрачиәт мәгсәдилә ишләдилир. Мәсәлән: Ај рәһмәтлијин гызы, һеч олмаса бу јемиш-гарпыз вахты чајы аз елә (Мир Чәлал). Кедәк, Ләтифә, о бири јолдашлара да хәбәр верәк (М. Һүсејн). Еј улу көјләр, Нә гәдәр ағырдыр бу гара хәбәр. Дајан, еј күләк. Ағлама, еј туфан, чахма, еј шимшәк, Әлвида, әлвида, бөјүк тәбиәт, әлвида, гәлбимдә өлән мәһәббәт (С. Вурғун).

Хитаблар инсана аид олдугда динләјичинин диггәтини чәлб етмәјә, башгасына аид олдугда ифадәнин тә'сир күчүнү артырмаға хидмәт едир.

Хитаб гурулушуна көрә ики чүр олур: садә хитаб вә мүрәккәб хитаб. Садә хитаб бир сөздән ибарәт олур. Мәсәлән: Јолдашлар, кедәк, саһибкарла данышаг (С. Рәһимов). Бәсти! Гәләм чәкдик о күнләрә биз. Күнәшдән пај алды азад

нәслимиз (С. Вурғун). *Мәшәди*, бағышлајын, һәрчәнд истираһәтинизә мане олуруг, анҹаг баша дүшмәк истәјирик ки, сиз һәмкарлар иттифагыны һара апармаг истәјирсиниз (Мир Ҹәлал).

Бурада ишләнмиш *јолдашлар, Бәсти, Мәшәди* хитаблары гурулушуна көрә садә хитаблардыр.

Мүрәккәб хитаблар ики вә даһа чох сөзләрин иштиракы илә әмәлә кәлир. Мүрәккәб хитабларын тәркибиндә нидалар да олур. Мәсәлән: Қәндли гардашлар, кимин јери јохдур, мәним далымҹа кәлсин. Еј Теһран кәдәси, хан мәним иши ми ашыранда сәнин јанына нијә кәлирдим? (Мир Ҹәлал). Әзиз достлар! Гурумамыш синәмдәки ахар чајлар (С. Вурғун). Хитаблар нидаларла ишләндикдә мүраҹиәт гүввәтләнир. Нидалар хитабдан әввәл кәлир. Мәсәлән: Сиз еј көј үзүндә учан мәләкләр, еј сирләр јувасы, сонсуз фәләкләр (С. Вурғун). Оф, мәним гәһрәман оғлум. Бу гәдәр гәм јемә, гурбанын олум (С. Вурғун). Јахшы, aj оғул, сизин ки бу гәдәр достунуз вар, бәс сән нәдән горхурсан? (М. Һүсејн).

Хитаблар грамматик ҹәһәтдән ҹүмләнин дикәр үзвләри илә бағлана билмәдијинә көрә, онларын ҹүмләдәки јери сәрбәстдир. Хитаб ҹүмләнин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнә билир. Мәсәлән:

Әфшан, сәнә нә олуб, рәнкин нијә ағарды? (Мир Ҹәлал). Ах, Ејваз, мәнсиз Бакыја кедирсән? (Ә. Вәлијев). Бу, гызым, бизим үчүн, фәһлә үчүн јазылмыш китаблардыр (М. Һүсејн). Нечә адам иди, нәнә? (С. Рәһман). Мән јенә силаһ башындајам, мән јенә ҹәбһәдәјәм, ана (Һ. Сејидбәјли). Күл, еј назлы күнәш — ана тәбиәт. Күл, еј бөјүк варлыг, еј тәмиз аләм (С. Вурғун). Бу халчаны кимә сахлајырсан, aj ана (Мир Ҹәлал).

Бу ҹүмләләрдә ишләнмиш хитаблар (Әфшан, ах Ејваз), ҹүмләнин әввәлиндә, ҹүмләнин ортасында (гызым) вә сонунда (нәнә, ана, еј назлы күнәш, ана тәбиәт, еј бөјүк варлыг, еј тәмиз аләм, aj ана) ишләнмишдир.

Хитабла мүбтәда мүәјјән ҹәһәтинә көрә охшаса да, онлар әсаслы сурәтдә фәргләнир. Хитаб да, мүбтәда кими исмин адлыг һалы илә ифадә олунур. Лакин бир чох әламәтинә көрә мүбтәдадан фәргләнир. Белә ки, хитаб ҹүмләнин һеч бир үзвү илә бағланмадығы һалда, мүбтәда ҹүмләнин баш үзвү олан хәбәрлә узлашма, тә'јинлә јанашма әлагәси илә бағланыр. Хитаб һеч бир синтактик суала ҹаваб олмур, мүбтәда исә ким? нә? сualларындан биринә ҹаваб олур. Хитаб мәзмунҹа икинҹи шәхсә, формаҹа үчүнҹү шәхсә аиддир, мүб-

тәда мәзмунча һансы шәхси билдирирсә, формача да о шәхс дә олур. Хитаб хүсуси интонасија илә дејилир, мүбтәда исә белә интонасијалы олмур. Мүбтәда мүхтәлиф нитг һиссәләри илә, хитаб исә исимлә ифадә олунур. Нәһајәт, мүбтәда чүмлә үзвүдүр, синтактик суалы вар, хитабда бу кејфијјәтләр јохдур.

АРА СӨЗЛӘР

Ара сөзләр дә хитаблар кими һеч бир суал тәләб етмир, чүмләнин дикәр үзвләри илә синтактик әлагәјә кирә билмир, јалныз сөјләнмиш фикрә гаршы данышанын өз субјектив мүнасибәтини ифадә едән сөз вә сөз бирләшмәләридир. Мәсәлән:

Нәдәнсә, инди буругларыны идарә едә билмирсән (М. Сүлејманов). Гыз, дејәсән, сәмими сөјләдијим бу сөзүмә ајры мә'на верди (Ј. Ширван). Бәлкә, онун да оғлу ганлы дөјүшләрдәдир (С. Рүстәм).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш *бәлкә, дејәсән* ара сөзү чүмләнин үзвү дејил, һәмин чүмләләр васитәсилә верилән мә'лумата данышанын күманыны, шүбһәсини билдирир.

Ара сөзләр гурулушуна көрә садә вә мүрәккәб олур. Садә ара сөзләр ики јерә ајрылыр: халис ара сөзләр вә кечид характерли ара сөзләр. Халис ара сөзләр бүтүн мәгамларда јалныз ара сөз олараг галыр. Мәсәлән: Бәлкә, Нефтли дәрәјә кедибләр (М. Сүлејманов). Әлбәттә, Гулу вә Һәсән кишинин јанында өзүнү ајдан ары, судан дуру көстәрмәјә сә'ј едирди (М. Ибраһимов).

Һәмин чүмләләрдә ишләнмиш *бәлкә, әлбәттә* халис ара сөзләрдир, чүнки бунлар һәр јердә анчаг ара сөз олур.

Кечид характерли ара сөзләрин бир гисми фонетик тәркибинә көрә чүмләдә үзв кими ишләнән мүстәгил нитг һиссәләрилә ејни олур. Бу чүр икили характерли сөзләр ишләнмә мәгамындан асылы олараг һәм чүмлә үзвү, һәм дә ара сөз ола биләр. Мәсәлән: Фабрикин өнүндә ики саата гәдәр дурдуг, нәһајәт, гапы ачылды вә јалныз бир дүлкәр лазым олдуғуну е'лан етдиләр (Ј. Чәмәнзәминли). Ананын гәлбиндәки арзу вә истәкләр нәһајәтсиз фәзаја бәнзәјир. Хүласә, күчлә раһат олмушдум (Ј. Чәмәнзәминли). О, Аппоронија вә Диофантын ријази әсәрләринә хүласәләр тәртиб етмишдир. Дилимиз беләдир бизим, мухтәсәр (С. Вурғун). О, мухтәсәр данышмағы чох севирди. Кәрәк мәш'әл тутаг үрәјими-

зн (С. Вурғун). Бәркдән-бошдан чыхмаг кәрәкдир (Мир Ҹәлал). Анчаг баша дүшмәк кәрәк (Н. Вәзиров).

Биринчи, үчүнчү, бешинчи вә једдинчи ҹүмләдә *нәһајәт, хуласә, мухтәсәр, кәрәк* сөзләри тәркибиндә ишләндији ҹүмләнин үзвләри илә грамматик ҹәһәтдән бағлана билмәдији, ҹүмлә үзвләринә мәхсус суалларын һеч биринә ҹаваб олмадығы вә ҹүмләјә јалныз әлавә мә'на рәнки вердијинә көрә ара сөздүр. Икинчи, дөрдүнчү, алтынчы, сәккизинчи вә доггузунчу ҹүмләдәки *нәһајәтсиз, хуласәләр, мухтәсәр, кәрәк* сөзләри исә тәркибиндә ишләндији ҹүмләнин үзвләри илә грамматик ҹәһәтдән бағландығы ҹүмлә үзвүнә мәхсус суала ҹаваб верә билдијинә көрә ҹүмләнин үзвүдүр.

Кечид характерли ара сөзләри фонетик тәркибинә көрә онлара охшар сөзләрдән фәргләндирән әламәтин бири дә одур ки, ҹүмлә үзвү кими ишләнмиш сөзләрин синонимини ара сөзләрин әвәзиндә ишләтмәк олмур. Мәсәлән:

Бирҹә елмәјиб сәнин тојунда ојнасајдым, дәрдим олмазды. *Нәһајәт,* кечәдән ики саат кечәндән сонра о, Һәлимәјә кәлән мәктубу тамамилә бәрпа етди (Ч. Әмиров). *Мухтәсәр,* сәнин белә гајғыкешлијини алгышладым. Ана көзүнүн ағыгарасы олан бирҹә гызыны боја-баша чатдырмаг арзусу илә јашајырды. Әсәрин мәзмуну барәдә мухтәсәр мә'лумат верилди. Бу деди-годуларын, көрәсән нәһајәти олачагдырмы?

Әввәлки үч ҹүмләдә *бирҹә нәһајәт* вә *мухтәсәр* сөзләринин әвәзинә *тәкҹә, сон, ахыр* вә *гыса* сөзләрини ишләтмәк олмаз, лакин сонунҹу үч ҹүмләдә *бирҹә* сөзүнүн әвәзинә *тәкҹә, мухтәсәр* сөзүнүн әвәзинә *гыса* вә *нәһајәти* сөзүнүн әвәзинә *сону, ахыры* сөзүнү ишләтмәк мүмкүндүр.

Фонетик тәркибинә көрә фе'лә охшар ара сөзләр фе'лдән фәргли олараг инкар шәкилчиси гәбул етмир. Мәсәлән: Дејәсән, гәлбиндә гурдлар ојнашыр (С. Вурғун). Мүәллимин тапшырдығыны кәрәк она дејәсән. Биринчи ҹүмләдәки *дејәсән* сөзү тәкҹә тәсдигдә, икинчи ҹүмләдәки *дејәсән* сөзү һәм тәсдиг, һәм дә инкарда ишләнә билир. Одур ки, әввәлкиләр ара сөз, сонракылар исә фе'лдир.

Фонетик тәркибинә көрә фе'лә охшар ара сөзләрин заманы вә шәхси чох мәһдуддур. Мәсәлән: Көрәсән, бурада нә һикмәт вар ки. Һачы бирдән-бирә, һеч бизим хәбәримиз олмадан бу ишә гәрар вермишдир (А. Шаиг). Дејәсән, шәһрәти чох севир гадын (С. Вурғун).

Мүрәккәб ара сөзләр садә ара сөзүнә *да, дә, ки* бағлајычыларындан биринин гошулмасы вә сөз бирләшмәси илә

дүзәлир. Мәсәлән: *Бәлкә дә,* көзләјир бизи ајрылыг (С. Вурғун). *Әлбәттә ки,* Бакы сәфәри үчүн Мәрдандан даһа бәләд вә бачарыглы јолдашлар вар иди (М. Ҹәлал). Онун фикринҹә, Сәмәндәр кими ҹаванлар һәмишә башгасынын хошбәхтлијини истәр, гәлбиндә кин сахламағы бачармазды. Узун сөзүн гысасы кедирсән, вәссалам (М. Һүсејн). Сөзүн ачығы, биби, мән тој-зад көрмәмишәм, гајдасыны да билмирәм (Мир Ҹәлал).

Мүрәккәб ара сөзләрә ҹүмлә гурулушлу бирләшмәләр дә дахилдир. Мәсәлән: *Доғрусуну билмәк истәсәниз,* онлар кечә гаранлығындан белә горхмурдулар (Ҹ. Әмиров). *Сән демә,* Әсли гоншу кәнддә дајаныб јағышын ара вермәјини көзләјирмиш (М. Һүсејн). *Ким билир,* бәлкә дә, һәр күн евинә кәлиб сүфрәсинин башында онунла чөрәк кәсир, үзүнә күдүр, ичәридә исә көлкәсини гылынҹлајыр (М. Ибраһимов). *Сөз јох ки,* истисмар фондуну артырмаг бизим шәрәфли ишимиз вә вәзифәмиздир (М. Сүлејманов). *Доғрусуну билмәк истәсәниз,* бу евдә бир гадын јашајыр, онунла чох марагланырам (Ҹ. Әмиров).

Ара сөзләрин мә'на нөвләри

Ара сөзләр ҹүмләјә кәтирдији мә'наја көрә рәнкарәнкдир. Ара сөзләр сөјләнмиш фикри даһа да гүввәтли тәсдиг етмәк, фикирләрә нәтиҹә, үмумиләшдирмә, јекунлашдырма мә'насы вермәк, ҹүмләдәки фикрин еһтималыны күчләндирмәк, фикрә дәгиглик, ајдынлыг кәтирмәк вә с. кими мүхтәлиф мә'на чаларлығынын ифадәсинә көмәк едир. Бу бахымдан ара сөзләрин ашағыдакы мә'на нөвләри вардыр.

1. Ҹүмләнин мәзмунуна јә'гинлик, тәсдиг вә дәгиглик мә'на чалары кәтирән ара сөзләр бунлардыр: *әлбәттә (әлбәттә ки, әлбәт ки), һәгигәтән, сөзсүз, шүбһәсиз, доғрудан, доғрудан да, даһа доғрусу, доғрусу, сөзүн дүзү, мә'лум олдуғу кими, дүзү, мүтләг, сөз јох ки, әслиндә, әслинә бахсан.* Бу сөзләр ҹүмләјә әлавә едилдикдә тәсдигин керчәклијини мүәјјәнләшдирир, һәм тәсдиг, һәм дә инкар ҹүмләләриндә ишләнә билир. Мәсәлән:

Әлбәттә, тәкчә мүәллим мәсәләси олсајды, бу һисли, думанлы һавада һәр тәрәфи палчыг басдығы бир заманда Рүстәм киши гырх километр јолу кечиб рајона кетмәзди (М. Ибраһимов). *Доғрудан да,* инсаны өјрәтмәк тәбиәти өјрәтмәкдән чох-чох чәтин имиш (Һ. Сејидбәјли). *Дүздүр,* дәрд чәкмәклә дүзәлмәз, јалныз бирләшмәклә, биркә мүба-

ризә апармагла дүзәләр (С. Рәһман). *Әслиндә,* мән она һеч фикир дә вермәдим (Ч. Әмиров).

Јәгинлик билдирән ара сөзләр чүмләдә верилән фикрин мәзмунунун реал варлыгла там ујғун олдуғуну тәсдиг едир. Мәсәлән: *Әлбәттә, әлбәттә,* һаглыдыр Ханлар,

Доғрудан, пис күндә јашајыр бунлар (С. Вурғун).

Доғрудан да, о, буруг устасы оландан бәри газдығы гујулардан һеч биринин боша чыхдығыны көрмәмишди (М. Һүсејн).

Билирсән, Видади, *сөзүн доғрусу,*
Олмаг истәмирәм вичдан оғрусу (С. Вурғун).
...*Дүзү* ган бејнимә сычрады бирдән (С. Вурғун).

Јәгинлик билдирән ара сөзләрин һамысы сөјләнмиш фикри тәсдиг етмәклә үмумиләшир. Ајрылыгда көтүрүлдүкдә исә бунларын һәр бири чүмләјә зәнкин мә'на чалары верир. Белә ки, јәгинлик билдирән ара сөзләрин бә'зиси данышанын өз шәхси мүшаһидәси вә тәчрүбәсиндән кәлдији мәнтиги нәтичәјә әсасланыр, бә'зиси башгасынын фикринә истинад етмәклә нәтичә шәклиндә тәсдиг едилә билир, бә'зисиндә әввәлки фикрә даһа дәгигләшдиричи дүзәлиш вә изаһат верилир. Мәсәлән:

Мә'лум олдуғу кими, һәрәкәтлә јанашы олараг дүшүнмәји дә Шамо әзәл күнләрдән чох севирди (С. Рәһимов). *Әлбәттә,* Кәјан Һачыјев гануни бир гururла вәтәни һаггындакы фикрини билмәк истәјән бу Севастополлу кәнчә шәһәри мәмнунијјәтлә тә'рифләјә биләрди (Ә. Әбулһәсән). *Доғрудан да,* Чавад хан, гыз көзәлликдә тәкдир (Ч. Чаббарлы). *Сөзүн дүзү,* мән онунла чохдан танышам (М. Һүсејн).

Јәгинлик билдирән ара сөзләр васитәсилә данышан дәрк етдији һәгигәтин нәтичәсини шаһидлик јолу илә тәсдиг едир. Мәсәлән: *Әлбәттә,* бу һадисә трестимиз үчүн бөјүк фәхрдир (М. Сүлејманов). *Сөз јох ки,* истисмар фондуну артырмаг бизим шәрәфли ишимиз вә вәзифәмиздир (М. Сүлејманов). *Әлбәттә, әлбәттә,* зәһмәт чәкмисән, Адына һејкәл дә гојачаг вәтән (С. Вурғун).

Сөјләнмиш фикрин јәгинлијини билдирмәк үчүн бә'зән анд ичмәк мәзмунлу сөз вә бирләшмәләрлә ифадә едилмиш ара сөзләрдән истифадә олунур, мәсәлән:

Сән аллаһ бир даныш (С. Вурғун). *Валлаһ,* дүзүнү билмәк истәсәниз, мән ачындан өлүрәм. *Вичданым һаггы,* бу дә-

фә дүз дејирәм (Ч. Әмиров). *Анд олсун сабаһкы күнүн шә-рәфинә,* башыны бу гылынҹа гурбан едәрәм (Ј. Чәмәнзәминли).

2. Ҹүмләнин мәзмунуна еһтимал, күман, шүбһә мә'на чалары кәтирән ара сөзләр. Әкәр јәгинлик билдирән ара сөзләрдә данышанын фикрә гаршы гәти мүнасибәти ифадә олунурса, еһтимал билдирән ара сөзләрлә инамсызлыг, тәхмин вә күман чалары вардыр. Еһтимал, күман, шүбһә билдирән ара сөзләр бүнлардыр: *бәлкә, бәлкә дә, дејәсән, көрәсән, еһтимал, еһтимал ки, күман ки, чох күман ки, кәрәк ки, ола билсин, ола билсин ки, нәдәнсә* вә с. Мәсәлән:

Нәдәнсә, она инанмырлар. Хала оғлу, мәни бағышла, *дејәсән,* сәни јухудан кал ојатдым (М. Һүсејн). *Бәлкә* дә үрәји сојумамыш һеч уғурсуз дедији илк мәһәббәтдән? *Бәлкә,* говушачаг әринә кеч-тез (С. Вурғун). *Көрәсән,* бу гыз брилјант мәсәләсини һарадан өјрәнмишдир? (Ч. Әмиров). **Ола** *билсин,* мән ону јахшы танымамышам. Фамили, *кәрәк ки,* Исмајылзадәдир (М. Һүсејн).

3. Ҹүмләнин мәзмунуна гејри-мүәјјәнлик чалары кәтирән ара сөзләр. Гејри-мүәјјәнлик билдирән ара сөзләр бунлардыр: *ким билир, нечә дејәрләр, нә билим, нә тәһәр дејәрләр* вә с. Мәсәлән: *Ким билир,* Мухтар һансы фәлсәфи мәсәләнин һәлли үчүн чалышырды (Ј. Чәмәнзәминли). Иш, *нечә дејәрләр,* башдан ашыр (Ч. Әмиров).

4. Тәәссүф билдирән ара сөзләр. Емосионал ҹәһәтдән динләјиҹијә тә'сир етмәк, сөјләнмиш фикрин реаллығыны даһа габарыг вә инандырыҹы вермәк үчүн тәәссүф билдирән ара сөзләрдән истифадә олунур. *Тәәссүф, тәәссүф ки, әфсус, әфсус ки, һејф, һејф ки* ара сөзләри ҹүмләјә һејфсиләнмә вә тәәссүфләнмә мәзмуну кәтирир. Мәсәлән:

Тәәссүф ки, инди роман охумаға вахтым јохдур. *Һејф ки* бир аз кечикдиниз, бешчә дәгигә тез кәлсәјдиниз, икинчи оғруну да тутардыныз (Ч. Әмиров). *Һајыф,* доғрудан да, *һајыф,* Ханлара (С. Вурғун). *Һејиф,* Адил бурада олмады, јохса мәктубда онун да адыны јазардыг (И. Әфәндијев). *Тәәссүф ки,* бүтүн һадисәләр мәним дүшүндүјүм кими олмады (Һ. Сеидбәјли).

5. Мәнбә вә истинад билдирән ара сөзләр. Ҹүмләјә мәнбә вә истинад чалары кәтирән ара сөзләр ики ҹүр олур: данышан ја башгасынын фикринә, ја да өз фикринә әсасланыр. Истинад билдирән ара сөзләр бунлардыр: *мәнҹә, бизҹә, бизә көрә, мәнә көрә, фикримизҹә, фикримизә көрә, сәнҹә,*

сизчә, сизә көрә, зәннимизчә, дејиләнә көрә, рәвајәтә көрә, филанкәсин фикринә көрә вә с.

Мәсәлән: *Сәнчә,* о гыз нә чүр чаваб верәрди? *Мәнчә,* әмәлијјат дајандырылмалыдыр (Һ. Сејидбәјли). *Онун фикринә көрә,* касыб өлмәлидир (М. Һүсејн). *Белә көрүнүр ки,* сән бу јаланчылыгдан әл чәкән дејилсән (Ч. Әмиров).

6. Нәтичә, хүласә вә үмумиләшдирмә билдирән ара сөзләр. *Демәк, демәли, беләликлә, узун сөзүн гысасы, нә исә, мүхтәсәр, хүласә, әлгәрәз* вә с. ара сөзләри чүмләјә үмумиләшдирмә вә нәтичә мәзмуну кәтирир. Мәсәлән:

Узун сөзүн гысасы, сөзү будур ки, мәним ишими дајандырмасынлар (М. Һүсејн). *Нә исә,* ертәси күн сәһәр саат једдинин јарысында ишә башлады. *Хүласә,* кејиниб евдән чыхырам (Ј. Чәмәнзәминлә). *Демәли,* Һәлимәјә көз гојмаг ла бәрабәр, һәрдәнбир колхоз базарына да баш чәкмәк лазымдыр. *Беләликлә дә,* ичтимаи асајиши позанларла мүбаризә зәифләшир (Ч. Әмиров). *Сән демә,* о, гоншу кәнддә дајаныб јағышын ара вермәјини көзләјирмиш (Ч. Әмиров).

Үмумиләшдирмә билдирән араа сөзләр әввәлки фикрә јығчамлыг вермәклә ону изаһ едир вә јекунлашдырыр. Мәсәлән:

Хүласә, раһат олмушдум (Ј. Чәмәнзәминли). *Узун сөзүн гысасы.* Ханлар кими гәһрәман бир фәһлә һеч вахт о чүр финт-фрушка гызы севмәзди (М. Һүсејн). *...бир сөзлә,* чамадар гулдур,чани вә чәллад иди (М. Ибраһимов). *Әлгәрәз,* мәним о Кларадан зәһләм кедир (Ч. Әмиров).

7. Сыра билдирән ара сөзләр.

Сыра билдирән ара сөзләр бунлардыр: *әввәлән, биринчиси, икинчиси, әввәла, үчүнчүсү* вә с. Мәсәлән:

Әввәла, бу күн Бајыл һәбсханасында јемәк гәбул едилән күн олуб-олмадығыны о билмирди (С. Рәһман). *Биринчи* һеч бир мүгавилә јазамајачајыг, белә ишдә сәнәд сахламаг мәсләһәт дејил, *икинчиси дә,* сиздән пудуна он гәпик алачағам, анчаг Мухтар бәјлә һаг-һесабы беш гәпикдән еләјәчәјәм. *Әввәлән,* сән сраға күн милис шө'бәсинә кәтириләндә биз о мәктубун шәклини чәкмишик. *Икинчиси исә,* одур ки, мәктубун мәзмунуну Һәлимә бизә јазыб. Сән һәр шејдән әввәл Ағасәлими тапмалы, онун мәктәбдән кәнарда өзүнү нечә апардығыны, аилә вәзијјәтини, кимләрлә отуруб-дурдуғуну, нә кими ишләрлә мәшғул олдуғуну, *нәһајәт* Һәлимәнин јанына нә үчүн кәлиб-кетдијини өјрәнмәлисән (Ч. Әмиров).

8. Арзу, истәк билдирән ара сөзләр.

Бары, каш, каш ки, биргә, тәки вә саир кими арзу, истәк, билдирән ара сөзләр чүмләјә бүтөвлүкдә аид олур вә данышанын һиссини чатдырыр.

Мәсәлән: *Каш* инсанада елә һүнәр олады ки, башгасынын үзүнә бахан кими, нечә адам олдуғуну биләјди (М. Һүсејн). *Тәки,* сизин мәнә ишиниз дүшсүн (Ч. Әмиров). *Каш ки,* мән өләјдим Шириндән әввәл. Мәним нә дәрдим вар *тәки,* сән јаша! (С. Вурғун).

Ара сөзләрин чүмләдә ишләнмә јери сәрбәстдир, чүмләнин әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләнә билир, ара сөзләр чүмләнин әсас үзвләриндән веркүл васитәсилә ајрылыр, чүмләнин әввәлиндә ишләнмиш ара сөзүндән сонра, ортасында ишләнмиш ара сөзүн һәр ики тәрәфиндән, сонда ишләнмишдән исә әввәл веркүл гојулур.

Мәсәлән: *Доғрусуну десәк,* о, Јәдулладан бәрк горхурду (Ч. Әмиров). *Бәлкә,* мән ону евдә тапмадым. Молла ада, *адам өләчәк,* пис адам дејилди (Ч. Әмиров). Мәһсулдарлыг планыны, *доғрудур,* јеринә јетирә билмәмишик. Тәнбәллик, *әлбәттә,* бу күнүн тәләбләрилә тутмур. Јүз һектар тахылымыз чыхмајыб, *дүздүр?* Сујунуз буланыгдыр, *дејәсән* (М. Ибраһимов).

Ара чүмләләр

Ара чүмләләр әсас чүмләнин мүәјјән үзвүнү, јахуд үмуми мәзмуну ајдынлашдырыр. Ара чүмләләр ара сөзләр кими чүмләнин үзвләрилә грамматик чәһәтдән бағланмыр, лакин әсас чүмләдә ифадә едилмиш фикрә мүхтәлиф мүнасибәт билдирир. Ишләклијинә көр ара сөздән аздыр. Мәсәлән: Бу фәһләләр—*о, әли илә јанында дајанмыш үч-дөрд фәһләни көстәрди*—бу саат мә'дәндән ихтисар едилибләр (С. Рәһман). Бир аздан бағда чәмиси отузгырх адам олдуғу һалда *(бунларын чохусу мәктәблиләрди),* әтраф казак тәрәфиндән мүһасирәјә алынды. (М. Һүсејн). Рза Гәһрәманинин Фирудинә дедији дүнәнки һадисә *дүздүр, Фирудин сәһәр бу һадисәни ешитмишди,* ону бир аз да кәдәрләндирди. (М. Ибраһимов). Јох, ора, дағлара (Мәммәдәли әли илә намә'лум бир сәмти көстәрди, нәдәнсә, она елә кәлирди ки, Гарабағ Бакынын дағлыг һиссәси тәрәфиндәдир) әлибош гајытмаг истәмирәм.

(С. Рәһман) Билирсинизми, ушаглар нә вар—мән истәр-истәмәз Ваһидин сөзүнү кәсмәјә мәчбур олдум—бу сөһбәтләр мәним үчүн гаранлыгдыр (И. Һүсејнов).

САДӘ ЧҮМЛӘНИН СТРУКТУР-СЕМАНТИК ТИПЛӘРИ

Елә садә чүмләләр вардыр ки, онлары чүмлә үзвләринә ајырмаг олмур, еләләри дә вар ки, онлар чүмлә үзвләринә ајрыла билир. Садә чүмләләрин бу хүсусијјәтини нәзәрә алараг онлары ики група бөлмүшләр: 1) үзвләнмәјән садә чүмләләр вә 2) үзвләнән садә чүмләләр.

Үзвләнмәјән садә чүмләләр

Үзвләнмәјән садә чүмләләрә сөз—чүмләләр, дахилдир.

Сөз—чүмләләр

Дилдә елә чүмләләр вардыр ки, онун формалашмасында мәтнин, шәраитин вә интонасијанын ролу бөјүкдүр. Бунлар сөз—чүмлә адланыр: Сөз—чүмлә эксәр һалларда мүсаһибәләрдә бә'зи һалларда исә монологларда ишләдилир. Сөз—чүмлә диалогда башгасынын фикринә данышанын мүнасибәтини, монологда исә өз фикринә мүнасибәти билдирмәклә јанашы, динләјичинин диггәтини чәкмәјә дә хидмәт едир. Сөз — чүмләләр чаваб чүмләсини әвәз етдији үчүн буна чүмлә әвәзләри дә дејилир.

Мәсәлән:—Сән, дејәсән, бал истәмирсән?—*Хејр.* Варлы достунун наһарда нә јејәчәјини сорушду: Адәм хан чох әсәби вә кобуд чаваб верди: *Һеч нә.* Индичә јыхылачағыны билиб, әлачсыз галараг үчүнчү дәфә ата јалварды:—Көмәк ет.—*Јахшы,*—дејә ат разылашды.—Сән тәк вә чәм сајлары өјрәндин?—*Бәли,* мүәллим.—Мәндән инчимәдин ки?—*Гәтијјән.* Мәним кәлдијими атана хәбәр верәрсән.—*Баш үстә.* —Сиз дә кедәчәксиниз?—*Бәс нечә? Әлбәттә.*

Сөз—чүмләләр тәсдиг мә'налы (баш үстә, бәли, аһа, бәс нечә, мүтләг, әлбәттә вә с.); инкар мә'налы (хејр, гәтијјән, јох, әсла вә с.); һејрәт, тәәччүб мә'налы (јох а, јох чаным, вә с.), шүбһә мә'налы (бәлкә дә, бәлкә, олсун ки вә с.) васитәләрлә ифадә олунур. Сөз—чүмләләр дилин гәнаәтә мејллилијинин нәтичәсидир. Сөз—чүмлә тәкчә чаваб дејил, о һәм дә суала мүнасибәтдир. Сөз аз олса да, мәзмун јығчам вә дәриндир.

Үзвләнән садә чүмләләр

Үзвләнән садә чүмләләр чүмлә үзвүнә көрә тәсниф едилир. Буна көрә дә үзвләнән (јә'ни чүмлә үзвүнә көрә мүәјјәнләшә билән), чүмләләрин чох зәнкин нөвләри вардыр.

Мүбтәда вә хәбәр чүмләнин әсас хәттини тәшкил едир. Бә'зи садә чүмләләрдә мүбтәда вә хәбәр ја сөз, ја да сөз бирләшмәси илә ифадә олунур. бә'зиләриндә исә баш үзвләрдән јалныз бири иштирак едир. Елә чүмләләр дә вар ки, орада баш үзвләрлә јанашы икинчи дәрәчәли үзвләр иштирак едир. Бә'зән баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрдән бири бурахылыр. Демәк чүмлә үзвләринин иштиракына көрә садә чүмләләр үч група ајрырыр:

I. Баш үзвләрин иштиракына көрә.

II Баш үзвләрлә јанашы икинчи дәрәчәли үзвләрин иштиракына көрә.

III. Баш вә икинчи дәрәчәли үзвләрин бурахылыб-бурахылмамасына көрә.

Баш үзвләрин иштиракына көрә садә чүмләнин нөвләри

Баш үзвләрин иштиракына көрә садә чүмләләр ики група бөлүнүр:

1. Тәктәркибли чүмлә.
2. Чүттәркибли чүмлә.

Тәктәртибли чүмлә

Тәктәркибли чүмләләрдә баш үзвләрдән бири—ја мүбтәда, ја да хәбәр иштирак едир. Буна әсасән тәктәркибли чүмләләрин ики нөвү вар:

1. Хәбәр әсасында формалашан тәртәркибли садә чүмләләр.

2. Мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли садә чүмләләр, хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли садә чүмләләрдә, мүбтәда иштирак етмир. Буна мүбтәдасыз тәктәркибли чүмләләр дә дејилир. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли садә чүмләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләр ишләнә биләр. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрин ашағыдакы нөвләри вар:

1. Шәхссиз чүмләләр,
2. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр,
3. Үмуми шәхсли чүмләләр.

Шәхссиз чүмлә

Мүбтәдасы олмајан вә тәсәввүр едилмәјән тәктәркибли чүмлләр шәхссиз чүмлә адланыр. Хәбәр әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләрин башга нөвләриндән (гејри-мүәјјән шәхсли вә үмуми шәхсли) фәргли олараг, шәхсиз чүмләдә хәбәрә әсасән мүбтәданы бәрпа етмәк гејри-мүмкүндүр. Мәсәлән:

Пәнчәрәмизә бахма, *анамын ачығы тутур* (М. Һүсејн). *Мәним ачлығым јохдур.* Јолдашлар, *елә етмәк лазымдыр ки,* һәр шеј вахтында олсун. (Ш. Гурбанов). Үз-көзүндән јорғунлуг төкүлүр. Һеч кәсин сәндән хошу кәлмир (М. Сүлејманов).

Шәхссиз чүмләләр фе'ли вә исми хәбәрли олур. Мәсәлән: Баһарын ган гајнадан илыг күнләриндән бири иди. (С. Дағлы). Јајын ахырлары иди (М. Сүлејманов). Сүфрәјә әјләшмәк вахтыдыр. Чискинли пајыз күнүдүр (М. Ибраһимов5. Һәзин күләк әсәң бир ахшамды. О заман мәним он беш јашым вар иди. (М. Һүсејн). Мәнә елә кәлирди ки, артыг јолу тапмышам (Ә. Мәммәдханлы). Фикрини дејиб гуртаранда јығынчагда отуранларын һеч бириндән сәс чыхмады (М. Һүсејн). Меһрибанын горхудан рәнки ағарды, әринә јазығы кәлди (М. Сүлејманов).

Шәхссиз чүмләнин хәбәри јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул етмиш сөз вә бирләшмәләрлә ифадә олунан тамамлыг тәләб едир.

Мәсәлән: Китабларын тәблиғиндә вә сатылмасында кинотеатрын директору Баһадур Казымовун әмәјини гејд етмәк лазымдыр. Сон әлли илдә Абшерона бу чүр гар јағдығыны көрән олмамышдыр (М. Һүсејн). Онун Диларәјә јазығы кәлирди. Ағыр мүһасирә ичәрисиндә олан Ленинграддакы анасындан һеч бир хәбәр чыхмады (М. Ибраһимов).

Фе'ли хәбәрли шәхссиз чүмләләрин хәбәри шәхссиз фе'лләрлә, фразеоложи бирләшмәләрлә, шәхссизлик мә'насы билдирән дикәр фе'лләрлә, мәсдәрлә, бә'зи мәчһул фе'лләрлә вә с. ифадә олунур.

Мсәлән: Сәнә белә лазымдыр,—дејә оғланын атасы дилләнди. Кечәдән хејли кечмишди. Беләләринә бизим арамыз-

да јер јохдур. Мәһкәмәдә мараглы бир ишә бахылырды. Драм театрынын салонунда нәфәс-нәфәсә отурмуш адамлара баханда Таһири һејрәт көтүрдү. Бир мүддәт сонра һаман варлы адамын моллаја иши дүшдү. Она көрә дә бу гәдәр фикирләшмәјә, ган гаралтмаға дәјмәз (Ә. Вәлијев). Бизә әзијјәт вермәк истәмәјибләр.

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин хәбәри III шәхсин чәминдә олур. Лакин шәхс мүәјјән олмур. Белә чүмләләрдә гејри-мүәјјәнлик анлајышы гејри-мүәјјән кәмијјәт билдирән -лар, -ләр шәкилчиси васитәсилә әмәлә кәлир. Мәсәлән: *Гојмурлар,* ишимизи көрәк. Дәгигә уғрунда мүбаризә апармаг, *нечә дејәрләр,* ганыма, илијимә ишләјиб. *Дүшүнүрдүләр* ки, гоча устаны һеч бир раһатлығы олмајан гаранлыг пис отагларда, көһнәлмиш мүлкдә гојмаг олмаз (М. Сүлејманов).

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрдә шәхсин өзү дејил, онун иши мараг ојадыр. Мәзмунундан асылы олараг гејри-мүәјјәнлик мүхтәлиф кејфијјәтли олур.

а) Иш көрән һәм данышана, һәм дә динләјәнә бәлли олмајанда гејри-мүәјјәнлик даһа гүввәтли олур. Мәсәлән: *Дејирләр*, сон вахтлар өзүнү әлә ала билмир. Сиз, *нечә дејәрләр,* Гурбан јолдаш, өз адамынсыныз, әркиниз чатыр. Елә бил кабинетдә гәфилдән шимшәк чахды, отуранларын үстүнә *су әләдиләр* (М. Сүлејманов).

б) Иш көрән данышана бәлли, динләјәнә мәчһул олдугда гејри-мүәјјәнлик орта гүввәдә олур. Мәсәлән: *Дејирләр,* бир јекәсини дә бу јахынларда атыблар (Ш. Гурбанов). Гоча, хәстә кишијә сәнин үстүндә *чәза верирләр* (М. Сүлејманов).

в) Иш көрән һәм данышана, һәм дә динләјәнә мә'лум олдугда гејри-мүәјјәнлик зәиф гүввәдә олур. Мәсәлән: Сиздән *хаһиш едирләр.* Адама *белә едәрләр.* Дејәсән, ону *кәтирирләр.*

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр ја ајрыча садә чүмлә кими, ја да мүрәкәб чүмләнин тәркибиндә ишләнә биләр. Мәсәлән: Дејирләр, тој олачаг. Мәнә *дедиләр ки* сиз ишә чыхмамышсыныз. Бах, буна көрә дә *дејирләр ки,* Хәзәр дүнјанын ән мави дәнизидир (М. Һүсејн).

Гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрин хәбәри III шәхс чәмдә фе'лин мүхтәлиф шәкилләри вә заманлары илә ифадә

олуна билир. Мәсәлән: Онун динмәдијини, динмәк фикриндә олмадығыны көрәндә, дәриндән көксүнү өтүрдү, гапыны да чәкмәдән, јенә ағыр-ағыр јеријиб көздән өтдү. Һәфтәдә бир мүстәнтигин јанына чағрылыр, галан вахтлар исә бир адамлыг камерада сахланылырды (М. Һүсејн). Данышыға илк дәфә киришдикләри үчүн нә едәчәкләрини билмәлидирләр. (М. Ибраһимов). Сабаһ кәтириб вермәлидирләр. Гој һамыја хәбәр верилсин. Сәни өзбашына бурахсалар, һәр шеј әлдән кедәр.

Үмуми шәхсли чүмләләр

Үмуми шәхсли чүмләләрдә мүбтәда ишләнмир. Белә чүмләләрин хәбәри II шәхсин тәки вә III шәхсин чәми илә ифадә олунса да, бүтүн шәхсләрә аид ола билир. Үмуми-шәхсли чүмләләр гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләр кими тәктәркибли чүмләләрин бир нөвүдүр. Лакин бу чүмләләр ән чох аталар сөзү, нәсиһәт, мәсләһәт мәзмунлу олур. Үмуми шәхсли чүмләләрин хәбәри фе'лин әмр шәкли, хәбәр шәкли, арзу шәкли вә с. илә ифадә едилир. Мәсәлән:

Газ вур, газан долсун. Ганы ганла јумазлар. Ағламајан ушаға сүд вермәзләр. Нә доғрарсан ашына, о чыхар гашығына. (Аталар сөзү). Памбыг чох зәриф шејдир, кәрәк онун назыны чәкәсән (Ә. Вәлијев). Елә һәмишә ешидәрдин ки, о, хәстәдир (Ә. Вәлијев). Дөјмә тахта гапымы, дөјмәјим дәмир гапыны. Адымы сәнә гојум, сәни дә јана-јана (Аталар сөзү).

Үмуми шәхсли чүмләләр һәм ајрыча садә чүмлә кими, һәм дә мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә ишләнир. Мәсәлән: Кәрәк кимлә јола чыхдығыны биләсән. Кәрәк әввәлчәдән дүшүнәсән ки, атдығын бу илк аддым сәни һара апарар. Исти аша су гатмазлар. Вахтында гызыны дөјмәјән ана, сонра дизини дөјәр.

2. Мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли садә чүмләләр. Мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләләр әшја вә һадисәләрин адлары чәкилир, онларын һаггында һеч бир мә'лумат верилмирсә дә, мөвчудлуғу чүмләјә мәхсус интонасија илә билдирилир. Белә чүмләләрдә хәбәр иштирак етмир, она көрә дә бә'зән бунлар хәбәрсиз тәктәркибли чүмләләр адландырылыр. Һәр ики адда мәзмун ваһид олараг галыр. Мүбтәда әсасында формалашан тәктәркибли чүмләнин бир нөвү, адлыг чүмлә нөвү вардыр.

Адлыг чүмлә

Адлыг чүмләләр грамматик чәһәтдән формалашмаса да, чүмлә интонасијасы илә битмиш фикир ифадә едән сөз вә сөз бирләшмәләриндән ибарәт тәктәркибли чүмләдир. Мәсәлән: Шуша галасы. Вагифин еви. Кечә. Гаранлыг. Бакы, Мүгәддәс торпаг. Ана вәтән.

Адлыг чүмләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләр дә иштирак едир. Бунлар әсасән, тә'јин, тамамлыг, јер зәрфлији, заман зәрфлијиндән ибарәтдир. Мәсәлән: Шән мусиги сәдасы. Вида сәсләри (Ә. Гәдирзадә)). Гырх биринчи илин гышы (Ә. Мәммәдханлы). Шахталы, боранлы бир күн, сојуг вә гаранлыг бир кечә. (С. Рәһман). Москва, шам ағачлары, сакит чај (Ш. Гурбанов). Һәлә о көзләр, узун гара кирпикләрин араја алыб охшадығы ири чазибәдар, мәхмәри, ағыллы көзләр. Мин бир мә'на дашыјан, каһ әзизләјиб, каһ истеһза илә, каһ да зарафатјана күлән о көзләр, о үз...ондакы мәлаһәт, ...тәбәссүм (М. Сүлејманов). Һава саф, сәрин, Зүмрүд тәки көј дәниз... Бағ, ағачлар, мејнәләр. (М. Сүлејманов). Һәр кечә кино, театр, гонаглыг... (И. Әфәндијев).

Адлыг чүмләләр јығчамлыг јаратмаг үчүн чох әһәмијјәтлидир вә һәм ше'рдә, һәм дә нәср әсәрләриндә бундан истифадә олунур.

Чүттәркибли садә чүмлә

Баш үзвләрин иштиракы илә (мүбтәда, хәбәр) ифадә едилән чүмлә чүттәркибли чүмлә адланыр. Чүттәркибли чүмләләрдә һәм мүбтәда, һәм дә хәбәр ајрыча сөз вә ја сөз бирләшмәси илә ифадә едилир. Мәсәлән: Ана торпаг гүввәт алыр икидләрин мәрд сәсиндән (С. Вурғун). Тавус нефтчиләрин сифаришилә вериләчәк консертдә иштирак етмәјә үрәкдән разылашмышды (М. Сүлејманов). Бу күн гоншу кәндләрдән гызлар, оғланлар бура јығышмышдылар (С. Гәдирзадә).

Һәмин чүмләләрдә мүбтәда (торпаг, Тавус, гызлар, оғланлар) вә хәбәр (гүввәт алыр, разылашмышды, јығышмышдылар) иштирак етдијинә көрә чүттәркиблидир.

Чүттәркибли садә чүмләләрдә баш үзвләрлә јанашы онлары мүәјјәнләшдирән вә дәгигләшдирән икинчи дәрәчәли үзвләр дә иштирак едир. Баш үзвләр өз әтрафына мүбтәда вә хәбәрлә әлагәләнә билән сөзләр јығмагла мүбтәда вә хә-

бәр групу әмәлә кәтирә билир. Мүбтәдаја аид олан тә'јин мүбтәда илә бирликдә мүбтәда групуну, тамамлыг, зәрфлик вә бунлара аид тә'јин дә хәбәрлә бирликдә хәбәр групу әмәлә кәтирир. Мәсәлән:

Үзүнтүлү мүһакимәләр јүрүдән, бүтүн кечәни планлар гуран Әһмәд, инди даһа шәһәрә кетмәк истәмирди (М. Сүлејманов). Мән буругларын арасында кәзиб доланырам (С. Рәһимов). Бизә гапыны ачан гыз јекә бир мәчмәји илә ичәри кирди (Ш. Гурбанов).

Бу чүмләләрдә мүбтәда (Әһмәд, мән, гыз) өз әтрафына ону мүәјјәнләшдирән тә'јин (үзүнтүлү мүһакимәләр јүрүдән, бизә гапыны ачан) илә бирликдә мүбтәда групуну; хәбәр (кетмәк истәмирди, кәзиб доланырам, ичәри кирди) өз әтрафына тамамлыг (мәчмәји илә), зәрфлик (инди, шәһәрә буругларын арасында) вә тә'јин (јекә) илә бирликдә хәбәр групуну јаратмышдыр.

Чүттәркибли чүмләләр икинчи дәрәчәли үзвләрин иштиракына көрә ики чүр олур: мүхтәсәр чүмлә вә кениш чүмлә.

Чүттәркибли мүхтәсәр чүмләләрдә икинчи дәрәчәли үзвләр иштирак етмир. Онлар јалныз мүбтәда вә хәбәрдән ибарәтдир. Мәсәлән:

Бакы бағлары кимсәсиз иди (С. Гәдирзадә). Ағајев әлавә етди. (М. Сүлејманов). Сонанын ушаглары јетим галды (Мир Чәлал). Һәкимин кәндә кетмәси фајдалыдыр (Ә. Вәлијев). Рәшид кетди (М. Сүлејманов). Тәбиәтин көзәллијинә арха чевирмәк халгын милли сәрвәтинә арха чевирмәк демәкдир. Тәбиәти мүфлисләшдирмәк, јохсуллашдырмаг торпағы јетимләшдирмәк демәкдир («Улдуз»).

Бу чүмләләр мүбтәда (Бакы бағлары, Ағајев, Сонанын ушаглары, һәкимин кәндә кетмәси, Рәшид, тәбиәтин көзәллијинә арха чевирмәк, тәбиәти мүфлисләшдирмәк, јохсуллашдырмаг) вә хәбәрдән (кимсәсиз галды, әлавә етди, јетим галды, фајдалыдыр, халгын милли сәрвәтинә арха чевирмәк демәкдир, торпағы јетимләшдирмәк демәкдир) ибарәт олдуғуна көрә чүттәркибли садә мүхтәсәр чүмләләрдир.

Баш үзвләрлә јанашы икинчи дәрәчәли үзвләри олан чүмләләр садә кениш чүмләләр адланыр. Мәсәлән: Мән онларын нечә таныш олдугларыны хатырладым (Ә. Садыг). О, дәрин бир кәдәр ичәрисиндә көзләрини јерә дикди (М. Ибраһимов). Сүкуту анчаг сакит-сакит ахан булағын һәзин шырылтысы позурду (И. Шыхлы). О, чаја дүшәркән, әл атыб бир ағачын будағындан тутду (С. Рәһман).

Биринчи чүмләдә мүбтәда (мән), хәбәрдән (хатырладым) башга тамамлыг (онларын нечә таныш олдугларыны); икинчи чүмләдә мүбтәда (о) вә хәбәрдән (көзләрини јердикди) башга зәрфлик (кәдәр ичәрисиндә) вә тә'јин (дәрин); үчүнчү чүмләдә мүбтәда (булағын шырылтысы) хәбәрдән (позурду) башга тамамлыг (сүкуту) вә тә'јин (сакит-сакит ахан); дөрдүнчү чүмләдә мүбтәда (о), хәбәрдән (тутду) башга тамамлыг (ағачын будағындан) вә зәрфликдә (чаја дүшәркән, әл атыб) иштирак етмишдир.

Чүттәркибли кениш чүмләләр икинчи дәрәчәли үзвләрин мигдары гәдәр групплара бөлүнә биләр. Мәсәлән: Тикинти рәиси Фәрманы мүдафиә едирди (М. Һүсејн). Хортумуну јухары галдырмыш һүндүр екскаваторлар ирәлиләјирди (Ә. Садыг). Шираслан инадла сусурду. Дәниздән сүтун кими учалан ләпәләр көјәртәни арамсыз јујурду (М. Сүлејманов).

Биринчи чүмләдә мүбтәда (тикинти рәиси), хәбәрдән (мүдафиә едирди) башга васитәли тамамлыг (Фәрманы); икинчи чүмләдә мүбтәда (екскаваторлар), хәбәрдән (ирәлиләјирди) башга тә'јин (хортумуну јухары галдырмыш; үчүнчү чүмләдә мүбтәда (Шираслан), хәбәрдән (сусурду) башга зәрфлик (инадла); дөрдүнчү чүмләдә мүбтәда (ләпәләр), хәбәрдән (јујулурду) башга тә'јин (дәниздән сүтун кими учалан), тамамлыг (көјәртәни), зәрфлик (арамсыз) иштирак етдијинә көрә кениш чүмләләрдир.

Чүттәркибли кениш чүмләләр һәмчинин үзвлү ола билир. Мәсәлән: Бу бөјүк тәдбирин һәјата кечирилмәсиндә колхоз партија тәшкилаты, онун үзвләри, хүсусилә Поладов, Маһмуд әми, Фәрзәли киши, Рәшид, Марал чох әмәк сәрф етмәли олачагдыр (Т. Әфәндијев). Гадын кәдәрли көзләрини Әкрәмдән ајырмадан нә һагдаса дүшүнүр вә үрәјиндә өзү илә данышырмыш кими арабир аста-аста башыны тәрпәдәрәк көкс өтүрүрдү (С. Гәдирзадә). Мән хырда кәндләрин бирләшиб Сәдәфлидә ваһид кәнд салынмасыны, Чамал јеринин истифадәјә верилмәси үчүн колхоз партија тәшкилатынын тәшәббүсүнү алгышлајыб үрәкдән бәјәндијими сөјләдим (М. Сүлејманов). Гыврым сачлы, ајдын бахышлы кәлин нурлу көзләрилә гонаглары саламлады. Јаз кәләндә Мәрјәм шәһәрин бүтүн гадынлары кими, бә'зән гоншуларын, јахуд рәфигәләринин вә һәмишә Әнвәрин көмәји илә евини бәзәјир, күзкүсүз шкафын, јазы столунун, диван чарпајынын јерләрини дәјишир, күчәјә бахан пәнчәрәләрини евә ағыр-

лыг кәтирән гыш пәрдәләриндән азад едир, онларын әвәзиндә јүнкүл, чит пәрдәләр асыр (Ч. Һүсејнов).

Чүттәркибли садә чүмләнин баш үзвләри мүхтәлиф васитәләрлә дүзәлир. Бурада ән мараглы чәһәт исми хәбәрли чүмләләрдә өзүнү көстәрир. Варлығын вәзијјәтини билдирән исим хәбәр, варлығын өзүнү билдирән исә исә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнир. Мәсәлән:

Уста Рамазан көһнә буруг устасы иди (М. Һүсејн). Бу, шам јемәји иди. (М. Ибраһимов). Муса киши шәһәрдә кино механики иди (Мир Чәлал).

Хәбәри һеч бир хәбәрлик шәкилчиси гәбул етмәјән чүттәркибли чүмләләрдә бә'зән мүбтәда хәбәрин, бә'зән дә хәбәр мүбтәданын әламәтини билдирир. Мәсәлән:

Мән дә ки, нахырчы (С. Рәһимов). Оғул мән (М. Сүлејманов). Хәбәри хәбәрлик категоријасы гәбул етмәјән чүттәркибли чүмләләр әксәр һалларда мүрәккәб чүмлә тәркибиндә ишләнир, чүмлә үзвүнүн сырасы көзләнилир, мүбтәда әввәл, хәбәр сонра ишләнир, мүбтәда илә хәбәр арасында әдат ишләнир вә хәбәр хүсуси вурғу илә дејилир. Мүрәккәб чүмлә тәркибиндә әсасән гаршылашдырма характерли олур. Мәсәлән: Кәнд тәсәррүфат мәктәбини битирән мән, агрономлуг едән сән (Ә. Вәлијев). Һачыдан кәлән мән, хәбәр верән сән (Аталар сөзү). Мән бир ушаг, сән бир ана (С. Вурғун). Бу мәхлуг нечә, сән дә елә (Ч. Чаббарлы). Бу да бәрә. Сән дә ки белә. Бу да алмалар. (Ә. Садыг). Мән бир марал, сән бир овчу. Мән тәләбә, сән мүәллим. Сән хүсуси, мән колхоз. Сән бир варлы, мән бир фәгир. Сән бир күбар,мән бир чүнун. Сән Нәсрәддин шаһын һәрәми, мән сәфаләт ичиндә чапалајан бир сәрсәри (Ч. Чаббарлы).

1. Хәбәри биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан чүттәркибли садә чүмләләрдә ашағыдакы һалларда да I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри парчаланмыр, бүтөвлүкдә көтүрүлүр. Мәсәлән:

Мән ән хошбәхт инсанам (Р. Рза), Валлаһ, бу Әһмәд лап гәрибә оғландыр. Бәли, Әһмәд һалына тәәссүф едиләси оғландыр (М. Сүлејманов). Товуз ханым хошхасијјәт гадындыр. Ибад һөрмәтчил кишидир.

2. Хәбәри әмәлә кәтирән биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи илә мүбтәда ејни лексик ваһид оларса, бирләшмә парчаланмыр. Мәсәлән: Бу гурд јаман гурддур (С. Вурғун). Сөз дә чох ағыр сөз иди (Мир Чәлал).

3. Хәбәрин икинчи тәрәфи «шеј» сөзү илә ифадә олунар-

са, тәрәфләр парчаланмыр. Мәсәлән: Аја, Әһмәд, сән нә јаман шејсән. Мөһкәм јердә отуруб чај ичмәк, горхмамаг, һеч кәсдән үркмәмәк јахшы шејдир.

4. Мүбтәданын ифадә олундуғу сөзүн лексик мә'насы хәбәри ифадә едән сөзүн лүғәви мә'насына ујғундурса, тәрәфләр парчаланмыр. Мәсәлән: Диларә ағыллы гыздыр. Огтај әмәксевәр оғландыр. Азәрбајҹан зәнкин јердир. Мурад киши чох меһрибан инсандыр. (Мир Ҹәлал).

БҮТӨВ ВӘ ЈАРЫМЧЫГ ҸҮМЛӘЛӘР

Ҹүттәркибли ҹүмләләрин јухарыда көстәрилмиш нөвләринин һамысы бүтөв ҹүмләләрдир. Она көрә дә бурада ајрыҹа башлыг алтында бүтөв ҹүмлә һаггында данышмаға һеч бир еһтијаҹ јохдур.

Јарымчыг ҹүмләләр

Ҹүмләнин јарымчығы бүтөв ҹүмләләрлә мүгајисәдә мејдана чыхыр. Мәктәб грамматикаларында јарымчыг ҹүмләләр баш үзвүн бу вә ја дикәринин бурахылмасы илә бағлы сәчијјәләндирилир. Јарымчыг ҹүмлә өз мәзмун вә гурулушуну мәтндә реаллашдыра билир. О, мәтндән кәнарда ҹүмлә јох, адиҹә сөздүр. Буна әсасән јарымчыг ҹүмләләри ики група бөлүрләр: а) бурахылмыш үзвү әввәлки ҹүмләләрлә мүәјјәнләшдирән (контекстуал) јарымчыг ҹүмләләр вә б) бурахылмыш үзвү үмуми мәтнин мәзмунуна көрә мүәјјәнләшән (еллиптик) јарымчыг ҹүмләләр.

Јарымчыг ҹүмлләрин ән чох ишләнән нөвү диалоглу нитгдә верилмиш суаллара ҹаваб ҹүмләләридир.

Бу ҹәһәтдән јанашылдыгда јарымчыг ҹүмләнин ашағыдакы нөвләри вардыр.

1. Мүбтәданын суалына ҹаваб ҹүмләси вә ја хәбәрсиз јарымчыг ҹүмлә. Мәсәлән:

—Устаны ким көзләјир?—*Мән* (Ә. Садыг)

—Бәс сахта брилјанты сәнә ким сатыб?—*Наташа адлы бир гыз* (Ҹ. Әмиров).—Ахы нә олуб, ким сизи инҹидиб?—*Һәкимләр* (Мир Ҹәлал).

1. Хәбәрин суалына ҹаваб ҹүмләси вә ја мүбтәдасыз јарымчыг ҹүмләләр. Мәсәлән:

—Демәк, бизим тикинтидә даһа азарлы олмајаҹагдыр?

—*Әлбәттә, олмајаҹаг.*

—Сизин адыныз нәдир?

—*Марија Петровна—ахмазларын сакини* (Ә. Садыг)

—Сән онун нәјисән?—*Һеч нәји, чобаны.* Кәнч овчу чидди бир төвр илә: Аған кимдир—деди.—*Бағыр* (Ә. Мәммәдханлы).

3. Тамамлығын суалына чаваб чүмләси вә ја мүбтәда вә хәбәрсиз јарымчыг чүмләләр. Мәсәлән:

—Бәс сән чаваб мәктубуну кимә вермәли идин?—*Рантикә* (Ч. Әмиров).

Султан:—Бу гәдәр шеји биз нә едәчәјик?—дејә сорушду. Вәли чох дүшүнмәдән: Отағымызы бәзәрик, галанларыны да устаја верәрик. дејир. Султан бу чавабдан севинир:—Һә, *устаја, моллаја јах, устаја.—Әлбәттә, устаја* (Ә. Садыг).—Јухуда сән кими көрмүшдүн?

—*Сәни.*—Мәктубу кимә јазырсан?—*Анама* (М. Һүсејн).

4. Тә'јинин суалына чаваб чүмләси Мәсәлән:

—Бөјүкханым нә гәдәр пул вериб?

—*Ики мин беш јүз манат* (Ч. Әмиров).

—О, нечә јолашдыр?—*Јахшы* (М. Һүсејн).

5. Зәрфлијин суалына чаваб чүмләси. Мәсәлән:

—Бәс Меһди һара кетди?

—*Гәраркаһа* (Һ. Сејидбәјли).

—Сән нечә олмаг истәјирсән?

—*Әлбәттә, јухарыда шығыјан о гара гуш кими* (М. Һүсејн)

—Сиз буруға нә вахт гајыдачагсыныз?

—*Бир һәфтәдән сонра* (М. Сүлејманов).

—Бәс фырылдагчы Мәммәдаға Әчәлов Бөјүкханымын евинә нә үчүн кәлиб?

—*Әлбәттә ону алдатмаға, сахта брилјант вә јахуд гызыл сатмаға* (Ч. Әмиров).

—Һарада олурсан?

—Бах, *о евдә* (Мир Чәлал).

Јарымчыг чүмләләрин икинчи нөвү еллиптик чүмлә адланыр. Белә чүмләләрлә фикир даһа образлы олур. Илк бахышда еллиптик чүмләләр адлыг чүмләјә охшаса да, (һәр икисинин дә хәбәри јохдур) онлар бир-бириндән фәргләнир. Белә ки, еллиптик чүмләләрдә бурахылмыш үзвү мәтнин мәзмунуна көрә мүәјјәнләшдирмәк олур, јарымчыг чүмләләрдә исә верилмиш суала әсасән бәрпа етмәк олур. Еллиптик чүмләдә бәрпаја еһтијач јохдур.

Тәктәркибли чүмләләрдән фәргли олараг, јарымчыг чүмләләр персонажын нитгиндә ишләдилир. Јарымчыг чүмләләр диалог нитгиндә иштирак едән биринчи тәрәфин суалына чаваб чүмләси олдуғуна көрә мәтндән кәнар һеч бир фикир билдирмир.

Тәктәркибли чүмләләрдә баш үзвләрдән бири иштирак етмәсә дә, фикир там ифадә олунур, һеч бир чатышмазлыг дујулмур, һеч бир үзвүн бәрпасына еһтијач олмур. Тәктәркибли чүмләләр мәтндән кәнарда ишләнә билир. Хәбәрин суалына чаваб чүмләсиндән фәргли олараг, хәбәр әсасында формалашан тәктәртибли чүмләләрдә мүбтәда ја јохдур, ја да бәрпасына еһтијач олмур. Јарымчыг чүмләнин хәбәри III шәхсин тәки илә, тәктәркибли чүмләнин хәбәри II—III шәхс илә ифадә олунур.

САДӘ ЧҮМЛӘНИН КЕНИШЛӘНМӘСИ

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндә елә садә гурулушлу чүмләләр вар ки, онларда мәзмун мүрәккәблији, фикир чохлуғуна раст кәлинир. Садә гурулушлу чүмләләрин мәзмунча мүрәккәбләшмәси фе'ли бирләшмәләр һесабына јараныр. Фе'л төрәмәләри олан фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, фе'ли исим өз әтрафына мүәјјән сөзләр топлајыр вә бүтөвлүкдә бир синтактик суала чаваб верәрәк мүрәккәб үзв олур. Һәмин бирләшмәләрдә донуг шәкилдә фикрин мәзмуну өзүнү сахламыш олур ки, бу да садә гурулуша малик олан чүмләнин мәзмунуна бир нечә фикир әлавә едә билир[1].

Мәсәлән: Зәһмәткешләрин һәјаты илә даим марагланан, онларын мадди рифаһынын јүксәлмәси гајғысына галан Залхај һәмин наразылығын тезликлә арадан галдырылмасына чалышды. Дилара һеј данышды, бу ил Ритса көлүнә кедәркән нечә күлмәли вәзијјәтә дүшдүкләриндән, јени рәфигәси Нәркиздән, «Волга»ларыны артыг өзү сүрдүјүндән, ики күндән сонра тәзә Италија филми кедәчәјиндән һај-күјлә данышды (Елчин). Баһалы вә көзәл кејинмәсинә, бүтүн консерт, театр, кино примјераларынын бирини дә бурахмамасына вә һәмин јерләрдә диггәт мәркәзиндә олмасына, Карловы-Варыдан тутмуш Шушаја гәдәр бүтүн курортларда истираһәт етмәсинә, Әбдүл Кәрајлы илә бирликдә Авропа өлкәләринин әксәријјә-

[1] Бах: Набат Абдуллајева. Садә чүмлә, 1979, сәһ. 29.

тини, Асија, Африка, һәтта Америка өлкәләринин дә бә'зисини кәзмәсинә, вахтыны гонаглыгларда кечирмәсинә бахмајараг, һәсән анасынын һәјат тәрзинин бу фираванлығынын заһирдән олмасыны һисс едирди (Елчин).

Биринчи нүмунәдә мүбтәда (Залхај), хәбәр (чалышды), тамамлыг (наразылығын тезликлә арадан галдырылмасына), тә'јиндән (зәһмәткешләрин һәјаты илә даим марагланан, онларын мадди рифаһынын јүксәлмәси гајғысына галан), һәмин) ибарәт чүттәркибли садә гениш чүмләдир.

Гурулушуна көрә садә олан бу чүмләдә фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунан тә'јинләр фе'ли исим тәркиби илә ифадә олунан тамамлыгларда донуг шәкилдә фикир мәзмуну вардыр. Фе'ли бирләшмә илә ифадә олунмуш чүмлә үзвүндә дикәр үзвләрдән фәргли олараг мүәјјән фикир әһатә олунур. Икинчи вә үчүнчү нүмунәләрдә дә мүрәккәб мәзмун фе'ли бирләшмәнин һесабына јаранмышдыр.

Сөз бирләшмәсинин бир нөвү олан фе'ли бирләшмәләрин әмәлә кәлмәсиндә апарычы, мәркәзләшдиричи сөз фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә фе'ли исимдир. Фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, фе'ли исим вә мәсдәр фе'лә мәхсус бир сыра хүсусијјәтләри өзүндә сахладығына көрә өз әтрафына онунла мүәјјән суал васитәсилә бағлана билән сөзләр топлајыр.

Мәсәлән: Ахшам гаранлығы јаваш-јаваш әзәмәтли шәһәрин үстүнә енәндә онлар шәһәрә чатдылар (М. Сүлејманов). Көјләрә баш вуран гәдим биналар дајанмыш әввәлки әзәмәтилә (С. Вурғун). Ағајев каһ чидди, каһ да һәлим бир сәслә устаны јумшалтмаға, дилә тутмаға чалышырды (М. Һүсејн).

Биринчи чүмләдә фе'ли бағлама (енәндә) өз әтрафына *ахшам гаранлығы јаваш-јаваш әзәмәтли шәһәрин үстүнә* сөзләрини, икинчи чүмләдә фе'ли сифәт (баш вуран) *көјләрә* сөзүнү, үчүнчү чүмләдә мәсдәр (јумушалтмаға, дилә тутмаға) *каһ чидди, каһ да һәлим бир сәслә устаны* сөзләрини топламышдыр. Фе'ли бирләшмәнин әтрафындакы сөзләр фе'л төрәмәси олмадан чүмләнин башга үзвләри илә синтактик әлагәјә кирә билмир, анчаг фе'л төрәмәси илә бирликдә бир синтактик суала чаваб олур вә чүмләнин мүрәккәб үзвү вәзифәсиндә чыхыш едир[1]. Мәсәлән:

Ана долухсуна-долухсуна диплому додагларына апарды, бағрына басды, көзләриндә јаш көрүнәндә јадына чохдан унудулмуш мүчрү дүшдү (К. Һүсејноғлу).

[1] Бә'зән чүмләдә бир үзв һәм фе'л төрәмәси, һәм дә тәсрифләнән фе'llә ејни суалла синтактик әлагәјә кирә билир, мәсәлән: Сәријјә мәни гучаглајыб өпдү чүмләсиндә **мәни** сөзү фе'ли бағлама илә дә, хәбәрлә дә әлагәләнә билир.

Биринчи нүмунәдә нә етди? суалына *апарды, бағрына басды, јадына дүшдү* сөзләри чаваб олур вә бунлар һәмчинс хәбәрләрдир. Ким? суалына *ана* сөзү чаваб олур, мүбтәдадыр. Нә чүр суалына *долухсуна-долухсуна* сөзү чаваб олур вә тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир. Һара? суалына *додагларына* сөзү чаваб олур вә јер зәрфлијидир. Нәји? суалына *диплому* сөзү чаваб олур вә واситәсиз тамамлыгдыр. Нә вахт? суалына *көзләриндә јаш көрүнәндә* фе'ли бағлама тәркиби чаваб олур вә заман зәрфлијидир. Һәмин тәркибин фе'л төрәмәси *көрүнәндә* фе'ли бағламадыр. *Көзләриндә* сөзү һарада? суалы илә, *јаш* сөзү нә? суалы илә һәмин фе'ли бағлама илә идарә әлагәсиндә бирләшмишдир. Һансы? суалына *чохдан унудулмуш* фе'ли сифәт тәркиби чаваб олур вә тә'јиндир. Һәмин фе'лин тәркибиндә нә вахт? суалы илә *чохдан* сөзү фе'лли сифәтлә (унудулмуш) синтактик әлагәјә кирир.

Апарылмыш тәһлилдән көрүндүјү кими фе'ли бирләшмәнин әтрафындакы сөзләр мүәјјән суалларла јалныз фе'ли тәркибин сонунда дуран фе'л төрәмәсинә бағланыр, онунла синтактик әлагәјә кирир. Фе'л төрәмәсинин фе'лдән көтүрүб өзүндә һифз етдији мүәјјән хүсусијјәтләрлә әлагәдар олараг, бирләшмәдәки сөзләр дә синтактик әлагә, чүмлә үзвүнә хас олан ән'әнәви суаллара чаваб ола билмәк кими әламәтләри сахламышдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, фе'ли бирләшмәдәки сөзләр чүмләнин башга үзвләри илә фе'л төрәмәсиндән кәнарда синтактик әлагәјә кирә билмир. Беләликлә дә, фәалијјәтсизләшир.

Чүмлә үзвләринин гурулушундан мә'лумдур ки, чүмләнин мүрәккәб үзвләри синтактик ваһидләрлә, јә'ни II—III нөв тә'јини сөз бирләшмәси вә фе'ли бирләшмәләрлә ифадә олунур.

Мәсәлән:

Хошдур бу дағларын сәрин һавасы,
Чал, гарышсын она күрчү һавасы (С. Вурғун).

Јол узандыгча Надирин дүшүнчә вә мүһакимәләри дә артырды (Мирзә Мүштаг). Нардаран галасынын архасындан бојланан күнәш өз шәфәгилә Хәзәрин мави суларыны нура гәрг етмишдир (С. Гәдирзадә).

Јухарыда верилмиш нүмунәләрә нәзәр салаг: мүрәккәб мүбтәда икинчи нөв (күрчү һавасы) вә үчүнчү нөв (дағларын һавасы. Надирин дүшүнчә вә мүһакимәләри) тә'јини сөз бирләшмәләри илә ифадә олунмушдур: Сонунчу чүмләнин واситәсиз тамамлығы (Хәзәрин суларыны) да III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмушдур. Мүрәккәб заман зәрфлији (јол узандыгча) фе'ли бағлама тәркибилә, мүрәккәб тә'-

јин (Нардаран галасынын архасындан бојланан) фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмушдур. Лакин һәмин мүрәккәб үзвләрә диггәтлә нәзәр јетирилсә, көрәрик ки, ифадә олундуғу синтактик ваһидин хүсусијјәтиндән асылы олараг, бу үзвләрин мүхтәлиф имканлары вардыр. Доғрудур, һәмин үзвләрин һамысына предикативлик јарадан ујғун грамматик үнсүрләр артырыла биләр вә бунлардан чүмлә дүзәлтмәк олар. Лакин бу үмуми чәһәтләрлә јанашы, әсаслы фәрг ондан ибарәтдир ки, тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан үзв дахил олдуғу чүмләјә һеч бир информасија әлавә едә билмир, һалбуки, фе'ли тәркиблә ифадә олунан үзв чүмләјә һәм дә әлавә информасија кәтирә билир.

Мәсәлән: Мөһсүм әми сағ әлинин ики бармағыны дик тутараг јухары галдырды (С. Гәдирзадә). Бу чүмлә мүбтәда (Мөһсүм әми), хәбәр (јухары галдырды), зәрфликдән (сағ әлинин ики бармағыны дик тутараг) ибарәт чүттәркибли садә кениш чүмләдир. Һәмин чүмләдә ики фикир мүшаһидә олунур: Мөһсүм әминин сағ әлинин ики бармағыны дик тутмасы вә Мөһсүн әминин әлинин јухары галдырмасыдыр.

Јахуд башга бир чүмләјә нәзәр салаг. Кәнч гүввәтли голу илә Пәрвиз кишинин белиндән јапышанда, елә бил гочанын ајаглары јердән үзүлдү (С. Гәдирзадә).

Бу чүмләдә мүбтәда (гочанын ајаглары), хәбәр (јердән үзүлдү) вә заман зәрфлијиндән (кәнч гүввәтли голу илә Пәрвиз кишинин белиндән јапышанда) ибарәт чүттәркибли садә кениш чүмләдир. Бурада да ики фикир мүшаһидә олунур: кәнч гүввәтли әли илә Пәрвиз кишинин белиндән јапышды вә һәмин вахт гочанын ајаглары јердән үзүлдү.

Бүтүн бунлар фе'ли бирләшмәләрин көмәји илә мүшајиәт олунса да, фе'ли бирләшмәләр чүмлә үзвлүјүндә галыр. Фе'ли бирләшмә илә ифадә олунан мүрәккәб үзв башга синтактик ваһидләрлә ифадә олунан мүрәккәб үзвдән тәкчә бирчә шејлә, информасија билдирмәклә фәргләнир. Садә гурулушлу чүмләләрин мүрәккәб мәзмунлу олмасы мәһз фе'ли тәркибләрин гејд олунан хүсусијјәтләри илә бағлыдыр.

Беләликлә, дилимиздәки чүмләләр гурулушуна көрә ики чүр: садә вә мүрәккәб олса да, мәзмунуна, информасија јүкүнә көрә үч чүр: садә гурулушлу садә мәзмунлу, садә гурулушлу мүрәккәб мәзмунлу вә мүрәккәб гурулушлу мүрәккәб мәзмунлу олур. Әлбәттә, бу сәтирләрин мүәллифи бунлары сөјләмәклә чүмләнин нөвләринә јени бир шеј әлавә етмәк нијјәтиндән узагдыр. Мүәллифин әсас мәгсәди мүрәккәб мәзму-

нун чүмләнин гурулушуна тә'сир едә билмәдијини мәзмунла гурулушун фәргини шәрһ етмәкдән ибарәтдир[1]. Һәм грамматик гурулушлу, һәм дә семантик чәһәтдән сөз бирләшмәләриндән фәргләнән «тәркибләр әшјанын јерини, заманыны, кејфијјәтини вә тәрзини һәрәкәтә көрә мүәјјәнләшдирир. Лакин грамматик гурулушуна көрә тәркибләр чүмлә сәвијјәсинә галха билмир, онлар чүмләнин мүәјјән бир үзвү олур»[2].

Чүттәркибли садә чүмләләр ән чох ашағыдакы фе'ли тәркибләр һесабына кенишләнир.

-ан.-. шәкилчили фе'ли сифәт тәркиби васитәсилә ифадә олунан мүбтәда, хәбәр, тә'јин, зәрфлик һесабына кенишләнән мүрәккәб мәзмунлу садә чүмләләр.

Мәсәлән:

Елинин, обасынын гајғысына галан, шад күнү илә севинән, кәдәринә шәрик олан, доғма колхозунун инкишафы наминә чалышан әмәк баһадырына бундан көзәл нә ад вермәк олар? Көдәк бојлу, назик сүмүклү, көзләринин алты торбаланмыш, бухағы салланмыш Солтан Кәрајлы аз данышан, сөзләринә вә һәрәкәтләринә хүсуси бир фикир верән, һәр шејин јерини билән, бүтүн инчә мәтләбләри анлајан сәмими бир киши иди (Елчин). Интизам севәнләр, өзләрини сакит етмәјә чалышанлар отурачагдакы енли вә галын гајышлары чыхардыб белләрини сөјкәнәчәјә бағладылар (Ч Һүсејнов). Вәтән јолунда, намус уғрунда, азадлыг үчүн вурушмаларда икидлик, сәадәт көстәрәнләр, голуну итирәнләр тарихдә голсуз гәһрәман адланачаглар (Ә. Вәлијев). О, архивдән чыхан кими мән әризә јазыб апардым (М. Һүсејн). Назимин лајиһәләрини, доғрудан да, Илјас мүәллим дејән јердә, диссертасијалар мүдафиә олунан залда мүзакирә етдиләр (М. Чәлал). Сәлбиназ ханым онлара јахынлашанлара бахырды (Елчин). Ону һәр шејдән чох нараһат едән гызынын бүтүн тәһлүкәсизлик әмрләринә лагејд галмасы иди (Әфган). Архадакылар чанаглы бағаадымлары илә ашағы тинин башына чатана гәдәр биз ишимизи гуртардыг (Р. Нури). Гашыг дошаб ичиндә батан кими, авар да су ичиндә еләә батмаға башлады (Суат Дәрвиш). Анамын өзүнәмәхсус әһд-пејманы олан кими, мәним дә өзүмә көрә планларым вар (Ә. Вәлијев). Һәмишә чамаат арасында көрүнән орта бојлу, арыг бәдәнли, сифәтиндә сејрәк чопуру олан бу меһрибан кишини танымајан јох иди. (Һ. Аббасзадә).

---

[1] Пабат Абдуллајева, Садә чүмлә. Бакы, 1979, сәһ. 34—35.

[2] Ә. Чавадов. Дил ваһидләринин сырасы (Азәрбајчан дили материаллары әсасында), докторлуг диссертасијасы, Бакы, 1975, сәһ. 200.

Сумгајыт ону гуруб јараданлар, гојнунда јашајыб хошбәхт һәјат сүрәнләрдән өтрү чох әзиздир.

Һәмин нүмунәләрдә -ан... шәкилчили фе'ли сифәт тәркибләри мүбтәда (интизам севәнләр, өзләрини сакит етмәјә чалышанлар, вәтән јолунда, намус уғрунда, азадлыг үчүн вурушмаларла икидлик, сәдагәт көстәрәнләр, голуну итирәнләр), хәбәр (бу меһрибан кишини танымајан јох иди), тамамлыг (онлара јахынлашанлара, ону гуруб јараданлар, гојнунда јашајыб хошбәхт һәјат сүрәнләрдән өтрү), тә'јин (елинин, обасынын гајғысына галан, шад күнү илә севинән, кәдәринә шәрик олан, доғма колхозунун инкишафы наминә чалышан, аз данышан, сөзләринә вә һәрәкәтләринә хүсуси бир фикир верән, һәр шејин јерини билән, бүтүн инчә мәтләбләри анлајан, сифәтиндә сејрәк чопуру олан), заман зәрфлији (архивдән чыхан кими, архадакылар чанаглы бағa аддымлары илә ашағы тинин башына чатана гәдәр), јер зәрфлији (Илјас мүәллим дејән јердә), мүгајисә—бәнзәтмә зәрфлији (гашыг дошаб ичиндә батан кими, анамын өзүнәмәхсус әһд-пејманы олан кими) вәзифәсиндә ишләнмишдир.

-мыш.. шәкилчили фе'ли сифәт тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш тә'јин, тамамлыг, зәрфлијин һесабына кенишләнмиш мүрәккәб мәзмунлу садә чүмләләр.

Мәсәлән:

Лакин пәракәндә һалда үзүнә, чијинләринә сәпәләнмиш, вахтындан әввәл ағармыш сачлары ону даһа да јашлы көстәрирди. Кечән ил һазырланмышлары бу тәрәфә јығдылар (Г. Илкин). Булудлу дағын зирвәсинә аз галмыш күнәш батды (Г. Исмајылов). Бир нечә күн кечмиш Лејла Надирдән хаһиш етди. Ахшам Күлнара башыны ашағы салараг, үрәксыхан фикирләрә гәрг олмуш һалда евә гајыдырды (Ә. Бабајева).

Һәмин нүмунәләрдә тә'јин (пәракәндә һалда үзүнә, чијинләринә сәпәләнмиш, вахтындан әввәл ағармыш), тамамлыг (кечән ил һазырланмышлары), зәрфлик (булудлу дағын зирвәсинә аз галмыш, бир нечә күн кечмиш, үрәксыхан фикирләрә гәрг олмуш һалда) -мыш... шәкилчили фе'ли сифәт тәркиби илә ифадә олунмушдур.

-дыг... мәнсубијјәт шәкилчили фе'ли сифәт тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш тә'јин, тамамлыг вә зәрфлик һесабына кенишләнән мүрәккәб мәзмунлу садә чүмләләр.

Мәсәлән:

Шушалы Сејидин, Гарјағды Чаббарын хош авазла охудуғу муғамат, сејкаһ, чәбһә боју ешидилирди (Ә. Әбүлһәсән).

Кәнддә ушаг бағчасы ачмағын зәрури олдуғуну кәндин ағсаггалы, гочаман коммунист Ибадулла Балајев тәклиф етмишдир. Һидајәт *бу гәрибә көрүшүн мә'насына өзлүјүндә чатмаг нијјәтиндә олдуғуна көрә* суал вермәк истәмирди (Б. Бајрамов).

-дыг... мәнсубијјәт шәкилчиси:— дан фе'ли сифәт тәркиби васитәсилә ифадә олунан сәбәб зәрфлији һесабына кенишләнмиш садә чүмләләр. Мәсәлән: Чејран нә үчүнсә бу күн *бәдәниндә бир ағры һисс етдијиндән* јер-јурду јыр-јығыш еләмәмишди (Ә. Чәфәров).

-ачаг... шәкилчили фе'ли сифәт тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш тә'јин вә тамамлығын һесабына кенишләнән садә чүмләләр. Мәсәлән: Бу көјдәләнләр Һәсән вә Һәсән кимиләрин арзуларынын истәкләринин вә ејни заманда күчләринин, гадирликләринин *«ичәри шәһәрдә» учалачаг* вә *һәр тәрәфдән көрүнәчәк* абидәси оларды (Елчин). *Кәләчәкдә нә едәчәји һаггында* Ромешин гәрарыны бирчә танры билир (Р. Тагор).

-малы..., -асы..., -маз... шәкилчили фе'ли сифәт тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш тә'јин вә тамамлығын һесабына кенишләнән садә чүмләләр. Мәсәлән: Рәһманкилин рајонунун *баһарда кәзмәли* јерләри, *ов етмәли* мешәләри, *әтрафында отуруб истираһәт етмәли* сојуг булаглары чохдур. Рејһан *күл тохумларынын әкиләсиләрини* апарды. Рүстәм киши үрәјиндә Кәләнтәр Ләләшә гаршы *нифрәтлә долу барышмаз* бир һиддәт дујду (М. Ибраһимов)

-ыб... шәкилчили фе'ли бағлама тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш тәрзи-һәрәкәт вә сәбәб зәрфлији һесабына кенишләнмиш садә чүмләләр. Мәсәлән: Јеканә ајрылыб чәлд аддымларла евләринә тәрәф јолланды вә *күчә гапыларындан ичәри кирәндә башыны дөндәриб* чијнинин үстүндән керијә бахды (С. Гәдирзадә). Елдар *сөһбәтин чох дәринә кетдијини вә өзү тәрәфиндән һәддиндән артыг нәзакәтсизлијә јол вердијини баша дүшүб* јериндән галхды вә гол саатына бахараг арвадыны тәләсдирди (Гылман Илкин).

-анда..., -чәк.. шәкилчили фе'ли бағлама тәркиби илә ифадә олунмуш заман зәрфлији һесабына кенишләнән садә чүмләләр. Мәсәлән:

Дәрсә кәләндә, дәрсдән гајыданда Сабирин көзләри күчәдәки адамлар арасында јалныз ону ахтарды (М. Һүсејн). Инди Гулам ондан јеканә јадикар галан бу *автоматы синәсинә сыханда* санки өлән әскәрин үрәк дөјүнтүләрини дујду (С. Гәдирзадә). *Мәрјәмин адыны ешитчәк* Новруз галын гара гашларыны чатды (Ч. Һүсејнов).

-мадан..., -ма..., -мыш..., -аркән.. шәкилчили фе'ли бағлама тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш заман вә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији һесабына кенишләнән садә чүмләләр. Мәсәлән:

О, дөрд-беш күндән бәри үрәјини нараһат едән бу *суалларын чавабыны алмамыш, бу сирри өјрәнмәмиш* әл чәкмәјәчәкди (М. Һүсејн). *Чејраны көрмәдән, танымадан* евләнмишди (Ә. Чәфәрзадә). Ағакүл *али мәктәбин тарих факултәсиндә охујаркән*, бә'зи чаванлар кими һансы пешә далынча кедәчәјини билмирди.

-дыгча..., -ынча..., -ар... (-маз...) шәкилчили фе'ли бағлама тәркиби илә ифадә олунмуш заман зәрфлији һесабына кенишләнән садә чүмләләр. Мәсәлән: *Гыз евләринә јахынлашдыгча* уғулту да, топ сәсләри дә бәркиди (С. Гәдирзадә). *Јолчулар вә атлылар ајагларыны јердән көтүрәр-көтүрмәз* онларын изләрини гар долдурурду. *Голтуг ағачыны көтүрүб гапыдан чыхар-чыхмаз* гоча бирдән бүзүшүб дивара сөјкәнди (И. Һүсејнов).

-дыгда... шәкилчили фе'ли бағлама тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш заман зәрфлији һесабына кенишләнән садә чүмләләр.

Мәсәлән:

Ана тәбиәтин бу е'чазкар гүдрәт вә гүввәт мүчәссимәсинә бахдыгда һәјат ешги баһар сулары тәк чошур. Котан *бә'зән шырымдан чыхдыгда, бычаглар дашлара гычырты илә сүртүлүб гығылчым вә јаныг ији вердикдә,* мән *отурачагда атылыб силкәләндикдә дә* сусурдум (Ч. Ајтматов).

-араг... шәкилчили фе'ли бағлама тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш тәрзи-һәрәкәт вә сәбәб зәрфликләри һесабына кенишләнән садә чүмләләр.

Мәсәлән:

Әввәлчә ади бир әскәр олан бу кәнч ики ил сонра һәрби курса көндәрилмиш, давамлы, ирадәли вә бачарыглы олдуғу үчүн *јахшы мүвәффәгијјәт әлдә едәрәк* забит рүтбәсинә галха билмишдир (М. Ибраһимов). Голларыны башынын алтында чарпазлајыб архасы үстә дивана узанмыш Јеканә *көзләрини тавана зилләјәрәк* фикрә далмышды (С. Гәдирзадә). Әшрәф *арабир илк ешгини, даһа сонра јени гурдуғу аилә һәјатынын позулдуғуну дүшүнәрәк* кәдәрләнирди (А. Шаиг).

-а... шәкилчили фе'ли бағлама тәркиби васитәсилә ифадә олунмуш зәрфлик васитәсилә кенишләнән садә чүмлә. Мәсәлән: Рүстәм киши *шинелинин әтәјини јелләдә-јелләдә* өзүнү маариф идарәсиндән чөлә атды (М. Ибраһимов). Зәрникар

ханым узун *донунун әтәји илә көзләрини silә-silә* Шамха-лын архасынча чығыра дүшдү (И. Шыхлы).

-маг... шәкилчили мәсдәр тәркиби васитәсилә ифадә олун-муш мүбтәда, гамамлыг, зәрфлијин һесабына кенишләнән садә чүмләләр.

Мәсәлән:

Һәјатыны мәһәббәт еләјиб, онунла инсанлары исиндир-мәк, бу мәһәббәти ишыг еләјиб гаранлыға чиләмәк дә хош-бәхтликдир (Ф. Дәркаһов). Өзүнү чохбилмиш көстәрмәк азча шеји камил билмәји сүбут етмәкдән асандыр (Б. Бајрамов). Бир адамы унутмаға чалышмаг елә даим ону дүшүнмәк, ону хатырламаг демәкдир (И. Мәликзадә)). Һеч бир күнаһы олмајан бу гызы истинтаг етмәјә мән јол вермәрәм (Р. Тагор). Ону дидмәјә, парчаламаға һазыр идим, ону тәһгир етмәк фик-риндә идим. (Ф. Дәркаһов). Мән Хәзәрин ојнаг ләпәләринә тамаша етмәкдән дојмурдум (Т. Әфәндијев). Мәни әһатә едән бу садә адамлары көрдүкдә фәрәһимдән, севинчимдән ганад-ланмаг дағларын үстүнү өртән ајдын сәмаја галхмаг, ганад-ларымы кениш ачараг учмаг, һеј учмаг арзулардым (Т. Әфәндијев). О отуз илдән бәри көз бәбәји кими горудуғу тибб елминин гануну хилафына кетмәјә чәтинлик чәкир(Әф-ган). Исмајыл бригадада икитәрәфлилик јаратмамаг үчүн Угрјумовун нөгсанларынын үстүндән кечмәјә чалышырды (Әфган). Атасынын ағыр һәрәкәтиндән сонра биринчи дәфә олараг ајрылмаг, евдән чыхыб Мајаны да көтүрәрәк өзүнә диррик јаратмаг фикринә дүшдү (М. Ибраһимов).Сәмәд бу гара әли кәнара итәләмәклә кифајәтләнди (И. Һүсејнов). Ха-ричи ханым имарәтин дахили сәлигә-сәһманыны өз зөвгүнә ујғун гурмаг мәгсәди илә ишә башлады (С. Рәһимов). Меһри бәја-баша чатдырдығы икид баласыны бағрына басмагла бү-түн интизар вә никаранчылыглары, өмрү боју чәкдији бүтүн әзаб вә әзијјәтләри, гајғы вә нифрәти, һәр шеји, үрәксыхан, һәр шеји унутду(Мир Чәлал). Бурадан чәбһәни јарыб чох ирәли кечмәк вәзијјәтин хејринә дејилди (С. Гәдирзадә).

Һәмин нүмунәләрдә мүбтәда (һәјатыны мәһәббәт еләјиб онунла инсанлары исиндирмәк, бу мәһәббәти ишыг еләјиб гаранлыға чиләмәк, өзүнү чохбилмиш көстәрмәк, бир адамы унутмаға чалышмаг, бурадан чәбһәни јарыб чох ирәли кеч-мәк), тамамлыг (гызы истинтаг етмәјә, ону дидмәјә, парча-ламаға, Хәзәрин ојнаг ләпәләринә тамаша етмәкдән, фәрәһим-дән, севинчимдән, ганадланмаг, дағларын үстүнү өртән ајдын сәмаја галхмаг, ганадларымы кениш ачараг учмаг, һеј учмаг,

тибб елминин гануну хилафына кетмәјә азча шеји камил билмәјн сүбут етмәкдән; Угрјумовун нөгсанларынын үстүндән кечмәјә), тә'јин (ону тәһгир етмәк, евдән чыхыб Мајаны да кәтүрәрәк өзүнү диррик јаратмаг), зәрфлик (бригадада икитәрәфлилик јаратмамаг үчүн, имарәтин дахили сәлигә-сәһманыны өз зөвгүнә ујғун гурмаг мәгсәди илә, боја-баша чатдырдығы икид оғлуну бағрына басмагла), мәсдәр тәркиби илә ифадә олунмуш вә дахил олдуғу чүмләнин мәзмунуну мүрәккәбләшдирмишдир.

-ма.. шәкилчили тәркиб васитәсилә ифадә олунан мүбтәда, тамамлыг, тә'јин, зәрфлијин һесабына кенишләнмиш садә чүмләләр:

Мәсәлән:

Тәбиәтин горунмасы, көзәллијин горунмасы, торпағын горунмасыдыр, инсанын физики, әгли, руһи дүнјасынын горунмасыдыр. Онун бу барәдә һеч кәслә данышмамасына сәбәб там бир лагејдлији, биканәлијидир (Анар). Әлинин көзләринин дүшүнчә ичиндә гырпылмасы онун гане олмамасыны көстәрирди (Ј. В. Чәмәнзәминли). Һамы кими о да сырави бир дөјүшчү тәк өн атәш хәттинә көндәрилмәсинә, бир јоллуг өлүб гуртармасына үрәкдән разы иди. (С. Гәдирзадә). Мајанын кәлмәси илә Рүстәм киши аиләдә јени вәзијјәт јарандығыны, даһа доғрусу, гајғы вә дәрдләрин артдығыны дујмагда иди. Бә'зиләри бу һаваларын бирдән-бирә гызышмасыны јазын тез кәлмәси кими изаһ едирди. Гошатхан арвадынын сүрүшүб јыхылмасындан вә палчыға батмасындан еһтијат едирди. (М. Ибраһимов). Кәндә пәһләван кәлмәси дә, Рәһманла Бәһманын орталыға чыхыб белләринә дәмир доламалары да еләбил талејин иши иди (И .Һүсејнов).

Бу нүмунәләрдә мүбтәда (тәбиәтин горунмасы, онун бу барәдә һеч кәслә данышмамасына сәбәб, Әлинин көзләринин дүшүнчә ичиндә гырпылмасы, кәндә пәһләван кәлмәси, Рәһманла Бәһмәнин белләринә дәмир доламалары), тамамлыг (онун гане олмамасыны, сырави бир дөјүшчү тәк өн атәш хәттинә көндәрилмәсинә, бир јоллуг өлүб гуртармасына, һаваларын бирдән-бирә гызышмасыны, арвадынын сүрүшүб јыхылмасындан вә палчыға батмасындан), зәрфлик (Мајанын кәлмәси илә, јазын тез кәлмәси кими) вә хәбәр (торпағын горунмасыдыр, инсанын физики, әгли, руһи дүнјасынын горунмасыдыр), фе'ли исим тәркиби илә ифадә олунмушдур

Азәрбајҹан дилиндәки садә ҹүмләләрин бир гисминин **дашлашмыш ҹүмләләр**[1] һесабына кенишләнмәк имканы вардыр. Дашлашмыш ҹүмләләр садә ҹүмлә тәркибиндәки үзвләрлә синтактик әлагәјә кирир вә бир үзвүн суалына ҹаваб олур. Мүәјјән фикир билдирсә дә, ҹүмлә үзвлүјүндән кәнара чыха билмир.

Мәсәлән:

Худајар ханын гылынҹдан бу гәдәр дәм вурмасы мәним хошума кәлир—дејә Рза хан күлә-күлә үзүнү биринчи забитә тутду. О, *көрүлән ишләри тә'јин етмәк истәјирмиш кими* јанјөрәсинә нәзәр салыб, башыны булајараг дејинирди (М. Сүлејманов). Маариф мүдири *синиф отағынын давамлылығыны јохлајырмыш кими* дабанларыны јерә вура-вура кәзинирди (Мир Ҹәлал).

Дашлашмыш ҹүмләләрин хәбәри исми вә фе'ли олур. Исми хәбәрли дашлашмыш ҹүмләләрин хәбәри *јохдур, лазымдыр, дејилдир* сөзләри илә ифадә олунур.

Мәсәлән:

Ҹавад күнашыры ораја кәлир, гоншу кишинин евә аз вә һәрдәнбир кәлдијини ешидиб даһа да хатирҹәм олур, *јахшы ки, һеч кәс әзиз ҹәлаләтими әлимдән алмаг хәјалында дејилдир*, дејә өз-өзүнә севинирди (М. М. Казими). Көрпә јашларында ушаглардан биринә сојуг дәјәндә вә ја һансы сәбәбдәнсә бир јери ағрыјанда ата вә ана бәрк һәјәҹана дүшәр *чәтини ајағы јер тутана гәдәрдир, ајағы јер тутду фикир јохдур*—дејә бир-биринә тәсәлли верәрдиләр (М. Ибраһимов). Әзизбәјов исә *мәним һеч нәдән горхум јохдур*—дејә полисин күчүнү бир гәдәр шиширдән достуна гајғысыз бир тәбәссүмлә ҹаваб верди. (М. Һүсејн). Ајна, *инди бу лазымдыр* дејиб күлүмсәди (Ш. Әскәров). *О көрүнән Гала бојнудур,* дејиб Һәмид атыны јолун сағына дөндәрди (Ш. Әскәров).

Фе'ли хәбәрли дашлашмыш ҹүмләләрин хәбәри фе'лин әмр, хәбәр вә арзу шәкли илә ифадә олунур.

а) фе'лин әмр шәкли илә, мәсәлән:

Ширзада сөз кәлмәсин дејә, Телли арвад јериндән дурду, әлини гашынын үстүнә гојду, көзүнү гыјараг күндоғаны сүзүб бели көтүрдү вә саһәнин трактор тута билмәмиш, о бири гырағыны белләмәјә башлады (М. Ибраһимов).

---

[1] Дашлашма термини предикатив форманы сахламасына бахмајараг, һәрәкәтдән галмаг, донуг вәзијјәтдә олмаг кими баша дүшүлмәлидир. Бах: Набат Абдуллајева, Садә ҹүмлә, Бакы, 1979, сәһ. 47.

б) фе'лин хәбәр шәкли илә, мәсәлән:

Анчаг профессордан хаһиш едәрәм ки, *сәнә о өзү бахар*, дејә һәким елә биринчи күн гәрибә хәстәнин садәлөвһ сөһбәтини профессора билдирмишдир (Г. Хәлилов). *Гызыныз тибб институтунун һансы шө'бәсиндә охујур?*—дејә Сәлимә Зијнәт бачыдан сорушду (И. Әфәндијев).

в) фе'лин арзу шәкли илә, мәсәлән: *Мән чинајәт етмәмишәм ки, сүбуту да ола* дејә өзүнә тәскинлик верди. (Ә. Вәлијев)

г) фе'лин мүрәккәб хәбәр шәкли илә, мәсәлән:

Гонаг башына кәлән фәлакәти *күлмәли бир әһвалат данышырмыш кими* нәгл етмәјә башлады (Ә. Әбүлһәсән). Онларын көзләри бир-биринә саташанда бир гәдәр дә мәнә јахынлашыб кизли бир шеј хәбәр алырмыш кими јавашча сорушду (А. Гулијев).

Дашлашмыш чүмләләр *кими* вә *дејә* сөзләринин васитәсилә ишләндији чүмлә тәркибиндә чүмлә үзвү олур. *Кими* сөзү хәбәри мүрәккәб хәбәр шәклинин индики заман рәвајәти илә, *дејә* сөзү хәбәри фе'лин әмр вә садә хәбәр шәкли илә ифадә олунан дашлашмыш чүмләләрдә чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнир. Мәсәлән: Јорға атлары ирәли вә кери чапан бухарапапаг, енли күмүш тоггалы бәј балалары *өзләрини кәлинләрә көстәрирләрмиш кими* мин чүр бүсат ачыр, көчү тәләсдирир, нөкәрләри гамчылајырдылар (Ә Вәлијев). Гадын *күбарлара мәхсус әдәб гајдаларыны позмасын дејә* башгаларынын ону ешидиб-ешитмәдијини јәгин етмәк үчүн әтрафа бојланды (Ж. Саид). *Камилов комсомола ағзы сүд гохусу верән ушаглар кими бахыр,—дејә* Алтај әлини јумруглады (С. Рәһимов). Гадын кәдәрли көзләрини Әкрәмдән ајырмадан нә һагдаса дүшүнүр вә *үрәјиндә өзү илә данышырмыш кими* арабир аста-аста башыны тәрпәдәрәк көкс өтүрүрдү (С. Гәдирзадә). Онларын көзләри бир-биринә саташанда *Чәмил үрәјиндән охланмыш кими* донуб јериндәчә галды (Н. Нағыјев). Әлигулу *өлүмдән аман истәјирмиш кими* јалварырды. Сона *өз-өзүнә данышырмыш кими* дејинди (М. Сүлејманов).

Дашлашмыш чүмләләр чүмләнин мүбтәдасы, тамамлығы вә зәрфлији ола билир.

1 Мүбтәда вәзифәсиндә, мәсәлән:

Өлдү вар, дөндү јохдур (Ә. Бабајева).

2. Тамамлыг вәзифәсиндә, мәсәлән:

Һәр идарәдә бир дејил, бир нечә мүстәбид, бир нечә пад-

шаһ отурмушдур десәм, мүбалиғә етмиш оларам (М. Ибраһимов). *Дүнјада ушаг гығылтысындан тәнтәнәли һимн јохдур* дејән Виктор Һүго нечә дә һаглы иди. Һамы сәнә *чох сағ ол дејәҹәк,* әл чалачаг. (Н. Нағыјев). Әннағынын рајон мәркәзинә кетмәсини Гүдрәт халаја дејәндә: *Хејир ола, а бала, онун рајонда нә иши вар* демишди. (Н. Мирзәјев). Кечәнин гулағына *Күндүз кәлир, гач*—дедим. (С. Рүстәм).

3. Тәрзи-һәрәкәт (зәрфлији вәзифәсиндә, мәсәлән:

Мүһәндис күчә гапысынын өнүндә дуруб *бинанын дашыны, пәнҹәрәни јохлајырмыш кими* бахыр, мәним чыхмағымы көзләјирди (Р. Нури). Гылынчов *ону пәрт еләдијиндән һәзз алырмыш кими* күлүмсәди. *Телли хала, сән аллаһ бир-ики бајаты чағыр, үрәјимиз ачылсын* дејә башында чәһрајы јајлыг олан Пәршан саһәнин гырағына чатанда Телли арвады јахалады. (М. Ибраһимов). Гыз *бундан горхурмуш кими* көнлүнү зорлајыр, бу фүсункар ахынын гаршысындан гачмаға чалышырды (И. Әфәндијев).

4. Мәгсәд зәрфлији вәзифәсиндә, мәсәлән:

Тағы бу ведрәләри Дадаш кешик чәкән заман, гаранлыг *дејә* дәрһал шамы јандырыб һәјәт гапысыны ачмаг үчүн гапынын ағзында гојарды. ...*ҹамаат гапы далында галмасын дејә* дәрһал шамы јандырыб һәјәт гапысыны ачмаг үчүн гаранлыг далана кирди. Гары *дејәҹәји сөзләри башга адамлар ешитмәсин дејә* о тәрәф бу тәрәфә бахды вә мә'налы-мә'налы данышмаға башлады. *Күнәшдә јансын дејә* бурнуму тутдум көјә:

5. Сәбәб зәрфлији вәзифәсиндә, мәсәлән:

Меһри улдузлара бахдыгча үрәјини долдуран ифтихар һисси илә сәсини тәјјарәчи аналарын сәсинә гатараг, *санки һамы ешитсин дејә* тәкрар едир:—Мәним оғлум көјләр адамыдыр (Мир Ҹәлал):

Дашлашмыш ҹүмләләр фе'ли тәркибләрин ичәрисиндә дә ишләнир. Мәсәлән: *Бу гум нијә белә һаваланды дејә* дүшүнән Хәлил кәмәр јеринә гуршанмыш патрондашыны бош јерә гахыб әлини сыхылан үрәјинин үстүнә гојду (М. Һүсејн). Күрсүнүн үстүнә чыхарылмыш чаван, забитин сөзләриндән сонра, *тутдуғу ишләрлә фәхр едирмиш кими* башыны јухары галдырыб ҹамаата дојунча бахды. (Ә. Вәлијев). Гасым *еләбуну көзләјирмиш кими* ҹәлд јериндән галхыб гара бығларыны Һашымын галын додагларына јапышырды (С. Дачлы).

Дашлашмыш ҹүмләләр мүрәккәб ҹүмлә гурулушлу олса да, ҹүмлә үзвү вәзифәсиндән кәнарлашмыр.

Мәсәлән:

Күл олаг, булбул олаг, амма гәфәсдә олмаjаг, деjә Гафар аjаг үстә олмаса да, һәмишәки тостуну тәкрар етди (М. Ибраһимов).

—Бурадаjды, јәгин о бири мангаjа баш чәкмәjә кедиб, деjә узун чатма гашлары алтындан бадамы көзләрини бир нечә ан Хәлилә зилләjиб чаваб верди (М. Һүсеjн). *Мән дә сәнә көмәк едәчәjәм, гоj бунлар кәзиб бахсынлар, деjә* Гызjетәр Гелли арвадла бир јердә арабаjа отурду. (М. Ибраһимов).

МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘ СИНТАКСИСИ

Бир предикатив мәркәзи олан, фикрин битмәси интонасиjасы илә мүшаjиәт едилән синтактик ваһид садә чүмлә адланыр. Ики вә даһа чох предикатив мәркәзи олан, бүтөв бир фикрин ифадәси үчүн ваһид чүмлә интонасиjасы илә мүшаjиәт едилән синтактик ваһид мүрәккәб чүмлә адланыр. Мүрәккәб чүмлә дә садә чүмлә кими үнсиjјәт васитәсидир, фикрин ифадәси васитәсидир, реал һәjатын ин'икасы, данышанын мадди варлыға, керчәклиjә мүнасибәтинин ифадә васитәсидир. Лакин бу охшар вә үмуми олан чәһәтләрлә јанашы аjрылыгда ишләнмиш садә чүмлә илә мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә ишләнмиш садә чүмләләр арасында фәрг вардыр. Бу фәрг һәм мәзмун, һәм дә гурулуш фәргидир. Мәзмун фәрги ондан ибарәтдир ки, аjрылыгда ишләнмиш садә чүмләдә битмә интонасиjасы габарыг, мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә ишләнмиш садә чүмләдә зәифдир. Чүнки мүрәккәб чүмләдә о, ваһид чүмлә интонасиjасынын ичиндә әриjир, башга садә чүмлә интонасиjасы илә бирләшиб ваһид чүмлә интонасиjасынын тәркибинә дахил олур. Мәсәлән: Күн батды, һава гаралды чүмләсиндә бирләшән аjры-аjры чүмләләр (күн батды. һава гаралды) тәкчә күнүн батыб, һаванын гаралмасы һаггында мә'лумат вермәк мәгсәдилә јох, һаванын гаралма сәбәбини көстәрмәjә хидмәт етдиjинә көрә бирләшмишдир. Демәк, садә чүмләдән фәргли олараг мүрәккәб чүмләдә ишләнмиш садә чүмләләр мүәjјән мәзмун ифадә етдиjинә көрә тәсадүфи деjил, һәр чүр садә чүмләләрин бирләшмәси деjил, һәм дә мә'на уjғунлуғу ола билән садә чүмләләрин бирләшмәсидир. Доғрудур, мә'на бә'зи һалларда һәм садә, һәм дә мүрәккәб гурулушлу чүмлә илә верилә билир. Мәсәлән: Күн батдығы үчүн һава гаралды чүмләсиндә олдуғу кими. Лакин бурадакы фәрг јалныз гурулуш фәргидир

Мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә ишләнмиш садә чүмләнин сырасынын да әһәмијјәти аз дејилдир. Belә ки, јухарыдакы чүмләни һава гаралды, күн батды, јахуд һава гаралдығы үчүн күн батды кими ишләтмәк олмаз.

Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләр һәм дахили мә'насына, һәм дә грамматик чәһәтдән бағланма васитәләринә көрә мүхтәлифдир. Дилдә чүмлә үзвләринин кенишләнмәси нәтичәсиндә фе'ли тәркибләр васитәсилә мүрәккәб мәзмун верилир. Лакин һәмин садә чүмләдәки кенишләнмиш үзвдә фикир биткинлији, битмә интонасијасы олмадығына көрә чүмлә ола билмир. Мәзмун мүрәккәблији бу чүмләдә гурулуш мүрәккәблијинә әсас вермир. Одур ки, бу чүмлә фе'ли тәркиб васитәсилә ифадә олунан мүрәккәб мәзмунлу садә чүмләдир[1]. Ејни фикри садә чүмлә илә дә, мүрәккәб чүмлә илә дә вермәк мүмкүндүр. Мәсәлән: Гумру нәнәсинә көзәл чичәкләр һаггында ширин-ширин данышырды, чүнки бу мәнзәрә онун чох хошуна кәлирди (М. Һүсејн).—Бу мәнзәрә онун чох хошуна кәлдији үчүн (кәлдијинә көрә, кәлдијиндән) Гумру нәнәсинә көзәл чичәкләр һаггында ширин-ширин данышырды. Дост она дејәрләр ки, сирр сахлар, пәрдә тутар. (Н. Кәнчәви).—Дост, сирр сахлајана, пәрдә тутана дејәрләр. Бу исә мүәллимдән тәләб едир ки, даһа јахшы ишләсин, габагчыл педагожи тәчрүбәни диггәтлә өјрәнсин.—Бу исә мүәллимдән даһа јахшы ишләмәји, габагчыл педагожи тәчрүбәни диггәтлә өјрәнмәји тәләб едир.

Һәмин чүмләләрин һамысынын мәзмуну мүрәккәб олса да, гурулушуна көрә биринчи вә үчүнчү чүмләләр мүрәккәб, икинчи вә дөрдүнчү чүмләләр фе'ли тәркиблә ифадә олунмуш зәрфлик вә тамамлыг васитәсилә кенишләнмиш садә чүмләдир. Бурада мәзмун бирлији олса да, гурулуш мүхтәлифдир.

Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрин бир-биринә бағлылыг дәрәчәси мүхтәлиф олур. Бу хүсусијјәтинә көрә мүрәккәб чүмләләр ики јерә ајрылыр: табесиз мүрәккәб чүмләләр вә табели мүрәккәб чүмләләр. Табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән компонентләр бәрабәр һүгуглудур, табели мүрәккәб чүмләнин компонентләриндән бири дикәриндән асылыдыр, она табедир.

ТАБЕСИЗ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР

Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә ән азы ики бәрабәр һүгуглу чүмләләр структур-семантик чәһәтдән бирләшир, ваһид чүмлә интонасијасы илә мүшајиәт олунур вә бүтөв бир фикир ифадә едилир.

---

[1] Бах: Набат Абдуллајева. Садә чүмлә, 1979, сәһ. 38.

Тәркиб һиссәләринин гурулушундан асылы олараг табесиз мүрәккәб чүмләләр үч група ајрылыр: а) компоненти јалныз садә чүмләләрдән ибарәт олан табесиз мүрәккәб чүмләләр; б) компоненти садә вә мүрәккәб чүмләләрдән ибарәт олан табесиз мүрәккәб чүмләләр вә в) компоненти мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан табесиз мүрәккәб чүмләләр.

а) компоненти јалныз садә чүмләдән ибарәт олан табесиз мүрәккәб чүмлә; мәсәлән: Адил сујун алтына кириб јох олур, Кәрим ону ахтарыр, Наилә һәр икисини говурду (С. Гәдирзадә). Ахшамлар евләрдән ишыг кәлмир, әграф дәрин бир сүкута батырды (С. Гәдирзадә). Бирдән ишыг күчләнди, узагдан думанлар арасында көрүнән Хәзәр дәнизи күлүмсәди (С. Рәһман).

б) компоненти садә вә мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан табесиз мүрәккәб чүмләләр; мәсәлән:

Мән елимин сыныг телли сазыјам,
Тәкчә ондан разыјам ки, өзүмдән наразыјам
(Б. Ваһабзадә)

Сән мүлкәдарсан, сәнә лазым иди ки, әкдирәјдин, бичдирәјдин вә дөвләт газанајдын (М. Ф. Ахундов). Сәнә доғру сөз дејәндә инанмырдын, инди көрдүн ки, сәһв етмисән (Ә. Һагвердијев) Дәрәнин ортасында бир мүсәлләһ шәхс Салманын габағыны кәсиб бујурду, атдан дүшсүн, бинәва Салман ајаглары титрәјә-титрәјә атдан ашағы енди.

в) компоненти мүрәккәб чүмләдән ибарәт олан табесиз мүрәккәб чүмләләр; мәсәлән: Мән һеч зад билмирәм, анчаг ону ганырам ки, әкәр бу иш дүрүст олмаса, мән кәрәк Һачы Салманы дүнја үзүндә гојмајам, сағ гала. Мәнә сиз тәсәлли верирсиниз ки, мән артыг фикир еләмәјим, горхурсунуз ки, нахошлуғум кери гајыда (М. Ф. Ахундов). Рүстәм бәјин өзүн гандырдым ии, чаным, малымы тармар еләмишәм, о залым оғлу көр мәнә нә чаваб верди: «Мәним гызым бир артыг охумуш гыздыр, сәнә јарамаз (Н.Вәзиров). Китабы ојан бу јана варәгләди вә деди: бош шејдир, ата-баба гајданызла барама сахлајын, аз-чохлуғу бағлыдыр, аллаһын төвфигинә, үрәјиниз дүз олса, бијабанда да барама сахлајыб, мәһсул көтүрә биләрсиз.

Табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләрини әлагәләндирән васитәләр

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонентләринин әлагәләнмәсиндә бағлајычылар вә бағлајычы бирләшмәләр, ишарә әвәзликләри, мәнсубијјәт шәкилчиләри, компонентләрин сырасы, компонентләр үчүн ортаг елементләр вә с. васитәләр иштирак едир.

Мә'на әлагәләри

Азәрбајчан дилчилијиндә табесиз мүрәккәб чүмләләри ја компонентләр арасындакы мә'на әлагәсинә, ја да бағлајычылара көрә бөлмүшләр. Мүрәккәб чүмлә саһәсиндә даһа ардычыл, диггәтли, нүмунәләри тутушдурмагла дәрин тәдгигат апаран дилчи-алим Ә. З. Абдуллајевин гәнаәти будур ки, табесиз мүрәккәб чүмләләри тәсниф едәркән биринчи нөвбәдә компонентләр арасындакы мә'на әлагәсини нәзәрә алмаг лазымдыр вә дүзкүндүр. Алимин гәнаәтинә көрә табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләри арасында ашағыдакы мә'на әлагәләри вардыр: садалама, ајдынлашдырма, гаршылашдырма, сәбәб-нәтичә, бөлүшдүрмә, гошулма.

Садалама әлагәси

Компонентдә көрүлән ишләр ја ејни вахтда, ја да бир-биринин ардынча баш верир. Буна көрә дә садалама әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр ики јерә бөлүнүр: ејни заманлы садалама вә ардычыл заманлы садалама.

Ејни заманлы садаламада компонентләр бир вахтда баш вермиш һадисәләри билдирир, буна көрә дә онларын јеринин дәјишдирилмәси мәзмуну дәјишә билмәз. Мәсәлән: Дәһлиздә су азалыр, көвшәндә от говрулур, тахыллар вахтсыз саралыр, сүнбүлләр дән тутмадан назилиб гурујурду (Ә. Вәлијев). Тәбиәт күмүшү рәнкә бојаныр, јарпаглар пычылдашыр, улдуз улдузу чағырыр, севкилиләр көрүшә чыхыр, ај нур чиләјәндә ...(К. Күлһүсејноғлу). Гурумаға үз тутмуш ағачлар су ичиб чана кәлдиләр, торпаг тәрләмәјә, нәфәс алмаға, јенидән дирчәлмәјә башлады (Ә. Мәммәдханлы). Тонгал аловланыб чырт-һачыртла јанды, алов дилимләри бурула-бурула чыхды. (Б. Бајрамов).

Биринчи чүмләдә *сујун азалмасы, отун говрулмасы, тахылларын вахтсыз сaралмасы, сүнбүлләрин гурумасы* бир вахтда

баш верир. Икинчи чүмләдә *тәбиәтин күмүшү рәнкә бојанмасы, јарпагларын пычылдамасы, улдузларын бир-бирини чағырмасы, севкилиләрин көрүшә чыхмасы* ејни заманда, аj нур чиләјәндә баш верир. Залдакылар ону марагла динләјир, бә'зиләри дә һирсләриндән јерләриндә гурчаланырлар, бә'зиләри исә тәрпәнмирдиләр (И. Һүсејн).

Ардычыл заманлы садаламада табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләриндә ифадә едилән фикирләр бир-биринин давамы олур. Она көрә дә ардычыл заманлы табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләринин јерини дәјишмәк олмур. Мәсәлән: Күнүн гулағы батыр, ахшам гара ганадларыны чәтир кими кәрир, кечә ширин јухуја кедир, сүбһ көзүнү ачыр, күндүз надинч ушаг кими раһатлыг билмәдән әл-гол ачырды (Ә. Вәлијев). Булуд ајын габағыны тутанда гаранлыг аләми ағушуна алыр, бир аз сонра чәкилир, көјдән јерә нур чиләнир, шәһәрин күчәләри, евләри ишыг дәрјасында јујунурду (С. Гәдирзадә).

Ајдынлашдырма әлагәси

Ајдынлашдырма әлагәси әсасында јаранан табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләриндән бири дикәрини ајдынлашдырыр. Бурада ајдынлашан компонент әввәл, ајдынлашдыран компонент исә сонра ишләдилир.

Мәсәлән:

Меһдинин бәхти кәтирмишди: о, Шултсун јанында олдуғу вахт ики партлајыш баш вермишди. Бригаданын вәзијјәти олдугча ағыр иди: фашистләр бүтүн јоллары тутмушдулар (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли). Әзизбәјов далдакы фајтонда кәлән адамларын полис идарәсиндән олдугларына артыг һеч бир шүбһә етмирди: исти сентјабр күнүндә һеч кәс атлары бу гәдәр инсафсыз гырмачламаға разы олмазды (М. Һүсејн). Сән мәним мәсләһәтимә бах; бу дүканы бағла, бир ајры мағаза ач, кет Москвадан, Петербургдан, Парисдән мал кәтир, (Ә. Һагвердијев). Һәмин күн Мурадын гызынын хасијјәтиндә бир шеј кәшф етмишди: гыз ону, доғрудан да, гардаш кими горујур, бәрк ајагда мүдафиә едир, һөрмәт көстәрир. Сәһһәт бир шејдә һаглы иди: илләр кечәчәк, Сәһһәтин әсәрләрини топлајан тәдгигатчылар, шаирин әш'арыны о дөврүн мәтбуат сәһифәләриндән јығачаглар. Анчаг бир шеји хатырлајырдым: ким исә әлимдән тутуб вә мән дәниз кәнарындакы сураһынын үстү илә аддымлајырам. (Елчин). О, гаршыдакы һәјатын јалныз романтикасыны көрүрдү: јени достлар, һәрби кејим,

пагонлар, улдузлу пилотка, тәмиз вә ишыглы дәрс отаглары, ахшамлар исә сыраја дүзүлмүш тәмиз чарпајылар (И. Һүсејнов). Мүһарибә достларын һәрәсини бир јана етмишди: әскәр кедәнләрин чоху гајытмамыш, архаја көчүрүләнләр орда-бурда илишиб көк салмышды (Ч. Һүсејнов).

Јухарыда верилмиш табесиз мүрәккәб чүмләләрин икинчи компоненти биринчи компоненти ајдынлашдырыр, бу компонентләрин арасында бә'зән ики нөгтә, бә'зән дә нөгтәли веркүл ишләдилир.

Гаршылашдырма әлагәси

Табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән компонентләр арасында мәзмунча гаршылашдырма олур вә бу гаршылашдырма илә мүхтәлиф мә'на чалары ифадә едилир.

Мәсәлән: Ишыг онун үрәјиндә јанырды, әтраф исә зүлмәт ичәрисиндә иди (М. Ибраһимов). Мүрсәл заводун фәһләси иди, лакин о, кәнддән ајрылыб кәлмәсиндән разы дејилди. (Ә. Вәлијев). Сејмур дәфәләрлә гардашына пул тәклиф етмәк истәмиш, анчаг о, Тејмурун хасијјәтинә бәләд олдуғундан бу һагда гардашына һеч бир шеј демәмишди (Һ. Сејидбәјли). Мән сизә јахшылыг етмәк фикриндәјәм, сиз исә мәним әмәјими вә чәфамы һеч етмәк фикриндәсиниз. Мән елә билирдим буза дөнүб, амма исти имиш. Дүзләрдә отлары, көјдә улдузлары санамаг олар, амма Гачар гошунуну санамаг мүмкүн дејил. Дөвләтин чохдур, амма гочаглығын јохдур (М. Ф. Ахундов).

Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонентләри арасында ја күзәштли, ја зиддијјәтли, ја да мүгајисәли гаршылашдырма олур.

Сәбәб-нәтичә әлагәси

Табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләринин әввәлинчиси сәбәб, сонракы исә нәтичәни билдирир. Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләринин сырасы дәјишилмәздир. Мәсәлән:

Бајрам өз ролуну чох сәрраст ојнајыр, забитин дә үмид јаваш-јаваш боша чыхырды (М. Һүсејн). Бир дәфә јенә Ьалаханыда чағырдығы бөјүк фәһлә јығынчағы узун чәкмиш, о, адәти үзрә бир достунун евиндә кечәләмишди (С. Рәһман). Бу замандан е'тибарән газма ишләри сүр'әтлә артмыш, бир

чох јердә зәнкин нефт јатаглары ишә салынмышдыр (М. Һүсејн). Күнүнү гара едиб, сәбрү гәрарымы кәсибдир, нә күндүз динҹәлә билирәм, нә кечә јата билирәм (М. Ф. Ахундов).

Бөлүшдүрмә әлагәси

Табесиз мүрәкәб ҹүмләнин компонентләри арасында иш, һәрәкәт бөлүшдүрүлүр, шәхсләр арасында нөвбәләшдирилир. Мәсәлән: Аслан, ја сиз бура зәһмәт чәкин, ја да биз кәләк. Сән инсанларын өмрүнү узатмаг барәсиндә дүшүнәјдин, мән дә вәтәнимин чичәкләнмәси һаггында (М. Һүсејн)
...гој бунун нә гәдәр өмрү вар, мәнә дуа еләсин, мән дә гулаг асым. Инди бәјлә ханым вурушачаг, мән дә ләззәт апарачағам. Күндә бири кәлиб мәним баш-бејними апарачаг, мән дә отуруб гулаг асачағам. Јердә галанын бир һиссәси Ҹәфәргулу хан тәрәфә кечди вә галаны пәракәндә олуб һәрәси бир јана гачды. Сиз чалын, мән дә ојнујум (М. Ф. А).

Гошулма әлагәси

Әввәлләр бирләшдирмә әлагәси адландырылмыш бу әлагәли табесиз мүрәккәб ҹүмләләрдә сонунҹу компонент әввәлки компонентлә мәзмунҹа о гәдәр дә сых бағланмыр, әввәлки компонентә әлавә мә'лумат дахил едир. Мәсәлән: Мән сәнә чох дөвләт гојуб кедирәм вә бу дөвләтин бинасы мәним савадым олуб. Рајона ахшам чатдым, һава булудлу олдуғу үчүн гаранлыг даһа тез дүшмүшдү (Б. Бајрамов). Онун Шушада сәррач дүканы вар вә һәр базар күнү Ағдама кәлиб-кедәрди (Ә. Һагвердијев).

Табесиз мүрәккәб ҹүмләләрин *компонентләринин сыраланмасынын* да әһәмијјәти бөјүкдүр. Беләки, компонентләр арасындакы мә'на әлагәләри онларын сыраланмасына да өз тә'сирини көстәрир.

Табесиз мүрәккәб ҹүмләнин компонентләри арасында ашағыдакы *табесиз бағлајычылар* ишләнә билир: вә, исә, јә'ни, јохса, амма, анҹаг, лакин, да-дә, да-да, дә-дә, каһ-каһ да, нә-нә дә, һәм-һәм дә, ја-ја да, бунунла да, нәинки,һәтта вә с.

Мәсәлән: Бу вахтадәк тамам гызлар мәнә тә'нә едирди вә мән һәр бирисини көрәндә башымы ашағы салырдым. Нә гәдәр дүшмән зәиф дә олса, әввәл сүлһ тәклифи лазымдыр вә сүлһлә гуртаран әдавәт, дүшмәни дост едә биләр (М. Ф. Ахундов). Ја гыз кедәҹәк, ја да атасы, Бачы, наһаг јерә ҹәза-фәза еләмә, ев сатылыб гуртарыб, кедиб, ја өзүн кет натариусун

јанына, ја бир гејри-арвад. Өзү мәнә јалварыб, јүз манат да вә'дә еләјиб, ја кәрәк өләсән дејиб, ја да ки, тапасан (Н. Вәзиров).

Чох агиланә иш көрүр, һәм өз чаныны гуртарыр, һәм чамаатын чаныны. Һәм халгын әлиндә галды, һәм рәијјәтин дағылмады. һәм дә Күрчүстандан кәлән отуз мин әсирин чохусуну шаһ мәнә бағышлады (Ә. Һагвердијев). А киши, ов да әлә дүшмүр, нә бир чејран вар, нә бир турач вар. Тәсәлли вә үмид ојадачаг бир сөз демәк истәди, лакин бачармады (М. Ибраһимов).

Сән мәлһәм кәндиндә доғулдун, анчаг
Өзүн мәлһәм дејил, сәрт гаја олдун (Сөһраб Таһир).

Каһ исти адамы тәнкәнәфәс едирди, каһ да чылғын күләк көз ачмаға гојмурду. Сәлимә нәинки онунла разылашды, һәтта ишә тез башламағы да тәклиф етди. Адил онун јолуну чох көзләмишди, лакин киши бир дәфә дә олсун онун јанына кәлмәмишди.

Табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләри арасында әлагә, бағлылыг јарадан васитәләрдән бири дә *ишарә әвәзликләри вә мәнсубијјәт шәкилчиләридир*. Һәр ики васитә, һәм ишарә әвәзликләри (о, бу, ора, бура), һәм дә мәнсубијјәт шәкилчиси (III шәхс тәк), табесиз мүрәккәб чүмләнин сонракы компонентиндә ишләнир. Мәсәлән:

Инди мән мәһз бир мәдахилин ағасыјам, о да ки, тарач олсун, онда бәс мән нә еләјим? (Н. Вәзиров). Бајрам бир һәфтәдән чох һәбсхананын јерләшдији мәһәлләдә галды, ону гоча бир рус фәһләси өз мәнзилиндә сахлајырды (М. Һүсејн). Күлнарә чәлд, чевик һәрәкәт едир, сәсиндә инам, гәтијјәт һисс олунурду (М. Гочајев).

Табесиз мүрәккәб чүмләләрин компонентләринин әлагәләнмәсиндә *ортаг чүмлә үзвләринин, ортаг ара сөзләрин, ортаг әдат* вә *шәкилчиләрин* мүһүм әһәмијјәти вардыр. Бу васитәләр табесиз мүрәккәб чүмләнин бүтүн компонентинә аид олур. Зәрфликләр даһа чох ишләнән ортаг үзвдүр. Мәсәлән: *Кечә* сабаһадәк јатмасын, хорузу чаггал вә түлкүдән мүһафизәт етсин. Молла Һәмид, *онлар кәләндә* һөрмәт еләә, чадырда әјләшдир, әһвалат хәбәр ал, соруш ки, нә мәтләбә кәлибләр (М. Ф. Ахундов).

Бу јердән көз ишләдикчә, әтрафа бахырам, һеч бир шеј көрсәнмир (Ә. Һагвердијев). Бу саатда Тәбриздә отуран инкилис консулундан сизин диванбәјиниз мәнә кағыз јетирди, консул бу әһвалаты билдирәндән сонра јазыр ки, Лондона ва-

чыбы кағызлар илә чапар кедир. Бу сөзү тәк мән демирәм, тамам шәһәр данышыр. (Н. Вәзиров). Дәрәнин ортасында бир мүсәлләһ шәхс Сәлманын габағыны кәсиб бујурду, атдан дүшсүн, бинәва Сәлман ајаглары титрәјә-титрәјә атдан ашағы енди. Ичкинин тә'сириндән Гарашын башы думанланыр, ајаглары сөзүнә бахмырды (М. Ибраһимов). Буну мән көзәл билирәм, анчаг анам билмир (Б. Бајрамов). Әлбәттә, бу фикирләрә е'тираз едән олмады, һамы онларла разылашды. Ахы мүстәнтиг өзү сәһвә јол вермиш, кағызлар долашыг салынмышды. Каһ пешәкар артистләр тамаша көстәрир, каһ да өзфәалијјәт коллективләри чыхыш едирдиләр.

Јухарыда верилмиш нүмунәләрдә ишләнмиш зәрфлик (кечә, онлар кәләндә, бу јердән, бу саатда, дәрәнин ортасында), тамамлыг (сөзү, ичкинин тә'сириндән, буну), ара сөз (әлбәттә), әдат (ахы) вә мүрәккәб хәбәр шәклинин һекајәси (-ди), III шәхс чәм шәкилчиси (-ләр) бүтүн компонентләрә аиддир, онларла ортагдыр.

ТАБЕЛИ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР

Табели мүрәккәб чүмләләр ән азы ики чүмләнин табелилик әлагәси әсасында бирләшмәсиндән әмәлә кәлир. Табели мүрәккәб чүмләнин тәркиби ики һиссәдән—баш вә будаг чүмләдән ибарәтдир. Баш чүмлә грамматик гурулушуну дәјишмир, будаг чүмлә исә баш чүмләдәки чатышмајан үзвү мүәјјәнләшдирир, баш чүмләјә хидмәт едир, баш чүмләдәки бошлуғу онун тәләбинә ујғун олараг долдурур. Баш чүмләдә бу вә ја дикәр чүмлә үзвү ја һеч ишләнмир, ја да әвәзликлә ифадә олунур. Будаг чүмлә һәр ики вәзијјәтдә бу бошлуғу изаһ мүәјјәнләшдирмәк вәзифәси дашыјыр. Мәсәлән:

Мәнә чох јахшы мә'лум иди ки, о, пистолет атмағы бачарыр. Бу чүмләдә *мәнә јахшы мә'лум иди* баш чүмлә, *о, пистолет атмағы бачарыр* будаг чүмләдир. Һәмин будаг чүмлә баш чүмләдән ирәли кәлән мәнә нә мә'лум иди? суалына ујғун олараг чүмлә үвүнә, бурада мүбтәдаја (онун пистолет атмағы бачардығы) чеврилә билир. Јахуд: *ән дәһшәтлиси дә бурасы иди ки, чајын ахыны мүгавимәт көстәрирди* чүмләсиндә баш чүмләдән ирәли кәлән ән дәшәтлиси нә иди? суалыны будаг чүмлә (чајын ахыны мүгавимәт көстәрирди) долдурур. Һәмин чүмләни садәләшдирсәк (Ән дәһшәтлиси чајын

ахынынын мүгавимәт көстәрмәси иди) будаг чүмлә, баш чүмләнин әвәзликлә ифадә олунмуш хәбәрини (бурасы или) конкретләшдирмәјә хидмәт едир вә баш чүмләнин хәбәри олур. Бурада будаг чүмлә баш чүмләнин бир үзвүнә чеврилмәклә онун тәркибиндә әримишдир. Буна көрә дә будаг чүмләләрин нөвләри чүмлә үзвләринин ады илә бағлы олараг тәсниф едилир. Будаг чүмләнин ашағыдакы нөвләри вардыр:

1. Мүбтәда будаг чүмләси.
2. Хәбәр будаг чүмләси
3. Тамамлыг будаг чүмләси
4) сәбәб будаг чүмләси;
5. Зәрфлик будаг чүмләси:

1) заман будаг чүмләси;
2) јер будаг чүмләси;
3) тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси;
4) сәбәб будаг чүмләси;
5) нәтичә будаг чүмләси;
6) мәгсәд будаг чүмләси
7) кәмијјәт будаг чүмләси;
8) дәрәчә будаг чүмләси;
9) шәрт будаг чүмләси;
10) гаршылашдырма будаг чүмләси.

МҮБТӘДА БУДАГ ЧҮМЛӘСИ

Баш чүмләнин мүбтәдасы әвәзиндә ишләнә билән будаг чүмлә мүбтәда будаг чүмләси адланыр. Мүбтәда будаг чүмләси баш чүмләдән ирәли кәлән *ким?* вә *нә?* суалына чаваб олуб баш чүмләнин мүбтәдасы јериндә ишләнә билир. Мүбтәда будаг чүмләси ја баш чүмләдә ишләнмәјән мүбтәданын әвәзи олур, ја да баш чүмләдә әвәзликлә ифадә олунмуш мүбтәданы изаһ едир, ону дәгигләшдирир. Бу бахымдан мүбтәда будаг чүмләси ики јерә бөлүнүр:

1. Баш чүмләдә мүбтәда ишләнмир, будаг чүмлә баш чүмләдәки бу бошлуғу долдурур. Мәсәлән:

Мә'лум бир һәгигәтдир ки, бәдии әсәрдә инсан мә'нәвијјаты, инсанын варлығы вә онун ичтимаи маһијјәти диггәт мәркәзиндә олмалыдыр (М. Раһим). Мараглыдыр ки, о, арзусуна да чата билмәди (А. Бабајев). Тәбиидир ки, илк күндән һамымыз чәбһәјә чан атырдыг (А. Гулијев). Јахшы јадымдадыр ки, сүбһ күләји әсмәјә башламышды (Ә. Мәммәдханлы). Чох

тәәччүблүдүр ки, Зәки Нефтлидәрә кими зәнкин әламәтләри олан јердән узаглашмағы тәләб едир (М. Сүлејманов). Ики һәфтәдән чох иди ки, ата илә оғул көрүшмүрдү (М. Һүсејн). Үз-көзүндән билинир ки, гонағын нәчиб адамдыр (М Һүсејн).

Һәмин чүмләләри садәләшдирсәк (бәдии әсәрдә инсан мәнәвијјаты, инсанын варлығы вә онун ичтимаи маһијјәтинин диггәт мәркәзиндә олмасы мә'лум бир һәгигәтдир. Онун арзусуна да чата билмәдији мараглыдыр. Илк күндән һамымызын чәбһәјә чан атдығымыз тәбиидир. Сүбһ күләјинин әсмәјә башладығы јахшы јадымдадыр. Зәкинин Нефтлидәрә кими зәнкин әламәтләри олан јердән узаглашмағы тәләб етмәси чох тәәччүблүдүр. Ата илә оғулун көрүшмәдији ики һәфтәдән чох иди. Гонағын нәчиб адам олмасы үз-көзүндән билинир), будаг чүмләләрин баш чүмләнин тәркибиндә әријәрәк онун мүбтәдасына чеврилдијини көрәрик

2 Баш чүмләдә *о, бу, бурасы, орасы, беләси, беләләри, еләси, еләләри, бә'зиси, бә'зиләри* вә с. әвәзликләр ишләнир, будаг чүмлә бунлары изаһ едир, конкретләшдирир, мүәјјәнләшдирир. Мәсәлән:

Анчаг о јадымдадыр ки, мән ојнајанда һәлә әтраф тамамилә гаранлыг иди (М. Ибраһимов). Еләләри вар ки, хәстәлијин нә олдуғуну билмир Еләси дә олур ки, ушаглары инчидир. Бә'зиләри дә вар ки, сөзү дејән кими баша дүшүр. Беләси вар ки, дил пәһләваныдыр (Һ. Аббасзадә). Бу да тәәччүблү дејил ки, Гардашхан иштирак етмәди. Бурасы да вар, ки, бу ишдә һамымыз күнаһкарыг (Ә. Әјлисли). Орасы да јахшыдыр ки, халис кәндчи гызыдыр (М. Ибраһимов).

Јухарыдакы чүмләләри садәләшдирсәк (Мән ојнајанда һәлә әтрафын тамамилә гаранлыг олдуғу јадымдадыр. Хәстәлијин нә олдуғуну билмәјәнләр вардыр. Ушаглары инчидәни дә олур. Сөзү дејән кими баша дүшәнләри дә вар Дил пәһләваны оланы вар. Гардашханын иштирак етмәдији дә тәәччүблү дејил) будаг чүмләләрин баш чүмләдә әвәзликлә ифадә олунмуш мүбтәданы конкретләшдирдијини вә баш чүмләнин ичәрисиндә әријәрәк онун мүбтәдасы вәзифәсиндә ишләндијини көрәрик.

Табели мүрәккәб чүмләдәки јеринә көрә мүбтәда будаг чүмләси ики вәзијјәтдә олур:

1. Будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир, мәсәлән:

Ким бабанын сөзүндән чыхса, бир дә бураларын үзүнү көрмәјәчәкдир (Бабанын сөзүндән чыхан бир дә бураларын үзүнү көрмәјәчәкдир).

Ким ки јетишмәди ағылдан бара,

Охшар инсансифәт әждаһалара (Н. Кәнчәви). (Ағылдан бара јетишмәјәнләр инсансифәт әждаһалара охшар).
Һәр кәс ки, зүлм үчүн гылынчы алды,
Ган төкән шир кими пәнчәсиз галды (Н. Кәнчәви). (Зүлм үчүн гылынч алан ган төкән шир кими пәнчәсиз галды).

2. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнир, мәсәлән: һеч тәсәввүрүмә кәлмәзди ки, белә сојуг олачаг (Ә. Бабајева) (Белә сојуг олачағы һеч тәсәввүрүмә кәлмәзди). Бурадан ајдын көрүнүрдү ки, дүшмәнин нечә-нечә кәмиси мәһв едилмишдир (А. Гулијев). (Дүшмәнин нечә-нечә кәмисинин мәһв едилдији бурадан ајдын көрүнүрдү). Бир нечә дәгигә иди ки, отагда тәк галмышды (С. Вәлијев). (Отагда тәк галдығы бир нечә дәгигә иди). Она тапшырылмышды ки, алманларын мөвгеләрини сарсытсын, онлары бир дәфәлик кери отуртсун (А. Гулијев). (Она алманларын мөвгејини сарсытмаг онлары бирдәфәлик кери отуртмаг тапшырылмышды). Бу да јаландыр ки, дүнән бүтүн күнү бош-бошуна кәзмисән.

ХӘБӘР БУДАГ ЧҮМЛӘСИ

Баш чүмләнин ишарә әвәзлији илә ифадә олунмуш хәбәрини изаһ едән, ону конкретләшдирән, баш чүмләнин хәбәри вәзифәсиндә ишләнә билән будаг чүмлә хәбәр будаг чүмләси адланыр. Мәсәлән:

Ән чох горхдуғумуз бу иди ки, лодка чеврилсин, үзүб кәнара чыха билмәјәк (М. Һүсејн). Кечә-күндүз фикрим будур ки, һәр гәпијин өз кағызы олсун, һәр грамын өз сәнәди јеринә тикилсин (М. Ибраһимов).

Хәбәр будаг чүмләси табели мүрәккәб чүмләдәки јеринә көрә ики вәзијјәтдә олур.

1. Хәбәр будаг чүмләси баш чүмләдән сонра ишләнир, мәсәлән:

Бу архајынчылыға сәбәб одур ки, бир дәфә дә Салманын Маја илә данышдығыны көрмәмишдиләр (М. Ибраһимов). Фәһләләрин мәгсәди будур ки, инсанлар азад јашасынлар (Ә. Вәлијев). Әсл инсан одур ки, нәфсинә галиб кәлмәји бачарсын (И. Әфәндијев). Арзум будур ки, дәниздә тәзә Абшерон олсун (М. Сүлејманов).

2. Хәбәр будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл ишләнир, мәсәлән: Ким кимин архасыны јерә гојса, бәнөвшә онундур (М. Аслан). Тәләбәликдә нечә идисә, инди дә еләдир. Һәр кәс онун јахшысыны гојуб, писини дејирсә, пис онун өзүдүр (Ә. Вә-

лијев). Ким јахшы охујур, көзүмүн ишығы одур (Ә. Вәлијер). Һәр ким ки мәндән үз дөндәрди, күнаһкар өзүдүр. Ким түз кәлсә, јер онундур. Кимдә зәнкин бир көнүл варса, һәјат ва кәләчәк онундур (С.Вурғун). Сағ ол ки, көрән кими улдузун барышды, ахы кәлин-гајнана иши узун ишдир, чох замаи дава-далаш хиртдәјә чыхыр, елә мәни горхудан мәсәләләрдән бири дә бу иди (М. Ибраһимов).

Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләси һәмишә чүттәркибли садә чүмлә олур. Бурада хәбәр *бу иди, о иди, одур, будур, ондадыр, бундадыр, орасы иди, бурасы иди* вә с. әвәзликләри илә ифадә олунур, будаг чүмлә һәмин әвәзликләри конкретләшдирир, изаһ едир. Мәсәлән: Мәним тәклифим будур ки, кол-косу гырмағы колхозчулар, көтүкләрини чыхарыб торпағы әкинә јарарлы һала салмағы МТС ишчиләри өһдәсинә көтүрсүнләр (Ә. Вәлијев). Мәним фикрим беләдир ки, ахыра гәдәр мүгавимәт көстәрәк. Зәфәр мүәллимин үстүнлүјү онда иди ки, о, бә'зән көзү баха-баха көрмүрдү, гулағы ешидә-ешидә ешитмирди. (Ч. Әлибәјов). Тәпәнин бир көзәллији дә одур ки, әтәјиндә бөјүк бир көл варды (Һ. Ибраһимов). Бизим ихтилафымыз ондан ибарәтдир ки, сән шәхси мәнафеји инсан фәалијјәтинә тәкан верән әсас гүввә кими гәбул едирсән (Л. Н. Толстој). Лакин, Бану бәјим, бәла орасындадыр ки, һәмин һәбс олунан адамлар һаггында бүтүн мә'луматы сизим өз милләтиниздән олан адамлар вермишдир (И. Әфәндизадә). Мәсләһәт belә олду ки, Мәмишин арвады гызын өзү илә данышсын, сонра јығышыб мәсләһәтләшсинләр (Ф. Дәркаһов). Вәзифәм eләдир ки, кәрәк вахтла һесаблашмајам (Ә. Вәлијев). Мәсәлә бундадыр ки, тәзетин кәнарында шифрли јазы вардыр (А. Нәсибов). Биз колхозчуларын шәрәфли вәзифәси ондан ибарәтдир ки, икид дөјүшчүләримизлә бирликдә Бакы фәһләләрини корлуг чәкмәјә гојмајаг (Ә. Вәлијев). Пири кишинин наразылығы бир дә онда иди ки, Һүсејнгулу аға Гарача гыза гарачы либасы кејиндириб ону гонаглыгларда ојнадырды (С. С. Ахундов). Гәрибә бурасы иди ки, һеч кәс, һеч ким онунла данышмаг истәмирди (И. Шыхлы).

ТАМАМЛЫГ БУДАГ ЧҮМЛӘСИ

Баш чүмләнин фе'ли хәбәрини тамамлајан будаг чүмлә тамамлыг будаг чүмләси адланыр. Тамамлыг будаг чүмләси тамамлығын суалларына чаваб верир. Хәбәрин тәләбинә ујғун олараг тамамлыг будаг чүмләси ики чүр олур: васитәсиз тамамлыг будаг чүмләси вә васитәли тамамлыг будаг чүмләси

Мәсәлән:

Мән истәмирәм ки, Бакынын күчәләри бир дә гардаш ганына бојансын (М. Һүсејн). О билирди ки, кәләчәкдә, лап јахын заманларда јохсуллары нечә сәадәт көзләјир (М. Чалал). Анчаг мән горхурам ки, о, доғрудан да, Мухтаровун ширин вә'дләринә алданмыш олсун (М. Һүсејн)

Һәмин чүмләләри садәләшдирсәк (Мән Бакынын күчәләринин бир дә гардаш ганына бојанмасыны истәмирәм. О, кәләчәкдә, лап јахын заманларда јохсуллары нечә сәадәт көзләдијини билирди. Онун, доғрудан да, Мухтаровун ширин вәдләринә алданачағындан мән горхурам.) будаг чүмләләрин баш чүмләдә тамамлыг вәзифәсиндә ишләндијини көрәрик. Һәмин чүмләләрин биринчи вә икинчиси васитәсиз тамамлыг будаг чүмләси, үчүнчүсү исә васитәли тамамлыг будаг чүмләсидир.

Тамамлыг будаг чүмләси табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки јеринә көрә ики вәзијјәтдә олур:

1 Будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир, мәсәлән:

Кимин ки алнына јазылса зәфәр,
Өпүб гучаглајар ону сәадәт (С. Вурғун).
Гызыл күл әтриндән дојса бир нәфәр,
Она һарам олур башга әтирләр (Н. Кәнчәви).

Көнлүндән нә кечирсә, де (Ә. Вәлијев).

2. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнир, мәсәлән: Мән сонрадан баша дүшдүм ки, сәнсиз һәјат мәнә чәһәннәмдир. Шүбһәләнирмиш ки, мәним тахт-тачда көзүм вар. Күман едирәм ки, император һәзрәтләри Ибраһим ханын нәвәсиндән өз илтифатыны әсиркәмәз (И. Әфәндијев). Гоча билмирди ки, онларын арасы дәјиб. Гоча горхур ки, ушаглар ону көзләмәзләр (Һ. Аббасзадә). Чејран һеч вахт ағлына кәтирә билмәзди ки, бу гәдәр зәифдир (Елчин). Мән дә әмин олдум ки, сиз һәгигәтән сәмимисиниз (Ә. Мирзәчәфәрли).

Мүбтәда будаг чүмләсиндә олдуғу кими тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә дә әвәзликләрдән истифадә олунур. Лакин бу әвәзликләр тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдә мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдән фәргли олараг, исмин адлыг һалында дејил, јөнлүк, тә'сирлик вә чыхышлыг һалларында ишләнир, мәсәлән:

Өзүндән һәр ким ки, дејил хәбәрдар,
Бир гапыдан кирәр, бириндән чыхар (Н. Кәнчәви).

Ким планы вахтындан әввәл јеринә јетирсә, кечичи бајраг она вериләчәкдир.

Биринчи нүмунәдә будаг чүмләни садәләшдирсәк (өзүндән хәбәрдар олмајан) баш чүмләнин мүбтәдасы вәзифәсиндә, икинчи нүмунәдә исә (планы вахтындан әввәл јеринә јетирәнә) будаг чүмлә баш чүмләнин васитәли тамамлығы вәзифәсиндә олур.

ТӘ'ЈИН БУДАГ ЧҮМЛӘСИ

Баш чүмләнин исим вә исимләшмиш сөзләрлә ифадә олунан һәр һансы бир үзвүнү мүәјјәнләшдирән будаг чүмлә тә-јин будаг чүмләси адланыр. Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләнин тәләбинә ујғун олараг *нечә?, нә чүр?, һансы?* суалларына чаваб олур.

Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләнин *бу, о, елә, елә бир, белә, һәмин* ишарә әвәзлији илә ифадә едилмиш тә'јинини изаһ едир вә ону әвәз едә билир, мәсәлән: Бу, о синифдир ки, минләрлә азәрбајчанлыја диван тутмуш Аға Мәһәммәд шаһы өлдүрдү (И. Әфәндијев).

Бу һәмин Сафодур ки, сабаһа гәдәр учуг бир дамда ачы сарсынтылар кечирмишдир (С Рәһимов). Елә бир вахт кәләчәк ки, мә'дәнләр, буруглар, фәһлә гәсәбәләри бу чүр гаранлыг олмајачаг (М. Һүсејн). Бу күн елә бир билик саһәси тапмаг чәтиндир ки, бу вә ја дикәр дәрәчәдә космик фәзанын тәдгиги илә әлагәдар олмасын. О саһил ки сизи апармаг истәјирәм, гызыл гумла өртүлмүшдүр. (Ч. Әлибәјов).

Тә'јин будаг чүмләси табели мүрәккәб чүмләдәки јеринә көрә ики вәзијјәтдә олур:

1. Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләдән сонра ишләнир. мәсәлән: Һансы билетә әл узадырдымса, о билетин чавабы о табе дејилдир. (М. Ибраһимов). Хошбәхт о халгдыр ки, онун даими һәјатыны, өлмәзлијини тә'мин етмәк үчүн кифајәт гәдәр башлы, фәдакар, чәсур вә бачарыглы оғуллары вардыр (Ә. Әбүлһәсән).

2. Тә'јин будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл ишләнир, мәсәлән һансы билетә әл узадырдымса, о билетин чавабы о саат бејнимдә һазыр олурду (Ә. Әјлисли). Ким ки һансы палтону тәгдим едир, һәмин палтону да алыр (Анар). Мән онун нохтасындан тутуб һансы тәрәфә дартсам, о тәрәфә дә кедәсидир (Ф. Кәримзадә).

Елә дүнјапәрәст олмајаг кәрәк
Ки, өз сүфрәмизи ганла бәзәјәк (Н. Кәнчәви).

ЗӘРФЛИК БУДАГ ЧҮМЛӘСИ

Заман будаг чүмләси

Заман будаг чүмләси зәрфлик будаг чүмләсинин бир нөвүдүр. Баш чүмләдәки иш—һәрәкәтин вә ја һөкмүн заманыны ајдынлашдыран будаг чүмлә заман будаг чүмләси адланыр. Заман будаг чүмләси заман зәрфлијинин суалларына *нә заман?, нә вахт?, һачан?, нә вахтдан?, нә вахтачан?* вә с. чаваб олур. Мәсәлән:

Баһар хала оғлундан алдығы мәктубу охутмаг үчүн гапыја кетмәк истәјирди ки, гапыны дөјдүләр (С. Гәдирзадә). О заманлар ки, сән јохсул идин о јазыг ач галар, өз пајыны кизләдәр вә сәнә једирдәрди (Ч. Чаббарлы). Елә ки, елчиләр дәрдләринин чарәсини билдиләр, она артыг дәрәчәдә разылыг едиб гајытдылар (С. С. Ахундов).

Јухарыда верилмиш будаг чүмләләр (Баһар хала оғлундан алдығы мәктубу охутмаг үчүн гапыја кетмәк истәјирди ки; о заманлар ки сән јохсун идин; елә ки елчиләр дәрдләринин чарәсини билдиләр) баш чүмләдәки иш—һәрәкәтин заманыны ајдынлашдырыб *нә вахт?, нә заман?* суалларына чаваб верир. Бу мүрәккәб чүмләләри садә чүмләјә чевирсәк (Баһар хала оғлундан алдығы мәктубу охутмаг үчүн гапыја кетмәк истәјәндә; сән јохсул олдуғун заманлар; елчиләр дәрдләринин чарәсини билән кими) будаг чүмләләр баш чүмләнин заман зәрфлији олачагдыр.

Заман будаг чүмләләри табели мүрәккәб чүмлә тәркибиндәки јеринә көрә ики вәзијјәтдә олур:

1. Будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнир. Бу тип будаг чүмләләрдә *елә ки, һачан, нә вахт, нә заман, о күндән, нә гәдәр* нисби әвәзликләри иштирак едир. Мәсәлән:

Елә ки мәним гызым Чаваһир ағадан бошанды, ..о вахт, баш үстә, салам верәрәм (Ә. Һагвердијев). Елә ки Мәрдан кетди, аиләнин севинчи, раһатлығы да онунла кетди. Нә вахт гапына кәлдим, онда мәни ичәри бурахма (Мир Чәлал). О күндән ки кафедраја тә'јин олундум, чидди ишә башладым.

О вахтдан ки гардаш олдуг тајфалара, елләрә,
Мин Короғлу дастаны тәк адын дүшдү дилләрә
(С. Вурғун).

О күн ки аләмә јајылды шө'лән,
Дағлар өз донуну лаләдән бичди (С. Вурғун)
Гышын оғлан чағында, јә'ни боранда, гарда
Гарышсајдын торпаға, јенидән илк баһарда
Көрүнәрдин јамјашыл будагларын бириндә (С. Вурғун)

гардаш, мән нә гәдәр сәнинлә дава едирдим, сәнин дүшмәнин илим (Ә. Һагвердијев). Нә вахт истәсән, мән о саат һазырам (Н. Вәзиров).

2. Будаг чүмлә баш чүмләдән сонра ишләнир. Баш чүмләдә будаг чүмлә јерлији *о вахт, о вә'дә, о заман, онда* сөзләри зәрфлик вәзифәсиндә олур, будаг чүмлә һәмин үзвү дәгигләшдирир, изаһ едир.

Мәсәлән: Өзү дә о вахт кәлди ки, газан јеничә гајнара дүшмүшдү (Ә. Вәлијев). Ики күсүлү арасында барышыг о вә'дә мөһкәм олар ки, һеч бир тәрәф кечмиши јадына салмаја (Ә. Һагвердијев). Мә'зунијјәт онда јахшы кечир ки, һәр ишин битмиш ола. Онда баша дүшдү ки, досту онун јанында дајанмышды. Бирлик о заман олар ки, һамы һадисәләрдә ејни чүр иштирак етсин. Сәнә о вахт инанарлар ки, сөзүнлә әмәлин үст-үстә дүшсүн. Мән онда сәһв еләдим ки, килејә башладым.

Һәмин чүмләләри садәләшдирсәк (газан јеничә гајнара дүшәндә кәлди; һеч бир тәрәф кечмиши јадына салмајанда ики күсүлү арасында барышыг мөһкәм олар; һәр ишин битмиш оланда мә'зунијјәт јахшы кечир; һамы һадисәләрдә ејни чүр иштирак едәркән бирлик мөһкәм олар; сөзүнлә әмәлин үст-үстә дүшәндә сәнә инанарлар; мән килејә башлајанда сәһв еләдим) көрәрик ки, будаг чүмләләр баш чүмләдә ишләнмиш нисби әвәзликләрин мәзмунуну ачыр вә баш чүмләнин заман зәрфлији вәзифәсини дашыјыр.

Заман будаг чүмләси баш чүмләјә *-мы, -ми, -му, -мү* әдатлары илә бағланыр. Бу тип заман будаг чүмләсиндәки ишлә баш чүмләдәки иш арасында заман анилији, заман гысалығы олур. Она көрә дә чох вахт белә табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә *дәрһал, о саат* сөзләри ишләдилир. Мәсәлән:

Онун будағыны бир аз тәрпәтдинми, (дәрһал) ағ, ири тутлар јағыш кими јағыр (С. Вәлијев). Бир һәрәкәтин фәзиләтлијинә гәрар вердинми дәрһал (о саат) онун ичрасына башламаг лазымдыр (З. Көјүшов). Галх дејилдими, кәрәк (дәрһал, о саат) нәфәс чәкмәдән чәркәдә һазыр оласан (Б. Бајрамов).

Будаг чүмләләр баш чүмләдән әввәл ишләнмишдир. Табели мүрәккәб чүмләни садәләшдирсәк, будаг чүмләләр *-ан...* шәкилчили фе'ли сифәт вә *кими* гошмасы илә бирликдә заман зәрфлији олачагдыр. Мәсәлән: Онун будағыны тәрпәдән кими ағ, ири тутлар јағыш кими јағыр. Бир һәрәкәтин фәзиләтлилијинә гәрар верән кими дәрһал онун ичрасына башламаг лазымдыр. Галх дејилән кими кәрәк нәфәс чәкмәдән чәркәдә һазыр оласан.

Заман будаг чүмләси баш чүмләјә *-са, -сә* шәрт шәкилчиси илә бағланыр. Мәсәлән:

Бир кәсин дадына истәсән чатмаг,
О заман ләнкимә, тәләс сән анчаг (Н. Кәнчәви).
Бир сәјаһәт күнләриндә мән ач галсам, сусуз галсам
Бир ашхана гапысыны өтәнләрдән хәбәр алсам,
«Сән гарасан» сөзләрини охујурам нәзәрләрдән
(С. Вурғун).

Гәдим түрк јазылы абидәләринин, һабелә ајры-ајры түрк дилләринин кечмиш вә мүасир дөвр материалларыны нәзәрдән кечирән М. Рәһимов бу гәнаәтә кәлир ки, «үмумијјәтлә шәрт әламәтинин вахт, заман мә'насы билдирмәси бу форманын гәдимдән мөвчуд олан хүсусијјәтидир вә бу гәдим хүсусијјәт түрк дилләринин чохусунда индијә гәдәр өзүнү сахламышдыр.[1]

Бу морфоложи васитә гарагалпаг,[2] гарачај-балкар,[3] тувин[4] чуваш[5] дилләриндә дә паралел шәкилдә шәрт вә заман мә'насыны ифадә едир.

Јухарыда верилмиш чүмләләри садәләшдирсәк хәбәри фе'лин шәрт шәкли илә ифадә олунмуш будаг чүмләләрин һамысы (бир кәсин дәрдинә чатмаг истәјәндә ләнкимә, сән анчаг тәләс; бир сәјаһәт күнләриндә мән ач галанда, сусуз галанда, бир ашхана гапысыны өтәнләрдән хәбәр аланда нәзәрләрдән «сән гарасан» сөзләрини охујурам) баш чүмләнин заман зәрфлији вәзифәсини дашыјыр.

Јер будаг чүмләси

Баш чүмләдәки һал вә һәрәкәтин јерини ајдынлашдыран будаг чүмлә јер будаг чүмләси адланыр. Јер будаг чүмләси зәрфлик будаг чүмләсинин бир нөвү кими һәрәкәти мәкана көрә изаһ едир, она көрә дә баш чүмләдәки мәкани һаллардан бири илә ифадә олунмуш әвәзлији дәгигләшдирмәјә хидмәт

[1] М. Рәһимов. Азәрбајчан дилиндә фе'л шәкилләринин формалашмасы тарихи. Бакы, 1965, сәһ. 170.

[2] Н. А. Баскаков. К вопросу о происхождении условий формы на са//сә в тюркских языках, сәһ. 39.

[3] И. Х. Урусбиев. Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке, сәһ. 212.

[4] Ф. Г. Исхаков, А. А. Пальмтах. Грамматика тувинского языка, сәһ. 402.

[5] В. И. Павлов. Деепричастие в чувашском языке и их синтактические функции (автореф. канд. дисс.), М., 1953.

едир. Јер будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл ишләнир вә јер зәрфлијинин суалына чаваб олур.Будаг чүмләдә ишләнән нисби сөзләрдән асылы олмајараг, баш чүмләдә ишләнән ора, *ораја, орда, орада, орадан* сөзләри будаг чүмләнин формалашмасында әсас рол ојнајыр. Мәсәлән:

Һарада бирлик варса, орада дирилик вар (Аталар сөзү). О јердә ки истисмар гурулушу галыр,орада зәһмәткешләрин вәзијјәти ағыр олур (М. Һүсејн). О јердә ки, мазут, тоз-торпаг вар, мән орада ишләјә билмәрәм (И. Әлизадә). Зәки һара бахырдыса, орада нефт буругларыны көрүрдү (М. Сүлејманов.) Меһди һараја кедирдисә, орадан үзү ағ, алны ачыг гајыдырды (В. Муса). Һара бахырсан, орада һеч бир көнүл шад едән шеј көрмүрсән (Н. Вәзиров).

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси баш чүмләдәки фе'ли хәбәрдә верилмиш һал вә һәрәкәтин ичра тәрзини билдирир. Азәрбајчан дилиндәки тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләри мә'нача ашағыдакы груплара ајрылыр:

1. Нәтичә билдирәнләр.
2. Мәгсәд билдирәнләр
3. Мүгајисә билдирәнләр.

Нәтичә билдирәнләр

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин бу нөвүндә баш чүмләдәки һәрәкәтин тәрзи илә јанашы ондан һасил олан нәтичә чалары да вардыр. Лакин будаг чүмлә јенә дә баш чүмләдәки һәрәкәтин ичра тәрзини билдирир.Мәсәлән: Актриса башыны елә тәрпәтди ки, гулагларындакы сырғалар арамсыз ојнады (М. Сүлејманов). Бизә дәрси елә баша салырды ки, евдә һазырлашмаға еһтијач галмырды (А. Бабајев). Кәрәк елә еләјәсән ки, мәним дә зәһмәтим һәдәр кетмәсин.

Мәгсәд билдирәнләр

Мәгсәд чаларлы тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләләринин хәбәри фе'лин әмр формасында ишләнир. Мәсәлән: Белә даныш ки, һамы сәни ешидә билсин. Елә бәһәр кәтир, елә јаша ки, сәнә һәјат ешги ширин көрүнсүн, елә чырп өзүнү дағa-даша ки, изин гајаларда дәрин көрүнсүн. Елә вур вуранда өмрү баша ки, өзүндән сонра да изин көрүнсүн (Һафиз Бахыш).

Кәрәк чамаатла елә рәфтар едәсән ки, кечмиш падшаһлар јадындан чыхсын, сән ушагла елә рәфтар ет ки, онун мәһәббәти күнбәкүн сәнә артсын (Ә. Һагвердијев).

Мүгајисә билдирәнләр

Мүгајисә чаларлы тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсиндә баш чүмләдәки иш—һәрәкәтин ичра тәрзи мүгајисә едилир. Мәсәлән:

Елә баша дүшәрләр ки, куја биз сибирли кими башгасынын адыны үстүмүзә көтүрмәк истәмирик (Ч. Әлибәјов). Гыз көзләрини елә гапамышды ки, елә бил ширин хошбәхт бир јухуја далмышды (И. Әфәндијев). Шәһәрин мүсәлманлар јашајан башга мәһәлләләри нечә һазырлашмышдыса, Дағлы мәһәлләси дә хош үмидләр илә көзләдији «әзиз күнү» гаршыламаға елә һазырлашмышды (С. Дағлы).

Тәрзи-һәһәкәт будаг чүмләси тә'јин будаг чүмләси кими баш чүмләдә *елә, белә* сөзләри илә ифадә едилмиш чүмлә үзвүнүн мәзмунуну ајдынлашдырыр вә *нечә?, нә чүр?* суалларыны тәләб едир. Лакин тә'јин будаг чүмләси баш чүмләдәки исим вә ја исимләшмиш үзвү ајдынлашдырдығы һалда, тәрзиәрәкәт будаг чүмләси фе'ли хәбәрә аид олур.

Мәсәлән:

Елә дүнјапәрәст олмајаг кәрәк

Ки, өз сүфрәмизи ғанла бәзәјәк (Н. Кәнчәви). О, хәјала елә гапылмышды ки, һарада олдуғуну белә унутмушду (В. Шыхлы).

Бу чүмләләрин һәр икисиндә дә *елә* сөзү ишләдилмишдир; лакин биринчи чүмләдә бу сөз өз сүфрәмизи ганла бәзәјән тә'јини илә изаһ олундуғу һалда, икинчи чүмләдә фе'ли хәбәрә ишарә олунмушдур, икинчи чүмләдә будаг чүмлә бүтөвлүкдә *елә* сөзүнү ајдынлашдырыр, биринчи чүмләни садәләшдирмәк олур, лакин икинчи чүмләни садәләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Биринчи чүмлә тә;јин, икинчи чүмлә исә тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсидир.

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә *елә, елә бир* сөзләри ишләдилир, будаг чүмлә һәмин сөзләри ајдынлашдырыр. Мәсәлән

Сона јердән бир даш алыб, һирслә Ағарәшидин үстүнә елә атды ки, дәјсә сүмүјүнү сындырачагды (М. Чәлал). Нифрәт һисси Васијанын көзүнү елә тутмушду ки, о, Меһди илә бәрабәр дар вә сакит бир күчәјә нечә чыхдығыны һисс етмәмишди (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли).

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси баш чүмләдә ишләнмиш *бир* сөзүнү изаһ едир. *Бир* сөзү *елә* сөзүнүн грамматик мә'насына уjғундур, она көрә дә *бир* сөзүнүн әвәзинә *елә* сөзү ишләдилсә дә, мәзмунда һеч бир дәјишиклик олмур. Мәсәлән:

Һеч фикир еләмә, киши, аллаһ гојса, она бир төвбәләтмә вердирәчәјәм ки ,өләнәчәк дады дамағындан кетмәсин (Н. Вәзиров). Гарабағы бир һаләтә салмышам ки, чамааты јемәјә чөрәк тапмыр. (Ә. Һагвердијев) Валлаһ, она бир тов тутарам ки, кәлдији јолу да азар. Сәнин чанын үчүн, бир нөв илә сәни һачы Гафурун арвадынын јанында нәзәрә вердим ки, әкәр өзүн дә орда олсајдын, өз һаггында мүштәбеһ олардын. (М. Ф. Ахундов).

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин баш чүмләдән әввәл ишләнән типиндә *нечә?, нә* бағлајычы сөзү баш чүмләдә *елә* сөзү олур. Һәмин сөзләр һәр ики чүмләнин, јә'ни һәм будаг, һәм дә баш чүмләнин әввәлиндә кәлир. Мәсәлән:

Нечә данышмышыг, елә дә мәһсул бөлүнмәлидир. Нечә һисс едирсиниз, Баһарын шәклини дә елә чәкмәлисиниз. Сәнә нә дедиләр, елә дә һәрәкәт етмәлисән.

Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин баш чүмләсиндә *елә*, будаг чүмләдә *елә бил, санки, куја* сөзләри ишләдилир, мәсәлән:

Онларын үзүндә елә бир ифадә варды ки, елә бил дүшдүкләри мүшкүлә чарә көзләјирдиләр. Гыз көзләрини елә гапамышды ки, елә бил ширин, хошбәхт бир јухуја далмышды. (И. Әфәндијев). Бығлы аға елә һисс етди ки, куја өз доғма вәтәниндәдир (Ә. Вәлијев). Ана, елә данышырсан ки, елә бил гыз бу саат көчүр. (И. Әфәндијев). Сәмәдин һәндәвәрини елә кәсибсиниз ки, санки һәким хәстәнин нәфәсинә гулаг асыр (И. Һүсејнов).

Сәбәб будаг чүмләси

Сәбәб будаг чүмләси баш чүмләдәки ишин ичра олунма сәбәбини билдирир, баш чүмләдән ирәли кәлән *нә үчүн? нә сәбәбә?, нијә?, нәјә көрә?, нәдән өтрү?* суалларына чаваб олур. Мәсәлән:

Кечә-күндүз аллаһа шүкр елә ки, үзүсулу бу биһәјанын үзүндән гуртардын. (Н. Вәзиров). Анчаг онун истеһзасы һеч кәсин күлүшүнә сәбәб олмады, чүнки Имановун арзусу һамыја хам хәјал кими көрүнүрдү. (М. Һүсејн). Јеканә, әринин кәлмәсинә гәтијјән севинмәди, о сәбәбә ки, Әкрәм көзләрини итирмишди. (С. Гәдирзадә). Валидә бу мәктубдан сонра өзүндә јүнкүллүк һисс едирди, она көрә ки, о, анасынын кәлишинә инанырды. (Һ. Сејидбәјли). Жалә Рүф'әтлә бу көрүшдә даныша билмәди, ондан өтрү ки, о, сөз-сөһбәтдән гор-

хурду (И. Мәликзадә). Гумру нәнәсинә көзәл чичәкләр һаггында ширин-ширин данышырды, чүнки бу мәнзәрә онун чох хошуна кәлмишди (М. Һүсејн).

Јухарыда верилмиш чүмләләри садәләшдирсәк (үзүсулу бу биһәјанын үзүндән гуртардығын үчүн кечә-күндүз аллаһа шүкр елә; Имановун арзусу һамыја там хәјал кими көрүндүјү үчүн онун истеһзасы һеч кәсин күлүшүнә сәбәб олмады; Әкрәм көзләрини итирдији сәбәбдән (итирдијинә көрә, итирдији үчүн) Јеканә әринин кәлмәсинә гәтијјән севинмәди; Валидә анасынын кәлишинә инандығына көрә бу мәктубден сонра өзүндә јүнкүллүк һисс едирди; Жалә сөз-сөһбәтдән горхдуғуна көрә Рүфәтлә бу көрүшдә даныша билмәди. Бу мәнзәрә онун хошуна кәлдијинә көрә Гумру нәнәсинә көзәл чичәкләр һаггында ширин-ширин данышырды), будаг чүмләләр баш чүмләнин сәбәб зәрфлији олур.

Табели мүрәккәб чүмлә тәркибиндәки јеринә көрә сәбәб будаг чүмләси ики вәзијјәтдә олур:

1. Сәбәб будаг чүмләси баш чүмләдән әввәл ишләнир, мәсәлән: Инсанын мәһәббәти дә, севинчи дә, нифрәти дә үрәклә бағлыдыр, она көрә дә елә етмәк лазымдыр ки, башгасынын үрәјини сындырмајасан (И. Шыхлы). Әли Рәсуловла ишләмәји чох хошлајырлар, буна көрә дә һеч бир е'тираз етмәдән голларыны чырмајыб јенидән ишә кириширләр (Ч. Әмиров). Тејмур нәшријјата ишә кирмәздән әввәл ишин характери илә таныш олмаг истәди, бунун үчүн дә ертәси күн мә'зунијјәтә чыхды. (Һ. Сејидбәјли).

Һәмин нүмунәләрин һамысында будаг чүмлә баш чүмләдән әввәл ишләнмиш, сәбәб билдирир, баш чүмлә исә бу сәбәбин әсасында алынмыш нәтичәни көстәрир.

Тәркибиндә *нә, нечә?* бағлајычы сөзү ишләнән сәбәб будаг чүмләсинин хәбәри фе'лин үмуми шәрт шәкли илә ифадә олунур, мәсәлән:

Көр оранын сују нечә дадлыдырса, өрдәкләр башларыны судан чыхармаг истәмирләр (Ч. Әлибәјов). Анчаг јенә нә фикирләшдисә гајышыны ачыб Бакы илә Днепр арасындакы мәсафәни өлчдү. (С. Гәдирзадә).

2. Сәбәб будаг чүмләси баш чүмләдән сонра ишләнир. Ишләклијинә көрә сәбәб будаг чүмләсинин бу типи дилимиздә даһа чохдур. Мәсәлән:

Бүтүн дүнјада халглар сүлһ истәјир, онун үчүн ки, мүһарибәдә наһаг ган төкүлүр (Һ. Сејидбәјли). Кәндин ән абад јери бу мејданчаја она көрә гәһрәманлар ады верилмишди ки, кәнддән мүһарибәјә кедиб һәлак оланларын боз мәрмәрдән

абидәси бурада гојулмушду. (Һ. Аббасзадә)

Баш чүмләдән сонра ишләнән сәбәб будаг чүмләләриндә ону баш чүмләјә башлајан *чүнки, она көрә ки, ондан өтрү ки, ки, о сәбәбә кими* сөзләр иштирак едир. Мәсәлән:

Һавалар сојујур, мал-гаранын ајағы чөлләрдән кәсилирди, чүнки хәзан фәслинин гүссәли күнләри кәлиб кечирди (М. Ибраһимов). Мајисдән о вахт она көрә хошум кәлди ки, о, мәни кәндин бә'зи јелбејин гызларындан сајмырды (В. Муса). О, Бајрамла үзләшдириләндә Бајрамын кизли тәшкилатла әлагә сахладығыны она көрә дејә билмирди ки, әлиндә бир сүбуту јох иди. Ачылан сәһәр ондан өтрү һәмишә көзәлдир ки, о, күнәш вә ишыг вә'д едир (М. Һүсејн). О, чәлд кери дөндү ки, гаршыдан кәлән полис нәфәри ону көрмәси. (С. Рәһимов). О һеч чүр аиләсинин фикрилә разылаша билмирди, о сәбәбә ки Мәммәдлә бирликдә рајона ишләмәјә кетмәк истәјирди. (С. Гәдирзадә). Һеч ким динмирди, ондан өтрү ки, һамынын бу ишдән хәбәри варды.(М. Ибраһимов). Тејмур Чаһанкиров бу оғланын көмәјиндән она көрә истифадә етмәк истәјирди ки, Күлдәстә Шаһсуварова илә үзбәүз евдә јашајырды. (Һ. Сејидбәјли).

Нәтичә будаг чүмләси

Баш чүмләдә ифадә едилән иш-һәрәкәтин вә ја һөкмүн үмуми нәтичәсини билдирән будаг чүмлә нәтичә будаг чүмләси адланыр. Нәтичә будаг чүмләсинин әввәлиндә *бунун нәтичәсиндә* сөзүнү ишләтмәк олур.

Мәсәлән: һава елә шәффаф иди ки, узаглардакы дағларда битән ағачлары көрмәк олурду (И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјли). Онлар бир-бирини елә меһрибан вә сәмими бир сәслә чағырырдылар ки, инсан гибтә етмәјә билмәзди. (А. Шаиг) Ишин чохлуғундан мачал тапмырам ки, сизә кәлим.

Нәтичә будаг чүмләси адына көрә тәрзи-һәрәкәт чүмләсинин нәтичә билдирән мә'насы илә ејни сәсләнсә дә, ондан көклү сурәтдә фәргләнир. Белә ки, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсиндә нәтичә мә'насы баш чүмләдәки ишин ичра тәрзиндән һасил олур, нәтичә будаг чүмләсиндә исә баш чүмләдәки ишин сәбәбинин нәтичәсидир. Грамматик бахымдан јанашдыгда нәтичә мә'налы тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси баш чүмләдә һәрәкәтин тәрзини билдирән *елә* сөзү илә бағлыдыр вә ондан ирәли кәлән нәтичәни билдирсә дә, әсас мә'на һәрәкәтин тәрзини көстәрмәкдир.

Тәрзи-һәрәкәт мә'налы нәтичә билдирән табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә *елә, белә, елә бил, бир* ишләнир.

нәтичә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә исә *ким?, нә? һара?, нәјә, нә үчүн?, һансы?* (һарада мә'насы верән), *нечә?, нә чүр?, нә вахт?, һачан?, нә гәдәр?* суал әвәзликләри ишләнир. Нәтичә будаг чүмләсинин баш чүмләсиндә һәм суал әдаты һәм дә суал әвәзлији ишләнир. Нәтичә будаг чүмләси баш чүмләдән сонра ишләнир, будаг чүмләнин әввәлиндә *одур ки* сөзү ону баш чүмләјә бағлајыр. Мәсәлән:

О, мүзакирәдә иштирак етмәмишдир(одур ки, мәсәләјә мүнасибәт көстәрмәкдә чәтинлик чәкирди: Әһмәдә вахтында истигамәт верилмәмишди, одур ки, инди нә едәчәјини билмирди.

Һәмин будаг чүмләләрин әввәлиндә *нәтичә, бунун нәтичәсиндә* сөзләрини ишләтдикдә мәзмун дәјишмәз галыр.

Мәсәлән: о, Мүзакирәдә иштирак етмәмишди, нәтичәдә (бунун нәтичәсиндә) мәсәләјә мүнасибәт көстәрмәкдә чәтинлик чәкирди. Әһмәдә вахтында истигамәт верилмәмишди, бунун нәтичәсиндә (нәтичәдә) инди нә едәчәјини билмирди. Јахуд бу чүмләләри садәләшдирдикдә (мүзакирәдә иштирак етмәдијинә көрә, етмәдији үчүн, етмәдијиндән, етмәмәси нәтичәсиндә) будаг чүмлә баш чүмләнин зәрфлији олур.

Мәгсәд будаг чүмләси

Мәгсәд будаг чүмләси баш чүмләдәки иш вә һәрәкәтин мәгсәдини билдирир вә *нә мәгсәдлә?, нијә?, нә үчүн?, нәдән өтрү?* суалларына чаваб олур. Мәсәлән:

Онун үчүн ачыға дүшүб сәни чағыртдым ки, мәнә јолдашлыг едәсән. (М. Ф. Ахундов). Мән сәни сечдим ки, јолдаш агроном, ағачлар јанмасын, күлләр солмасын. Јолдаш, бу чамаат сизи мираб сечиб, сизә мәвачиб тә'јин едибдир ки, сиз дә гајда илә чамаатын әкинәчәјинә, бағына, бостанына су верәсиниз. (Ә. Һагвердијев).

Мәгсәд будаг чүмләсинин хәбәри фе'лин әмр вә арзу шәкли илә ифадә олунур. Мәсәлән: Меһман бүтүн ишчиләри чағырыб таныш олду ки, сонра иш көрмәк она чәтин олмасын. (С. Рәһимов). Чалышмышыг ки, кәндимиз даһа да көзәлләшсин. (А. Гулијев). Киностудија дағлара експедисија һазырлајырды ки, јени бир филмин ајры-ајры һиссәләрини чәксин (И. Әфәндијев)

Бә'зән тәкчә мәгсәд будаг чүмләсинин дејил, һәм дә баш чүмләнин хәбәри фе'лин әмр шәкли илә ифадә олунур, мәсәлән:

О, бајыра чыхсын ки, хејир хәбәри устаја чатдырсын. (М. Сүлејманов). Әл-әлә верин ки, һеч ким сизи тәкләјә билмәсин (М. Сүлејманов).

Зүлмүн ајининә бирдән чәк гәләм
Ки, халгын гәлбиндән силинсин әләм (Н. Кәнчәви).

Бөјүкаға, кәл бу барәдә шәһәр комитәсиндә мәсәлә галдыраг ки, сәлаһијјәтимизи артырсынлар. (М. Сүлејманов). Ғәчрүбәдән, газыдығын гујулардан, көрдүјүн чәтинликләрдән, ләғв етдијин аваријалардан бир китаб јаз ки, бу чаванлар охујуб өјрәнсинләр. (М. Сүлејманов).

Мәгсәд будаг чүмләси тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин мәгсәд билдирән нөвүндән тамамилә фәргләнир. Белә ки, мәгсәд будаг чүмләси баш чүмләдән ирәли кәлән *нә мәгсәдлә?* суалына чаваб олур. Тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин мәгсәд мә'насы билдирән нөвү баш чүмләдән ирәли кәлән *нечә?* суалына чаваб олур. Баш чүмләдә *елә, белә* сөзүнү ајдынлашдырыр. Мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин баш чүмләсиндә *она көрә, ондан өтрү, онун үчүн, о мәгсәдлә, она көрә ки, ондан өтрү ки, онун үчүн ки,* кими будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләр иштирак едир. Будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләрдән бири дә *ки,* бағлајычысыдыр.

Мәгсәд будаг чүмләси сәбәб будаг чүмләси илә гарышдырыла биләр. Чүнки һәр ики будаг чүмлә *нијә?, нә үчүн?* нәдән *өтрү?* суаларына чаваб олур, һәр икиси дә *ки* бағлајычысы илә баш чүмләјә бағланыр Лакин бүтүн бу охшар чәһәтләрлә јанашы онларын арасында фәргли чәһәтләр дә вардыр. Белә ки, сәбәб будаг чүмләси *нә сәбәбә*? суалы, мәгсәд будаг чүмләси *нә мәгсәдлә?* суалына чаваб верир. Сәбәб будаг чүмләсини садә чүмләјә чевирдикдә сәбәб зәрфлији фе'ли сифәт тәркиби илә, мәгсәд будаг чүмләсини садә чүмләјә чевирдикдә мәгсәд зәрфлији мәсдәр тәркиби илә ифадә олунур. Бу да онларын хәбәринин ифадә васитәсилә бағлыдыр. Сәбәб будаг чүмләсинин хәбәри фе'лин хәбәр илә, мәгсәд будаг чүмләсинин хәбәри фе'лин әмр шәкли илә (бә'зи һалларда һәм дә баш чүмләнин хәбәри) ифадә олунур.

Кәмијјәт будаг чүмләси

Кәмијјәт будаг чүмләси баш чүмләдәки иш—һәрәкәтин ичрасынын мигдарыны, кәмијјәтини, өлчүсүнү изаһ едир вә баш чүмләдән ирәли кәлән *нә гәдәр?* суалына чаваб верир. Кәмијјәт будаг чүмләси һәмишә баш чүмләдән әввәл кәлир. Будаг чүмләдә *нә гәдәр,* баш чүмләдә она гаршы олан *о гә-*

дәр, бир о гәдәр, беш о гәдәр, бир елә сөзләри ишләдилир.

Мәсәлән: Зәминә нә гәдәр сакит тәбиәтли, лагејд идисә, Чаваншир бир о гәдәр чошғун вә һәссас иди. (Һ. Аббасзадә). Зәһмәткеш инсанын зеһни нә гәдәр ачыг вә ишыглы, фикри нә гәдәр ити, билик даирәси нә гәдәр кениш, ишләмәк һәвәси нә гәдәр чошғун оларса, бу чешмәнин бүтүн нәһајәтсиз көзләри о гәдәр кениш ачылар (М. Ибраһимов). Нә гәдәр сифариш олунмушдуса, бир елә дә кәтирилмишди. Дәниздәки балыг ач адамы нә гәдәр дојдурурса, мәһбуслара да бу үмид о гәдәр тәсәлли верирди. Инсанын нә гәдәр чох досту олса, бир о гәдәр күчлү олар (Ч. Әлибәјов). Бакыны о гәдәр тә'рифләдин ки, һәвәсим бирә он гат артды. (М. Һүсеји).

Кәмијјәт будаг чүмләсинин хәбәринин фе'ли вә ја исми олмасына бахмајараг, һәр ики вәзијјәтдә фе'лин шәрт шәкли вә шәрт әдаты илә дүзәлир. Мәсәлән: Нә гәдәр чох ешитсән, бир о гәдәр дә чох биләрсән. Фирузә барәдә фикир, хәјал нә гәдәр ширин вә дадлы идисә, Вүсалын Һичрана говушмасы бир о гәдәр ачы иди. (Ә. Вәлијев). Рәһимдил Гарача гызын нә гәдәр Ағча ханыма үрәји јаныб јазығы кәлдисә, бир о гәдәр дә мүрәббејә дүшмәнчилији артды (С. С. Ахундов). Итмиш шеј инсаны нә гәдәр ағрыдырса, тапыланда да бир о гәдәр ләззәт верир. Кәшфијјатчынын иши нә гәдәр ағыр вә горхулудурса, о гәдәр дә мараглы вә чазибәдардыр (М. Сүлејманов). Биздә али вә орта ихтисас тәһсили алан адамлар нә гәдәр чох оларса, истеһсалат бир о гәдәр јахшы тәшкил едиләр. («Бакы» гәзети). Дил бизим милли варлығымыздыр, ағалар, нә гәдәр ки Азәрбајчан халгы јашајыр, Азәрбајчан дили дә јашајачаг. (И. Әфәндијев).

Дәрәчә будаг чүмләси

Дәрәчә будаг чүмләси баш чүмләдәки һал-вәзијјәтин вә ја әламәтин дәрәчәсини билдирир. Дәрәчә будаг чүмләси баш чүмләдән сонра ишләнир вә баш чүмләдән ирәли кәлән *нә дәрәчәјә?, нә дәрәчәдә?* суалларына чаваб олур. Дәрәчә будаг чүмләси һәм фе'ли, һәм дә исми хәбәрли олур. Баш чүмләдә ишләнмиш *о дәрәчәјә, о дәрәчәдә, елә бир дәрәчәјә, о јерә, о гәдәр* (елә мә'насында) сөзләрини изаһ едир.

Мәсәлән: Сөһбәт о дәрәчәјә чатды ки, сүзүлән чајларын сојудуғундан хәбәр тутмадыг. Һүсејнгулу аға чәлд јериндән галхыб ачыгла јумруғуну масаја елә бәрк вурду ки, бошгаблар бир-биринә дәјди. Көр иш о дәрәчәјә чыхыб ки, өз гызыны да бујура билмир. Бу сәмимилик ону елә бир дәрәчәјә чатдырды ки, дүшмәнләринин деди-годулары кәсилди. О, мү-

һазирәни елә ајдын дејир ки, сонра охумаға еһтијаҹ олмур. Сөһбәт о јерә чатды ки, Сәмајә дуруб кетмәли олду.

Шәрт будаг ҹүмләси

Баш ҹүмләдәки һал-һәрәкәтин шәртини билдирир вә бүтөвлүкдә баш ҹүмләнин үмуми мәзмунуна аид олур. Баш ҹүмләјә бағланма васитәләринә көрә шәрт будаг ҹүмләсини үч група бөлмүшләр.

1. Хәбәри хүсуси вә үмуми шәрт шәкли илә ифадә олунан шәрт будаг ҹүмләләри, мәсәлән:

Алышса јерләр дә, јанса көјләр дә
Өлүмдән горхмарыг сән олан јердә (С. Вурғун).

Бир шеј олса, кизләнмәк үчүн мөһкәм јеримиз вар (С. Рәһман). Әкәр ирадәси зәифлик көстәриб, һиссләри күҹ кәлмәсәјди, бәлкә дә ағлы ону бу ағыр јүкүн алтындан чыхара биләрди. О, бунлары бүрузә вермәмәк үчүн рәсмијјәти артырмаға чалышмышдыса да, дахилдән кәлән күҹсүзлүк ону сарсытды (Б. Бајрамов).

2. Будаг ҹүмлә баш ҹүмләјә *инди ки, мадам ки, бир һалда ки, вахта ки, онда ки* васитәсилә бағланыр. мәсәлән:

Мадам ки мәнә инанмырсан, бу ишлә өзүм мәшғул оларам. Бир һалда ки гардашым дејир, мән ешитмәјә билмәрәм. Инди ки белә гочагдыр, кедиб дүшмәни торпагларымыздан говсун.

3. Баш ҹүмләнин дахилиндә *бу шәртлә, о шәртлә, бир шәртлә* сөзләри вә сонра *ки* бағлајычысы ишләнир, мәсәлән: Сәнинлә бу шәртлә кедәрәм ки, кәнддән гајыданда бизә кедәҹәксән. Машынлары бу шәртлә көндәрирәм ки, ондан јалныз ушагларын дашынмасы үчүн истифадә едилсин.

Мүрәккәб ҹүмләнин тәркибиндәки јеринә көрә шәрт будаг ҹүмләси ики вәзијјәтдә олур:

1. Будаг ҹүмлә баш ҹүмләдән әввәл кәлир. Әксәр шәрт будаг ҹүмләләри әввәл ишләнир, мәсәлән: Мирзә Ҹәмилин атағына кирән олсајды, столун үстүндә һәмишә гызылкүл вә әтирли чичәк дәстәләри көрәрди (Ә. Вәлијев). О, инди һансы завода, һансы мә'дәнә ајаг бассајды, фәһләләр ону бир дост кими гаршылајырдылар (М. Һүсејн).

2. Будаг ҹүмлә баш ҹүмләдән сонра ишләнир, мәсәлән: Бир тәгсирли адамын өлмәји чох јахшыдыр, мин-мин күнаһсыз халгын гырылмағындан исә (М. Ф. Ахундов). Әлбәттә, һәлә ики ил бундан ирәли кәрәк сәнә тој олајды, әкәр Шәрәфнисә чох ушаг олмасајды (М. Ф. Ахундов). Инди јалныз тәнһаһына да разыдыр, әкәр әлә кәлә (М. Ф. Ахундов). Пис өмүр дејил, һәркаһ гәза бивәфалыг етмәсә (Н. Вәзиров).

Будаг ҹүмләнин хәбәри тәкчә фе'лин шәрт шәкли илә де-

јил фе'лин хәбәр вә арзу шәкли илә дә ифадә олунур, мәсәлән: Әкәр чүмлә гошунум гырыла,өлүнчә сәнин јолунда тәк дава едәчәјәм, һеч кәслә, һеч вахт дүшмәнчилик етмәјәчәјәм. Вај сәнин һалына, әкәр јалан дејәсән (Ә. Һагвердијев). Нә ејби вар, онларын да адәтини билкинән, әкәр истәјирсән (М: Ф: Ахундов):

Гаршылашдырма будаг чүмләләри

Табели мүрәккәб чүмләнин тәркибини тәшкил едән чүмләләрин бириндә верилмиш фикир (ја баш, јахуд будаг чүмләдә), о бири чүмләдәки фикирлә гаршылашдырылыр. Будаг чүмлә баш чүмләјә *-са/-сә* әдаты вә *да/дә* бағлајычысы илә бағланыр. Будаг чүмлә баш чүмлә илә мүхтәлиф мә'на мүнасибәтиндә олур. Гаршылашдырма будаг чүмләләринин бүтүн мә'на нөвләри—күзәштли гаршылашдырма, зиддијјәтли гаршылашдырма, фәргләндиричи гаршылашдырма, мүгајисәли гаршылашдырма, шәртли гаршылашдырма әксәр һалларда фе'лин шәрт шәкли илә ифадә олунур вә күзәштли гаршылашдырма о бириләрә нисбәтән даһа чох ишләнир. Мәсәлән:

Пири киши арвадынын һаглы олдуғуну билирдисә дә, күнаһыны бојнуна алмаг истәмирди. Јашы јетмиши ашмыш олса да, Пири мөһкәм вә јахшы галмышды (М. Сүлејманов). Сәһәр чохдан ачылмышса да, күнәш һәлә көрүнмүрдү (Ә: Чәфәрзадә). Сәмәд Күлкәзин бу истәкли рәфигәсини көрмәји лап илк күндән арзуласа да инди она баханда үрәјиндә бир сыхынты дујду (И: Һүсејн).

Халг мәнә версә дә әзијјәт, кәдәр,
Гојмарам инчисин мәндән бир нәфәр (Н. Кәнчәви).

О, ушаглыг илләринин ајрылмаз хатирәси олса белә, мәндән узаглашмајыб, мәни тәрк етмәјиб (А. Бабајев). Бир аздан сонра кәнчлијимиз бу гара китабы охуја билсә белә, һәр һалда анлаја билмәјәчәкдир (Ч. Чаббарлы).

Камил бир паланчы олса да инсан
Јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан (Н. Кәнчәви).

Зиддијјәтли гаршылашдырмада будаг чүмләнин хәбәри бә'зән фе'лин әмр, хәбәр шәкли илә ифадә олунур, мәсәлән: Әкәр Надирин чәми өвладыны кабаб едәм, јенә мәним үрәјимин јарасы сағалмаз. Белиндән парча-парча дәри гопарыб јеринә дуз төкдүк, јенә демир (Ә. Һагвердијев). Аға, Һәсән истәјир мәни башдан ајағадәк чаваһирә тута, мән она кедән дејиләм (М. Ф. Ахундов).

МҮНДӘРИЧАТ

Синтаксис 3
Чүмлә 19
Нәгли чүмлә 20
Суал чүмләси 22
Әмр чүмләси 24
Нида чүмләси 25
Чүмлә үзвләри 25
Мүбтәда 26
Хәбәр 32
Икинчи дәрәчәли үзвләр 37
Тамамлыг 37
Тә'јин 45
Зәрфлик 52
Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр вә сөз бирләшмәләри 66
Хитаб 67
Ара сөзләр 70
Садә чүмләнин структур-семантик типләри 77
Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр 86
Мүрәккәб чүмлә синтаксиси 101
Табесиз мүрәккәб чүмләләр 102
Табели мүрәккәб чүмләләр 109
Мүбтәда будаг чүмләси 110
Хәбәр будаг чүмләси 112
Тамамлыг будаг чүмләси 113
Тә'јин будаг чүмләси 115
Зәрфлик будаг чүмләси 116

Корректоoу: **К. Исмајылова.**

Јығылмаға верилмиш 8.10.1999-чу ил. Чапа имзаланмыш 8.11.1999-чу ил: Кағыз форматы $60\times84^{1}/_{16}$. Чап вәрәги 8. Сифариш 288. Сајы 500. Гијмәти мүгавилә јолу илә.

Н. Туси адына АДПУ-нун мәтбәәси.
Бакы, Ү. Һачыбәјов күчәси, 34.